

કચીશ્વર દલપતરામ સ્મારક અથમાળા નં. ૧.

વિષ્ણુદાસ ભીમકૃત
શ્રી હરિલીલા પ્રોડશ કલા.
ઉત્તરાર્ધ-નોટ્સ.

સંપાદક

રા. રા. અંબાલાલ બુધાખીરામ જાની, બી. એ.

“ગુજરાતી” ના ત્રીજો સંસ્કરણ

સંપાદક.

છપાવી પ્રગટ કરનાર,

ગુજરાત વર્કીંગ્યુલર સોસાયટી તરફથી
હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, બી. એ.,
અસિ. સેક્રેટરી, અમદાવાદ.

કિંમત બાર આના

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૫૪૦૧

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૪૦૫

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સુસ્ત્રીલા ઘોડશાહલા

વિષય ૬- : ૩ : ૯ મંત્ર

ટીકા

પાથો ૧ લો, ભક્તિ; ક્ષો ૧ લી-પ્રસ્તાવ

હરિ—(સં. હ-હરં) પાપને હરી લેનાર, ભક્તોનાં પાપકર્મોને હરનાર, હૂર કરનાર, અર્થાત્ પુણ્ય કર્મવંતાનો માર્ગ કરનાર. સામાન્ય રીતે વિશ્વની અધિષ્ઠાતા ત્રિમૂર્તિ—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર—માંથી પાલક વિષ્ણુને ‘હરિ’ એ ઉપનામ અપાયું છે; બાકી તો બ્રહ્મા, શિવ, ઇન્દ્ર, યમ, સૂર્ય, ચન્દ્ર, અગ્નિ, વાયુ આદિ દેવતાઓને પણ વેદ, ઉપનિષદ, પુરાણો અને કાવ્યોમાં આ ઉપનામ અપાયલું છે. તેવામાં આવે છે. એથી જ વિષ્ણુ ‘કલિમલાપહઃ’ કહેવાય છે.

લીલા—ચેષ્ટા, ક્રીડા, અનાયાસે કરેલું ચેષ્ટિત કર્મ, ગુણકર્મની શોભા; કલ્પપ્રલયમહાપ્રલયાદિપતિતલોકોદ્ધારણાય અવતરણાદિવ્યાપારઃ પતિત, પાપ આદિથી હેડા પડેલા—મૃત્યુ લોકમાં અવતરેલા લોકોનું ઉદ્ધરણ કરવાને ભગવાન અવતાર લેઈ જે ક્રીડા, કર્મો—બ્રહ્માર હર-ણાદિ કરે છે તે લીલા કહેવાય છે. અને એ અનાયાસે રમતમાં કરાય છે. ભગવાનના અવતાર મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારના લેખાયા છે: પુરુષાવતાર, ગુણાવતાર અને લીલાવતાર. ‘લીલાવતાર’ એ સંજ્ઞા ભગવાનના સંપૂર્ણ અંશેવાળા અવતારને નથી અપાતી, પણ અમુક અંશમાં અને અમુક યોગિમાં ભગવાન સૃષ્ટિમાં પોતાનું જે તનુ વ્યક્ત કરે અને જે તનુ દ્વારા સૃષ્ટિના ઉદ્ધરણનાં કર્મ આદરે, તે ‘લીલાતનુ’—અંશાવતાર કહેવાય છે. (મોગાયતનં શરીરમ્) મનુષ્યો(સકલ જીવજંતુ-ઓ)ના જન્મ પૂર્વજન્મભર્જિત કર્મનાં ફલ ભોગવવાને આ લોકમાં થાય છે, ત્યારે ભગવાનનો અવતાર ‘કર્મફલભોગ’ હેતુથી રહિત હોઈને ‘અકર્મમૂલ’, ‘આત્મસંકલ્પમૂલ’ લેખાય છે, અને તેથી તે લીલા—આનન્દ સ્વરૂપ—અવતાર કહેવાય છે. શ્રુતિ ભગવતી ઈકોડહં બહુ સ્યામ્ એ સંકલ્પ તેથી જ પ્રતિપાદે છે.

અથાહ્યાહિ હરેર્ધીઃ શુભાઃ ।

લીલા વિદ્યતઃ સ્વૈરમીશ્વરસ્વાત્મમાયયા ॥

ભા. ૧-૧૭-૮

આત્મ-માયા, નિજ ઇચ્છાથી (‘ આત્મમાયા તદિચ્છા સ્યાત્ ગુણ-માયા જડાત્મિકા ’) કરેલાં ભૂભારહરણાદિ કર્મ, એ લીલા, એમ ભાગ-વતકાર કહે છે. આ લીલા ભાગવતમાં દશધા, દશ પ્રકારની દાખ-વેલી છે. ભુઓ:—

અત્ર સર્ગો વિસર્ગશ્ચ સ્થાનં પૌષ્ણમૂતયઃ ।

મન્વન્તરેશાનુકથાં નિરોધો મુક્તિરાશ્રયઃ ॥ ભાગ. ૨-૧૦-૧

(૧) પહેલા રકંધમાં શ્રોતાનું લક્ષણ, (૨) ખીજમાં વિધિનું નિદર્શન અને ત્રીજા રકંધથી અનુક્રમે ઉપર જણાવેલી ખારમાંની અકેકી લીલા ખારમાં રકંધ પર્યંત વર્ણવેલી છે. (૩) સર્ગ—અશરીર વિજ્ઞાનો પુરૂષરૂપસ્વીકાર; (૪) તેનાથી વિસ્તરેલી ચરાચર સૃષ્ટિ, વિસર્ગ; (૫) સૃષ્ટિની, મર્યાદાપાત્રતા દ્વારા સ્થિતિ-ઉત્કર્ષનું સ્થાન; (૬) સ્થિતની અભિવૃદ્ધિ-પોષણ-અનુગ્રહ; (૭) પુષ્ટસૃષ્ટિની કર્મવાસના-આચાર-ઉત્તિ; (૮) મન્વન્તરાધિપતિઓના ધર્મ; (૯) વિજ્ઞાનલક્ષિતની, ઈશાની અનુકથા; (૧૦) વિજ્ઞાનલક્ષિતના પ્રપંચનો અભાવ, નિરોધ; (૧૧) નિપ્રપંચને સ્વરૂપલાભ-મુક્તિ, અને (૧૨) લક્ષ્યોનું અભ-સ્વરૂપે અવસ્થાન, આશ્રય.

હરિલીલા: હરિ પરમેશ્વરની લીલા; અહીં સંવંશ્વર શ્રી કૃષ્ણ, યદુકુલચન્દ્રની સૃષ્ટિ, ચેષ્ટા. પોડશ-સોળ. આ અંક વેદ, સ્મૃતિ, આગમ, આચાર, તંત્ર અને લોકવ્યવહારમાં વિશિષ્ટ લેખાય છે: અંશ, કળા, માતૃકા, તંત્રવિદ્યા, પદાર્થ (ન્યાય), અંગ (ધૃપ), શણગાર, સંસ્કાર, (પૂજન) ઉપચાર, કામધેનુ, દ્રુવતાલ, શ્રાદ્ધ, માસિક, ઘડી, મુહૂર્ત, ચક્ર-ગૃહ, દળકમળ, આદિ અનેકાનેક સોળ અંકથી વિશિષ્ટ થયેલાં સંમાન્ય છે. અમૃતાં આત્મનઃ કલ્મસ-આત્માની પણ સોળ કળા હોવાનું વેદાન્તતત્ત્વ પણ કહે છે. (વિગત અને નામ માટે ભુઓ “ ગુજરાતી ” નો દીપાત્સવી અંક સં. ૧૯૮૨ નો,

યતિશ્રી મુકુન્દાશ્રમનો લેખ. 'સંપૂર્ણતા પરિપૂર્ણતા'નો ભાવ-
આશય 'સોળ' અંકથી અંકિત છે. ગુજરાતી કહેતીમાં પણ 'સોળે
ગાંઠે સંપૂર્ણ', 'સોળે સોપારા', 'સોળમી ઘડી', 'સોળે સોગટી
કાચી', 'સોળ વાલ ને એક રતી', 'સોળે સોળ આની', 'સોળે
સાન' આદિ પ્રચલિત છે.

ચન્દ્રની કલાઓ 'સોળ' છે, પ્રત્યેક તિથિ અને તેના અધિષ્ઠાતા
દેવતા સાથે તેને સંબંધ છે. ચન્દ્રને તેના ગુરૂ બૃહસ્પતિનો ગુરૂપત્નીના
ઉપભોગનો શાપ લાગ્યાથી પૂર્ણિમાથી માંડી અમાવાસ્યા પર્યંત તેની
અકેકેકા કલા ક્ષીણ થતી જતાં સંપૂર્ણ ક્ષીણાંશ હતતેજ થાય છે.
અને તે દિને દિવ્ય ઔષધિને પામી, પાછો અમૃતસંજવની પ્રાપ્ત
કરી, પ્રત્યેક તિથિએ, અંશે અંશે, કલાએ કલાએ તે પાછો વૃદ્ધિગત
થાય છે અને પૂર્ણિમાએ તે સંપૂર્ણ સોળ કળા સંયુક્ત થઈ વિરાજે
છે. વહ્નિ, રવિ, વિશ્વદેવા, વાસવ આદિ સોળ દેવતા ક્રમે ક્રમે તિથિએ
તિથિએ કૃષ્ણ (વદિ) પક્ષમાં તેની અકેકેકા કળાનું પાન કરે છે,
એટલે તે ક્ષય પામે છે અને શુક્લ (સુદિ) પક્ષમાં તે તે કળા પાછી
ચન્દ્રમામાં પૂરે છે, એટલે તે પાછો પુષ્ટ થાય છે. એ સોળ કળા
નીચે પ્રમાણે છે:

^૧પૂષા, ^૨યજ્ઞા, ^૩મુમનસા, ^૪રતિઃ ^૫પ્રાપ્તિસ્તથા ^૬ધૃતિઃ ।

^૭ઋદ્ધિઃ, ^૮સૌમ્યા, ^૯મરીચિશ્ચ ^{૧૦}તથા ^{૧૧}ચૈવાંશુમાલિની^{૧૨} ॥

^{૧૩}અક્ષિરા, ^{૧૪}શશિની, ^{૧૫}ચેતિ ^{૧૬}છાયા, ^{૧૭}સંપૂર્ણમણ્ડલા^{૧૮} ।

^{૧૯}તુષ્ટિ ^{૨૦}ચૈવામૃતા ^{૨૧}ચેતિ ^{૨૨}કલા ^{૨૩}સોમસ્ય ^{૨૪}ષોડશ ॥ ^{૨૫}શબ્દરતનાવસિ.

તેમ તેનાં બીજાં નામ આ છે:

^૧અમૃતા, ^૨માનદા, ^૩પૂષા, ^૪પુષ્ટિસ્તુટીરતિધૃતિઃ^૫ ।

^૬શશિની, ^૭ચન્દ્રિકા, ^૮કાન્તિજ્યોત્સ્ના, ^૯શ્રી ^{૧૦}પ્રીતિરક્ષદા ॥

^{૧૧}પૂળા, ^{૧૨}પૂર્ણામૃતા, ^{૧૩}કામદાયિન્યઃ ^{૧૪}શશિનઃ ^{૧૫}કલા ॥

૩૬૫ામલ

આ સોળ નામનો અર્થ અને તેનું રહસ્ય ચન્દ્ર પરત્વે સમજવા યોગ્ય છે.

કલા (સં. કલ્-જાણવું-જેનાથી જાણી શકાય તે)-અંશ, ક્ષેષ, નાનો ભાગ. સામાન્ય રીતે જે રીતિમાં 'કૌશલ્ય', નિપુણ કામગીરી જાણાય તેને 'કળા' સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. પરંતુ પુરાણાદિમાં મુખ્યત્વે કલા શબ્દથી ચન્દ્રની 'સોળ કળા' લક્ષિત છે. કાન્તિ, કિસખ, યુક્તિ, માત્રા, ધાતુ (શરીરની), વ્યાજ આદિ તેના અન્ય અર્થો છે અને તેની સંખ્યા તે પ્રમાણે વધતી ઓછી છે: 'પાંચ' 'સાત', 'ચોસઠ', 'બોતેર' 'સો' વગેરે. ગાંધર્વ, વૈદ્યક આદિ વિદ્યાઓથી કલાઓની સંખ્યા વધુઓછી હોય છે.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં 'કલા'નો અર્થ અવતાર, મૂર્તિ છે, એ નીચેના શ્લોકથી સૂચિત છે: (કલા બ્રહ્મસદિ મૂર્તિઃ-શ્રીધર)

તસ્ય કર્માણ્યુદારાણિ પરિણીતાનિ સુરિમિઃ ।

बृहि नः श्रद्धानानां लीलया दधतः कलाख्या ॥ ભા. ૧-૭-૧૭

શ્રીકૃષ્ણ હરિ, કૃષ્ણચન્દ્ર, ચંદ્રવંશી યદુરાજના વંશજ, યાદવેન્દુની સંજ્ઞાથી ઓળખાતા હોઇને જેમ સંપૂર્ણ મંડલાકાર ચન્દ્ર પોડશ કલાથી ગણાય છે તે પ્રમાણે કૃષ્ણની પણ 'સોળ' કલા કદાપી, શ્રીમદ્ભાગવતમાં વર્ણવાયેલી કૃષ્ણની, હરિની લીલાઓને પોડશ અંશે-કલાઓમાં વિભક્ત કરી કવિ વર્ણવે છે. કથન છે કે કૃષ્ણસ્તુ મગવાન્ સ્વયમ્; અન્ય અવતાર અંશાવતાર કહેવાય છે, શ્રી રામચન્દ્ર મર્યાદા પુરૂષોત્તમ લેખાય છે, પણ કૃષ્ણ તો પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ, સોળ કલાવાળા પૂર્ણચન્દ્ર લેખાય છે. કવિ પોતે જ કહે છે: 'અવતાર અન્ય અંશકલા, કૃષ્ણ સ્વયં ભગવાન્' અહીં 'શ્રી હરિલીલાં' એથી શ્રી હરિ-વિષ્ણુ-કૃષ્ણનાં સોળકલા સંપૂર્ણ-પૂર્ણિમાના ચન્દ્રવન્ લીલાચરિતો જેમાં વર્ણવ્યાં છે, એ 'હરિલીલા પોડશ કલા' ગ્રંથ એ અર્થસૂચિત છે.

વિષ્ણુદાસ ભીમ કવિએ દખ્ખણના દેવગિરિ રાજ્યના રામચંદ્ર રાજના મંત્રી શ્રી બોપદેવે રચેલી ‘ હરિલીલા ’ વા ‘ હરિલીલાવિવેક ’, જે વાસ્તવિક રીતે બોપદેવના જ શબ્દોમાં કહીએ તો ‘ ભાગવતની રમણીય અનુક્રમણિકા ’ છે. (જુઓ: હરિલીલા વિવેક: અ. ૧૨: શ્લો. ૨૫૭) અને ભીમ કવિએ આ ગ્રંથને અન્તે એ શ્લોક ટાંકી તેનો આધાર સ્વીકાર્યો છે. શ્રીમદ્ભાગવતના બારે સ્કંધોમાં નિરૂપેલા, મહત્વના કથાપ્રસંગો અને તત્ત્વનિષ્કર્ષોની એ સૂચિ છે અને એ મણિ-મણકા એનો આધાર લેઈ, પોતાના મંતવ્યનો નિષ્કર્ષ રૂપ રેશમની દોરીથી તેને સાંકળી, કવિએ આ ગ્રંથનો પદ્યંધ આંધ્યો છે. મુખ્યત્વે આમાં સૂચવેલાં કથાનકો તેમ તત્ત્વચર્ચાઓ સંક્ષેપમાં વિસ્તારી વર્ણવ્યાં છે.

‘ હરિલીલા ’ના કર્તા બોપદેવ દક્ષિણના દેવગિરિના રાજા રામચંદ્રના પ્રધાન હતા. વધુ હકીકત માટે પ્રસ્તાવના જુઓ.

પાયા—(સં. પદ) મૂળ આધાર, પ્રાણી માત્રનું ઉત્તવાનું સાધન પણ તેમ પાયો એ મંદિર આદિ હરેક ઘટનાનું. હરિલીલા ખોડશકલા રૂપ કાવ્યમંદિરના ચાર દિશાના ચાર પાયા, આધારસ્તંભ રૂપ ચાર મોટા વિભાગ કવિએ પાડ્યા છે: (૧) ભક્તિ: ૧-૨-૩-૪ કલા; પ્રસ્તાવ, પ્રથમ, દ્વિતીય અને તૃતીય સ્કંધ. (૨) વિરાગ-૫-૬-૭-૮ કલા; ચતુર્થ, પંચમ, ષષ્ઠ, અને સપ્તમ સ્કંધ. (૩) વિવેક-૯-૧૦-૧૧-૧૨-અષ્ટમ, નવમ અને દશમ પૂર્વાર્ધ (૪૨ અધ્યાય પર્યંત) (૪) વિચાર-૧૩-૧૪-૧૫-૧૬-દશમ પૂર્વાર્ધ, દશમ ઉત્તરાર્ધ, એકાદશ અને દ્વાદશ. ઉપર જણાવેલી સોળે કળા પણ આમ ચાર વિભાગમાં વહેંચી કવિએ પોતાનું કલાભિરાત્ર આચરિત કર્યું છે.

કલાનુ—કલાનો જૂની ગુજરાતીમાં ‘ દ્વય ’નું પુરિષ્કર્ષદર્શક અને ‘ જો ’ નપુંસક લિંગદર્શક છે.

કૃષ્ણસ્તુતિ—(વાર્ણ્ય, વસ્તુ, ઇષ્ટદેવની સ્તુતિ) મંગલાચરણ ત્રણ કારણે કરાય છે: “ શિશ્ચારાત્ ફલદર્શનાત્ શ્રુતિષ્વ ” (૧) શિષ્ટાચાર-કાવ્યની પરિપૂર્ણતામાં વિધન ન આવે તે માટે દેવતાસ્તુતિ કર-

વાની પ્રાચીન પ્રણાલિ છે. (૨) ફલદર્શન અને (૩) વેદાદ્યા (સાંખ્ય-દર્શન-૫-૧ સ્વ:). તેમ વિધેના પણ ત્રણ પ્રકારનાં લેખાય છે: (૧) દિવ્ય-દૈવ, ગૃહ-ઉત્પાત આદિ; (૨) નાભસિક, ઉત્કા, વજ્રપાત, ધૂમકેતુ વગેરે અને (૩) ભૌતિક, અગ્નિ, વ્યાધિ, ચૌર આદિ.

શ્લોક ૧-૫ આ પાંચ શ્લોકમાં કવિશ્રી વર્ણ્ય કથાનાયક કૃષ્ણની સ્તુતિ કરતાં તેના વિષ્ણુના અપર અવતાર-મત્સ્ય, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, અને રામ એ જ લલિયો ‘કચ્છપ’ કૃર્મ અવતારદર્શક પંક્તિ વિસર્ગો લાગે છે.)ની સ્તુતિ કરે છે. કૃષ્ણનો અવતાર આદ્યો લેખાયલો છે. મક્તાનુ-ભકતોને અનુગ્રહ કરનારને. તાપત્રય-સંસારના ત્રણ-આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ-અગર આધિભૌતિક, આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક, એ ત્રણ તાપને નિ:શેષ (મૂળમાંથી જ) હણનારને.

મધુસૂદન—મધુ દૈત્યને હણનાર. (જુઓ મહા. વન. સં. ૨૦૩; અથવા દેવી. સ્કંધ ૧૦ અ. ૯). પુંડરીકાક્ષ-ચેત કમળના જેવી આંખવાળા, કૃષ્ણ; પદ્મનાભ-જેની નાભ-નાભિમાંથી કમળપત્ર નીકળ્યું છે તે હરિ; સૃષ્ટિ-જગતના અંગની સૃષ્ટિ-સર્જન, સ્થિતિ અને સંહાર, એ ત્રિવિધ ક્રિયાઓ પ્રવૃત્તિઓ પ્રવર્તાવનારને. છોલા-લીલારૂપી વિગ્રહ-તનુ ધારણ કરનારને, અંશ રૂપે ચક્રિત દ્વારા પ્રકટ થનારને; સંપૂર્ણ અંશે નહીં પણ અમુક અંશે. જુઓ ગીતા યદ્યદ્ વિમૂર્તિમત્સ્તત્ત્વં શ્રીમદુજિતમેવ વા તત્તદેવાવગચ્છત્ત્વં મમ તેજોડશસંભવમ્ । ભ. ૧૦-૪૧ અથવા વિષ્ણુઆહમિદં સર્વમેકાંશેન સ્થિતો જગત્ । ભ. ૧૦-૪૨ **નૃસિંહાય**-અર્ધ સિંહ અને અર્ધ નર રૂપે પ્રકટી પ્રજ્ઞાદના પિતા હિરણ્યકશિપુને મારવા વિષ્ણુએ લીધેલો ચોથો અવતાર (જુઓ મત્સ્ય. અ. ૪૭; દેવી ભા. સ્કં. ૪, અ. ૧૬) વામનાય-બુદ્ધ રૂપે દ્વિજ વેશ લઈ અક્ષિરાજના દાનગર્વને તોડવા વિષ્ણુએ લીધેલો પાંચમો અવતાર (વામનવતાર). મત્સ્ય જલપ્રલય વેળા સમર્પિતૃન્દ અને મનુ સિવાયની તમામ પ્રાણી સૃષ્ટિનો સંહાર થતાં વિષ્ણુએ લીધેલો પહેલો

અવતાર (મત્સ્યપુરાણ). વરાહાય-હિરણ્યાક્ષ દૈત્યને સંહારવા, પૃથ્વીને ઉદ્ધારવા વિષ્ણુએ કુકરનો લીધેલો ૩ જો અવતાર. જામદગ્ન્ય-જમદગ્નિનાં પુત્ર પરશુરામ રૂપે ગર્વગાલિત ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરવા વિષ્ણુએ લીધેલો ૬ ઠો અવતાર. (જુઓ દેવી ભાગ ૦ સ્કં. ૪-અ. ૧૬) રામચન્દ્ર-જયવિજય નામના વિષ્ણુના દ્વારપાલ, રાવણ અને કુંભકરણ રૂપે અવતરેલા દાનવોનો સંહાર કરવા વિષ્ણુએ લીધેલો સાતમો અવતાર. (રામાયણ)

પાનાં ૨-૪. ૧ પંચઘ-પાંચ, અહીં ‘ઘ’ તૃતીયાનો પ્રત્યય ભૂંસાયો છે; જૂની ગુજરાતીમાં એ સામાન્ય છે. સં. જ્ઞ, તેનો ન પ્રાકૃતમાં અને જ નો ‘ઘ’ અને કવચિત ‘ઘ’ પણ વપરાતો જોવામાં આવે છે. કીધુ-(પુ.) કીધો (કીધ + ડ). વિષઘ-(સં વિષય) વિષે: સમ્પ્રીતો ‘ઘ’ પ્રત્યય. ગાઓસ-ગાઘશિ. (ગા-ધાતુ; ભવિષ્યકાળના સં. સ્ય ને બદલે ‘ઓસ’ પ્રથમ પુરૂષ એકવચન તેમ બહુવચનમાં વપરાય છે.) હરિગુણુ-ગ્રામ-(સં. ગ્રમ) સમૂહ. ૨. સ્તવઘ-(સં. સ્તવતિ) સ્તવે, સ્તુતિ કરે; અપભ્રંશ-પ્રાકૃતમાં ત્રીજા પુરૂષ એકવચનનો પ્રત્યય ‘ઙ’ (સં. તિ ને બદલે) છે. (હરિની સ્તુતિ જે કરે તે જ શ્રી, વા ખરી વાણી કહેવાય). ભજિ-ભજઘ-(સં-મજતિ). ‘ભજે (હરિનું ભજન કરે) તે જ ચતુર-કુશળ ચિત્ત કહેવાય,’ બાકી તો તે મિથ્યા કહેવા માત્ર ‘ચિત્ત’ ચિંતાનાં કાંકડાં ગુંથનાર પદાર્થ છે. ભણીજઘ-(સં. મળ્યતે). ભણીએ, કરીએ. ભણીઘ જણાય છે. (આ અને આવાં રૂપાખ્યાન માટે જુઓ દી. બા. કે. લ. ધ્રુવે રચેલી ભાષણકૃત કાઠંખરીની ટીકા પા. ૨૦૧-૨; પંક્તિ ૧૩-૧૬) આ પ્રાકૃતમાં થઈને ઉતરી આવેલું અતિ પ્રાચીન અકર્તરી (passive) રૂપ છે. સંસ્કૃતમાં ‘ય’ પ્રત્યયથી સર્વ ધાતુઓનું અકર્તરી રૂપ બને છે. એ પ્રાકૃતમાં ઉતરતાં તોટ ને અનિટ નો ભેદ ટળી જઈ એકધારે ફકાર એ પ્રત્યયની પૂર્વે ઉમેરાયો. સાથે સાથે ફટીકરણ વિધાનથી ચકાર

એવડાએ ને તેનો કાઠએ જકાર પણ કર્યો. આ રીતે હવે અને રૂઝ એવા એ અકર્તરિ પ્રત્યય થયા. તેમાંના પહેલાના અંત્ય સંયુક્ત અક્ષરમાંના પહેલો ચકાર નાશ પામી, પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થઈ, બીજો ચકાર લોપવાથી રૂઝ પ્રત્યય થયો. આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન પ્રાકૃત પ્રત્યયો-માંથી જૂની ગૂજરાતીમાં રૂઝ ને રૂઝ એ એ અકર્તરિ પ્રત્યય ઉતરી આવ્યા. પહેલો રૂઝ અર્વાચીન પંજાબીમાં અને બીજો રૂઝ અર્વાચીન સિંધીમાં રહેલો મળી આવે છે. અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં તો અકર્તરી પ્રત્યય ‘આ’ વપરાયો છે. ૬. તદર્પિતમ્-તદ્-હરિને અર્પેલું તે. ૩ વિષવેલિ-વિષ-ઝેરને ઉપજાવનારી વેલી (સં. વલ્લરી). સમાનિ-સમાન; વેલી સાથે સંબંધ હોવાથી વિશેષણને પણ સ્ત્રીલિંગવાચક ‘ઈ’ લાગ્યો છે. જિણુ-જેણુ (યજ), જેનાથી (થતું નથી). કેતુસુપર્ણુ-વિષ્ણુની; પર્ણુ-પાંખ: સુપર્ણુ-વિશાળ પાંખવાળો, પશ્ચિરાજ, ગરૂડ; વિનતાનો પુત્ર, જેની ધ્વજા સુપર્ણુ-ગરૂડથી અંકિત છે, તે વિષ્ણુ. (જુઓ ભારત ઉદ્યાગ અ. ૧૦૫) અહીં છટ્ટીનો પ્રત્યય ‘ની’ અગર ‘તેણી’ અધ્યાહત છે. કોટર-(કોટં રાતિ) કિલ્લા જેવું ઊંડાણ, પોલાણ, પોકળ. જેમ કોટર વૃક્ષને રસ દેનાર અંગ તરીકે નિરર્થક છે તેમ પ્રભુની કથા નહીં સૂણનાર વ્યક્તિના કાન પણ કર્તવ્યહીન હોઈને નિરર્થક છે. ૪ આદરઠ-(સં. આ + દ) આદરે માટે શ્રમ લે. થાણુ (સં સ્થાણુ) જડ વૃક્ષ. અહીં મૂળ પાઠ આમ જોઈએ: ‘થાણુ પુરૂષ’. ‘થાણુ ચરણુ’ એ અપપાઠ કંઠક સ્ખલનથી પ્રવેશ્યો છે. કહીંધ-(સં. કથ, અકર્તરી) કહેવાય. સરખાવો: “ ભજે નાહિ શિર ચરણુ મુરાર, ભલ શણુગાર કરયા તે ભાર;

ચાહે હરિપદ તેહ જ ચક્ષ, અવર મોરનાં કહીએ ચક્ષ. ૬૦
શ્રવણુ તેહ જે ગુણ સાંભળે અવર કણે તરકોટર તણુલે;
જીભ ભજે નહી જાદવરાય, મંડૂકી જાણે મુખ માંય. ૬૧
અનંતચરણુ તુલશી આદ્રણુ ધરે નાક નહિ ધમણુ પ્રમાણુ
પદ્મનાભ પૂજે નહીં પાણ્ય, શણુગારયા શય શરખા જાણ્ય. ૬૨

ચરણે ન ચાલ્યો પુરી મુકુંદ, તે તરવરના કેવલ કંદ;
ચા૩ ચતુરનું દીશે અંગ, મૃત્યુગ જાણે વણ વૈજણવ સંગ. ૬૩
રસણુ તે રસ ચાખે સ્વાદ પુરોત્તમનો પરમ પ્રસાદ.
નહીતર વિષવદ્ધી સાપણી, પરતાપે પ્રીણી પાપણી. ૬૪

(કેશવકૃત, દશમ, સર્ગ ૧ લો.)

(૧૦ શ્લોક) મત્તગ્રામ- પાઠ મત્તગ્રામહીનશ્ચિરમ્. સરખાવો ભા. ૨૬.
૧૦-અ. ૮૦. શ્લો. ૩-૫.

સા વાગ્ યયા તસ્ય ગુણાન્ ગૃણીતે
કરૌ ચ તત્કર્મકરૌ મનશ્ચ
સ્મરેદ્દસન્તં સ્થિરજઙ્ગમેષુ
શ્રુણોતિ તત્પુષ્પકથાઃ સ કર્ણઃ ॥૩॥
શિરસ્તુ તસ્યોભયલિઙ્ગમાનમે-
તદેવ યત્પદ્યતિ તદ્ધિ ચક્ષુઃ
અજ્ઞાનિ વિષ્ણોરથ તજ્જનાનામ્
પાદોરકં યાનિ મજન્તિ નિત્યમ્ ॥૪॥

૫.ઉપજઠ-ઉપજે (સં. ઉપવર્જત). પુરૂષધોરિંધર-પુરૂષધુરંધર;
પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ, નરોત્તમ. (ધૂર-ધુરા, ધુંસરી ધરનાર, ધુરંધર, વૃષભ;
અગ્ર, શ્રેષ્ઠતાવાચક શબ્દ) પુરૂષોમાં વૃષભ (પુરુષર્ષભ; મરતર્ષભ).
ભણીઠ (સં. મળ્યતે) ભણાય. ૬ પિરિ-પેરે; (સં. પ્રકાર-ગ્રા. પઆર)
પડિ માત્રાની રીતિએ પાર (પેરે) લખાયેલો શબ્દ ઉકેલાયો હશે
' પિરિ '. વચણુ-વચન-વચન, (વેણુ). જુ-જે. રોમાંચ-રોમેરોમનું
આનંદથી છલકાઈ ટટાર થવું તે (રોમ + અજ્ઞ) અછઠ-છે. (સં.
અમ હોવું) (જુઓ દિ. અ. કે. હ. કૃત કાદં. રીકા પા. ૨૫૭; વા
G. L. by N. B. D. P. P. 248-92.) યમ- યમની નગરી
નરક, એટલે કે, નરકમાં જવાના વણણે વળેલા. યમરાજની પુરી
અંચમિની નામે પુરાણમાં ઓળખાય છે. (ભારત વન-અ. ૧૬૩)

૭ (શ્લોક ૮ માનો ભાવાર્થ) ૮ હરિની સ્મૃતિથી જે સુકૃતિ પુરુષના મનમાં આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે, અંગેઅંગનાં રોમ ટટાર થાય છે, તેની કાયા જ સાચી કાયા છે; તેનાં નયન પણ આનંદથી આવેલા જલથી હલરાય છે; એવા અવનિના બહુ પુરુષોના અગ્રણી, ધુરંધરનો ભાર યાવચ્ચંદ્રદિવાકર પૃથ્વી વહે છે; બીજા તો યમને નગરે જવાને સરખાયલા ભૂભારરૂપ મનુષ્યો વ્યર્થ છે, કસા કામના છે ?)

૮ ભાવાર્થ—વિષ્ણુભક્ત પાંચજ દિવસ જીવે તોયે તેનું જીવન તે વાસ્તવ ખરું જીવન છે, પણ હરિભક્તિ વિનાનું જીવન કાટિ-કરોડ કરૂપ પર્યંતનું હોય છતાં તે નકામું છે.

પાનાં ૫-૬ ગણેશસ્તુતિ. ૯ આપુ-આપો (આચાર્ય ત્રીજો પુરુષ એકવચન તુ, તેનો પ્રાકૃતમાં 'ઉ') અહ્ય-અમને ('નિ' અધ્યાહાર છે.) રેશિ (શુદ્ધ- 'રેશ', સં. લેષ વા રેષા) થોડીક. 'મતિ'નું વિશેષણ હોઇને 'રેશ' ને સ્ત્રીલિંગવાચક 'ઇ' લાગ્યો છે. ઉચ્ચારમાં હ્રસ્વ 'ઇ' શાન્ત હોવાથી 'દેવેશ' સાથે ગ્રાસ બંધાયેસતો છે; ગ્રાસ મેળની આ જૂની પ્રથા છે. અહીં 'અહ્યરેશ' ને બદલે 'અમરેશ' (અમરોનો ઇશ-ઇન્દ્ર) પાડ હોવાનું કલ્પી શકાય, પણ 'દેવેશ' પહેલા પદમાં આવતો હોઇને પુનરૂક્તિ દોષ આવે, છતાં 'કેને' તો 'અમને'ની આકાંક્ષા રહી જાય.

પૂજ્યોસ-હું પૂજિશ-પૂજૂં. (જુઓ ૧ 'ગાઓસ,') જિણિ-જેણે, તૃતીયાના એવડા પ્રત્યયો લગાડાયા છે. પામી જઈ-જુઓ ૨. 'ભણી જઈ.' મુદ્દા-આનન્દ, સંતોષ. મંગલ-કલ્યાણ, સહલાગ્ય. ભવબંધન-સંસારના જન્મ-મરણરૂપી, સુખદુઃખભોગરૂપી બંધન. છોડિ-છોડે. આચાર્ય-છોડ. [(૧) છોડું, છોડાં, (૨) છોડી, છોડઉ. (૩) છોડઈ, છોડઈ કે છોડઈ.] ભણુઈ-ભણે. ગાજમુખ-ગણેશ, ગજનન. ગણુપતિનું માયું શંકરે કાખ્યાથી પાર્વતીની વિનંતિ ઉપરથી ગજનું માયું તેના ધડે બેસાડયું. (જુઓ. મત્સ્યપુરાણ, અધ્યાય ૧૫૩ મો.) ૧૦ કરોશ-કરીશ, કરૂં. ગાઓસ-ગાઈશ-ગાઈ. ગુણુગ્રામ-ગુણોનો ગ્રામ-સમૂહ. મૂષકું-મૃષિક, હિંદર જેનું વાહન છે તે, ગણેશ. પાઈ-(સં. પાય).

પાયે, પગે. ધૂધરી-(દિલવી ધૂ ધર્ધર) ખખડતી ધાતુની લંબગોળ નાની ભુંગળા. તણુ-તણો. ૧૧ કર્ધ-(સં. કરોતિ, કર) કરે. એકદન્ત-એક દન્તુશળવાળા, ગણેશ. ‘એકદન્ત દયાવંત, ચાર ભુખધારી’ તાનસેન. અવધારિ-અવધાર, ‘અવિધાર’ નવી ગુજરાતીમાં (અવ+ધ), (ભુઓ. ૬ છોડિ) ધ્યાન મનમાં યો. આપુ-આપો. મુઝ-(મહ્યમ) મુઝને, મઝને, મને.

શ્રી સરસ્વતીસ્તવન-૧૨-૧ શ્રી૦-શ્રી શારદાને. ૧૧૨૬૦-શારદા (શરત્કાલે પુરા યસ્માન્નવમ્યાં વોધિતા મુરેઃ । શારદા સા સમાધ્યાના પીઠે લંકે ચ નામતઃ ॥) વીનતી-(સં. વિજ્ઞપ્તિ-પ્રા. વિણ્ણત્તિ. વીનતી, વિનંતિ. મુણુ-(મુળ+ત) મુણો, સાંભળો. બ્રહ્માણી-બ્રહ્માની પત્ની, સાવિત્રી, સરસ્વતી, જગજ્જનેતા, (પિતામહો જગન્નાથઃ સાવિત્રી બ્રહ્મણઃ સતી ।) કેટલાક સરસ્વતીને બ્રહ્માની સ્ત્રી અને કેટલાક પુત્રી (બ્રહ્મદેવના પામાંગથી ઉત્પન્ન થયેલી) અને સદા બ્રહ્મચારિણી ગણે છે. (‘વદનમાં વસો બ્રહ્મકન્યા કુમારી’-કાલિદાસ). (વળી ભુઓ-ભારત. શાન્તિ૦ અ૦ ૧૨૨) અહા-અમારી. સારંગપાણી-ના વિણ્ણુના. કવિતાના પાદને અન્તે આમ વિલક્ષિતના પ્રત્યય અધ્યાદૃત રાખવાની પ્રાચીન પ્રથા છે. ૧૨ તમ-તમારી. પાસર્ધ-પાસે, (પાર્શ્વ-પાસ+ધ, સમમી.) નધ-ની. (જટ્ટીનો પ્રત્યય) ગર્ભવાસની. જૂની ગુજરાતી કવિતામાં ‘તેણે’ ‘કેરો’ અને ‘ના’ એ જટ્ટીના પ્રત્યયો જે નામને લાગવાના તે નામથી છૂટા પાડી પહેલા કે પછી હોય મૂકવાની પ્રથા છે. ટાણુ-(સં. ટલ) ટાળો, નિવારો. (કાદ૦ પાનું ૩૦૮) નધ-નિ; ગર્ભવાસની, જન્મ માટે માતાના ગર્ભમાં વસવાની. હૃદય-હૃદય-ઈ, હૃદયમાં (ધ-સમમીનો અધ્યાદૃત). વિણ્ણુનુ-વિણ્ણુનો ‘પ્રબોધપ્રકાશ’-પ્રબોધરૂપી પ્રકાશ, સત્ય વિણ્ણુતત્ત્વનું દીપન હૃદયમાં ભરો. બીએ સંસ્કૃત વેદાન્ત તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથ-નાટક ‘પ્રબોધચન્દ્રોદય’નો કવિતાબદ્ધ અનુવાદ કરેલો છે, તેને ‘પ્રબોધપ્રકાશ’ એ નામ તેણે આપેલું છે, તેનું સૂચન પણ હોઈ શકે; ‘વાસ્તવ તત્ત્વનું હૃદયસ્પર્શી જ્ઞાન.’ ૧૩ તુ-તો. યૂઝીઝ (સં. બુદ્ધયતે) સમજીએ. સાર-

(તત્ત્વ)નો; વિચાર-નિશ્ચય; સમજણ. તણુઈ-ના, ને (સં. આત્મન્-અ-પ્યણ, 'અ'નો અને 'પ્યણ'ના પનો લોપ થયો, તથા 'પ' નો 'ત' થતાં તણુ) થેહ તણુઈ-જેહ તણુ, જેના (લાઘવને અંગે 'આ' નો 'ધ' થાય છે. દા. ત. મારે કામે), પ્રસાદિ-પ્રસાદ-મ, પ્રસાદે, કૃપાથી. પરહરહ-પરિહરે; પરહરે, છોડે. અવિદ્યા-અજ્ઞાન. ૧૪ ઉલ્લગ (સં. અવલગ્ન, અ. અઉલગ્ન-ઉલગ્ન, ઉલ્લગ.) (જેની ઓળખ, અચ્યુત, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને ઈશિ-શિવ, કરે છે; યથાર્થ જાણવા મથે છે.) અજ-બ્રહ્મા. કોડિ-કોટિ, કરોડ. 'ગણ'-('સમૂહ' એ અર્થ લેવાય.) કરિ-(કર+ઈ, કરે. હાથમાં લઇ). વાઈ (સં. વા) વાયે, વગાડે. વાજિત્ર-(સં. વાદિત્ર) વાજું. ૧૫ લામિની-(સં. ભામ) તેજસ્વિની સુંદરી. કરું. (કર્+ઝો-દું;) પ્રથમ પુરૂષ એક વચન.) સૂણુ-(મુણુ+ઉ-આજ્ઞાર્થ બીજો પુરૂષ એકવચન.) સ્વામિની-નેત્રી, સેવક ઉપર ધર્મી-પદું ધરાવતી. વૈષ્ણવ પુરાણમાં 'રાધા'ને આ પદ અપાયું છે. કરું-કરો (આજ્ઞાર્થ). દયાય-(દયા+ય) કવિતામાં દીર્ઘ અન્ત્યોચારને અંગે 'ય' ઉમેરાય છે.

પાનાં ૬-૮. ૧૬ ગણપત-ગણપતિ. સંવાદ-(સં.સં+વદ્) ચર્ચા, શુક મુનિ અને પરીક્ષિત વચ્ચે ભગવદ્ભક્તિમહિમાની યથાયોગ્ય રીતે યથાસ્થિત ચાલેલી ચર્ચા. પામીજઈ-પામીજે, પામીએ. (સં. પ્રાપ્ત-પ્રા. પાવઈ, વૂ નો મ થયો. અકર્તરી જુઓ. પા. ૬). નિરવાણુ-નિર્વાણુ-જડ દેહથી આત્માનો મોક્ષ, અને પરબ્રહ્મ સાથે સંયોગ, મુક્તિ. ૧૭ કપટ-દંભ. છલ; 'નિષ્કપટભાવે, નિર્મલ મનથી;' ખોટી ચાતુરી-યુક્તિથી મુક્ત થઇને. મર્મ-રહસ્ય. જાણું-જાણી શકું. જઈ-ગત્ય, પળે, ટળે. ધરાઈ-ધરાય, ધારી શકાય. (સહભેદ) ૧૮ આતમ-આત્મા- 'રતિ'-બ્રહ્મ-પરમાત્મા સાથેનો સંયોગ, એકીકરણ. એકાન્તિ-નિરપેક્ષ પામે-મેળવે. ૧૯ એકાન્તિ-(absolute) નિતાન્ત; વિશેષણ 'રતિ'નું સંસ્કૃતના અનુકરણે 'એકાન્ત' ને સ્ત્રીલિંગવાચક 'ઈ' લાગેલો છે. લાજઈ-લાગે (સં. મજ્ઞ). લવબ્રાન્તિ-લવ-સંસારનો ભ્રમ: સંસાર ખોટો નશ્વર

હોવા છતાં સાચો હોવાનો ખોટો ખ્યાલ ઉપજ્ય-‘વિવેક આદિ
 પટ્ટસંપત્તિ સ્ફુરે, સિદ્ધ થાય.’ નાસ્ય-નાસે, નષ્ટ થાય. મહર-મત્સર,
 ધર્મી, (બોદ્ધારો મત્સરવ્રત્તા:); ‘કામ, મોહ, આદિ ષ્ઠરિપુઓ, મુક્તિ-
 માર્ગના અવરોધો મનાયલા છે. તેનો નાશ થાય એટલે આપમેળે પરબ્રહ્મ
 ઓળખાય જ.’ ૧૯ જમણ-જન્મન, જન્મ. તરીક-તરી જમણે,
 ઉતરીએ. તતકાલ-તે જ ક્ષણે. ૨૦ અછેદ-(ભગ. અછેદોડયમ.) ‘વેદ
 પણ જેનો પાર-અંત પામતા-જાણના નથી તો-’, અને ‘મન’
 શુદ્ધિ આદિથી પણ ન ઓળખી શકાય’ તો-(સરસ્વાતો-યતો વાકો
 નિવર્તન્તે અગ્રાગ્ય મનસા સદ્ યદ્ વાગ્મનસગોચરં) વાણીક-વાણી,
 શબ્દો વડે. એ તો આત્મા અવિદ્યાથી આવરણો દૂર થતાં આપે
 અનુભવે; અને અનુભવ્યા પછી વર્ણવી ન શકે, જેમ ‘ગુંગે
 ખાધો ગોળ.’ વખાણીક-(સં. વ્યાખ્યાયન્તે) વિશેષ રહેલથી (કેમ)
 વર્ણવાય ? ‘અનિર્વચનીય’, જુઓ. ‘પંચશતિ.’ આવાસ-આશ્રય સ્થાન.
 રોમકૃપિં રોમરોમ જેટલાં બ્રહ્માંડ તો અનેક, અસંખ્ય છે. અનેક્ય-
 અનેકિ. પાનું ૭-૮. ૨૨ એષ-આ, વિખણ. કાજિ-(સં. કાર્યે-કર્ત્તે-
 કાજે) કાજક, કાજે. લીલા-રમતમાં, સહજમાં, વિના આયાસે.
 ‘આસુરી સંપત્તિવાળા જીવોને હણી, પૃથ્વી પરના અધમ જીવોના
 જીવવારૂંપી ભારને ટાળે.’ ૨૩ ‘અધર્મરૂંપી તિમિરદોષ, અંધકારના
 આવરણનો નાશ કરે.’ બિરદ-વત. નિયમ, ભક્તોનો પ્રવર્તિમાર્ગ
 નિર્મલ કરવાની પ્રતિજ્ઞા (પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુઃકૃતાં.
 ભાગ૦ અ. શ્લો.) ૨૪ મેઘ-‘જે મેઘનાં ગિન્દુ જલકણ અને
 ભૂમિ ઉપર ઉગેલા ઘાસનાં તુલ-તુલખંડાં ગણી શકાય તો મુશરિના
 ગુણ ગણાય, અર્થાત્ અપાર, અગણિત છે.’ ગિણિક-ગણાય
 (ગણ્યંતે) અકર્તરિ. ગાથા-(સં. ગૈ.) પ્રાકૃત ભાષાની આર્યોનો પદઅંધ,
 સંસ્કૃતમાં આર્યોનું હતું અને હાલ ‘દૂહા’નું જે પદ છે તે પદ
 એક કાળે પ્રાકૃતમાં ‘ગાથા’નું હતું. ૨૫ કવણિ-કામથી. ગણીજ્ય-
 ગણાયા જાય. કવણેજ્ય-તૃતીયાનો ‘એન’ પ્રત્યય લાગ્યો છે-કાણે.

કણિઆ-કણિકા (કણીનું બહુવચન) પ્રતિની મૂળ ગાથા પાના ૭ ની પાદનોંધમાં ઉતારેલી છે. અહીં આપેલી દી. બ. કે. હ. ધ્રુવે મૂળને આધારે ઉપજાવી આપી છે તે લીધી છે. તેવી જ રીતે ૨૬ મી કડી તેમણે જ ઉપજાવી આપેલી છે. ‘તારા કોનાથી (પણ) ગણાયા જાય ? ભૂમિ ઉપરની રજની કણિકા કોનાથી ગણી શકાય ? સમુદ્રાદિના જલની લહરીઓની સંખ્યા પણ કોણ ગણી શકે, તેમ હરિના ગુણ અસંખ્ય, અપાર, અગાધ હોય તે કોનાથી ગણાયા છે ? અર્થાત્ ગણાયા નથી. ૨૬ વસ્તુબંધ (અહીં ‘દુહાને’ આનામ આપેલું જણાય છે. બાકી ‘વસ્તુ બંધનું માપ જૂદું છે.) “ આજ્ઞા-પ્રોડશવર્ષા તરણ સ્ત્રી, શરીરે કોમલ હોવા છતાં જો ‘સા’-તે સાગર તીરે ઉભી તેના પારને પામવાની હોંસ ધરે; એ સાગર ઘેરા-ગઢર પાણીથી ભરેલો છે; તેમ એ વેળા માથે ગંભીર ધન-મેઘ ગાજે છે; આપાદિ પૂર્ણિમાનો, એટલે વર્ષા-કાલની પૂર ઝડીનો સમય છે, મિથુન રાશીમાં સૂર્ય આવેલો છે અને તે સમર્પિની ગાંડી મધ્યેના અગસ્ત્યની આથમણી-પશ્ચિમ બાજુએ અને સોળકલાસંપૂર્ણ ચન્દ્રથી ઉગમણી-પૂર્વ બાજુએ છે, એવે આકરે સમયે અને એવી ગંભીર પરિસ્થિતિમાં જો એક કોમલ આજ્ઞા સ્ત્રી માત્ર એ હાથ વડે એવો ગંભીર ઉછળતો પાણીવાળો અક્ષટ, અપાર સમુદ્રનો પટ તરી જાય તો, શેષ નાગ, અમર-દેવ, ઋષિ-બ્રહ્મણ, અને શારદા હરિના ગુણનો પાર પામે-પામી શકે. ” કવિ કહે છે કે તો પછી આવી અહુધા અસંભવભરી સ્થિતિમાં હું પામર બ્રાણી પ્રભુના ગુણનો પાર કેમ પામી શકું ? અહીં સાગર સાથે હરિગુણની વિશાળતા, અગાધતા અને પાર પામવાની દુષ્કરતાનો મુકાબલો પણ કવિ કરે છે. ૨૬ ઝીલક-ઝીલે, હોંસ હિમ્મતભેર, ધરે ભરિઉં-અરેસો. જલિ ધણેરક- (સં. ઘનતરકં અ. ઘણયદં, ઘણદ્રકં) અતિ ઊંડા જલથી ગંભીર. હ- ‘હ’ પૂરક છે. જૂની ગુજરાતીમાં તેનો વપરાટ છે. ૨૭ મિથુન-આપાદી પૂર્ણિમાનો ચન્દ્ર સામાન્ય રીતે લગભગ ત્રિશ અંશનો અને સંપૂર્ણ કલાવાળો લેખાય છે, ત્યારે આસો સુદિ પૂર્ણિમા-માણેકદારીનો

અન્ન કંઠક અંશે કમી હોય છે, એમ જ્યોતિષીઓનું કહેવું છે. અગસ્તિ-અગસ્ત્યનો તારો; સપ્તર્ષિમાંનો મુખ્ય. આવિઉ આન્વો, આવેસો. આથમેણિ-(આથમ+એણ) અસ્ત થવાની દિશાની આભુએ પશ્ચિમે. ઊગમેણિ-(ઉગમ+એણ) ઉગવાની દિશાની આભુએ-પૂર્વે. ૨૮ જુ-જો. વારિ-વારિને. ૨૯ અશેષ-સત્રંગા, સર્વે યે. 'સહસ્ર અઠ્યુસી ઋષિઓ, અહર્નિશ પ્રભુચિંતન કરનારા, તત્ત્વદર્શી મુનિઓ.' તવતાં-સ્તવતાં, સ્તુતિ કરતાં. ત્રિકમ-ત્રિવિક્રમ-હરિ. ત્રણ કમ-ડગથી પૃથ્વી માપી બલિને પાતાલવાસી કરનાર વામન પ્રભુ. ૩૦ ભાવાર્થ-'જો અનેક યુગો પર્વત (ચતુર્વદન) પ્રગ્નપતિ પ્રભુના ગુણ ગાયાં કરે તો યે તેનો પાર ન પામે-પામી શકે.' તુ હિ-તોહો તો પણ, સમ્યક્-યથાસ્થિત, પૂરેપૂરો, સાચેસાચો. ૩૧ ભાવાર્થ-'વેદ હરિના (અનેક સ્વરૂપના) ગુણ ગાવા છતાં, તેને એક જ સર્વેશ બ્રહ્મરૂપે ઓળખે છે ને જીવોને તેમ ઓળખાવે છે, છતાં તેના અગમ્ય રહસ્યભર્યા વિવિધ સ્વરૂપોમાં રહેલો ભેદ-રહસ્ય યથાસ્થિત જાણુતા, જાણી શક્યા નથી, તો પછી હું જે એ વેદજ્ઞાનની એકમાત્ર રેખા-અંશ જેટલો છું, એ સંપૂર્ણ જ્ઞાનસાગર આગળ તો જ્ઞાનગ્નિ-દુ જેટલો અત્પતમ બુદ્ધિવાળો છું તે શી રીતે એનો ભેદ જાણી શકું? અને તે ન જાણી શકું, તો વર્ણવી કેવી રીતે શકું?' ૩૨ વામન-દીગણો, બટુક. (સરખાવો 'જેમ ફલ વંછે વામનો પ્રાશન વ્રક્ષ વિદંગ' કે. હ. હશમસ્કંધ. ૧: ૩. ૪૮. વળી 'પ્રાંજુલમ્બે ફલે લોભાત્ ઉદ્ઘાહુરિવ વામનઃ' કવિ કલ્પીદાસના રઘુવંશના પ્રસ્તાવની નમ્રોક્તિ). વિમાસઘ-વિચારે, (વિમર્શ) સંતાપે, ધાધાકુઓ કરે. ઘણું-(ક્રિયાવિશેષણ) અતિશય. પામેવા-પામવા (વિશેષ રફેટ માટે જુઓ દી. આ. કે. કાદં ૦ પા. ૨૧૪-૫, પં: ૧૦-૧૩) વિધ્યર્થ કૃદન્તનો પ્રત્યય 'તન્વ' તે પરથી અપભ્રંશમાં 'તન્વ,' અને પ્રાકૃતમાં 'અન્વ' થયું. (સં. કર્તવ્ય) પ્રા: કરિઅન્વો, કરિવો, કરેવો. જુ. કરવું.) કાન્હ. પ્ર. "ધર પડેવા લાગા. ૧-૯૪" "પ્રાણ કરેવા લાગઈ,

૧-૯૫) (જુઓ પૂ. વ્યા. પા. ૨૨૦) જમલુ-(સં. યમલ) (અ. જુમલો) સંયુક્ત, જોડીઉં, એક જડતાનું. સરખાવો-‘જમલો છે જો જો જગદીશ.’ સાથે મુકાબલો કરવા માગે. ખચોત-આગિયો, (ખે-આકાશમાં દોતે -પ્રકાશે છે.) ૩૩ ‘અડ્યાસી હજાર ઋષિઓ’. તિણિ જલિ-તે જલે -જલ વડે; તૃતીયાનો ખેવડો પ્રત્યય વિશેષણ ‘તિ’ ને લાગ્યો છે-(તિન, તેણ, તિણુછ, તિણિ.) ત્રિણિ (તાપ)-આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ: અગર આધ્યાત્મિક, આધિદેવિક અને આધિભૌતિક. હેલાં-(સં. હેલા-લીલા, સુરતકીડા.) પ્રાચીન અવ્યય પ્રત્યય અમ્ પરથી આં ગુણવિશેષણ અને કૃદન્તવિશેષણ બનાવવામાં વપરાય છે.) રમતમાં જોતજોતામાં. (અહીં હરિગુણ રૂપી અમૃત જલવાળા સાગરનું રૂપક ખીલતી, કવિ તેનો ઉપભોગ લેનાર ભાગવત=ભકત દેવર્ષિ, બ્રહ્મર્ષિ, અને રાજર્ષિ રૂપી અને પંખીઓની ગણના કરે છે.

પાનું ૯-૧૦. ૩૪ શુક, સનક આદિ રૂપી સારસ પક્ષી (સારસ-હંસ વા બગ, રસવતા જલને ચાહનાર પક્ષી.) નિશિ-રાત્રિએ (નિશા + ઇ - સમ્પ્રતી). તુંખાં (અદુવચન) તુંખાં (સં. તુમ્બિકા), ભિક્ષા-પાત્ર. તિણુછ-તેણે, તે કારણે. ત્રિપુરારિ-ત્રિપુર રાક્ષસના અરિશત્રુ મહાદેવ. (આખ્યાયિકા માટે જુઓ ભારત દ્રાણ. અ. ૨૦૨) ૩૫ જીવ-બ્રહ્મરૂપિત, દેવોના ગુરૂ. વિદેહી-જનક રાજા. છતે દેહે જીવન-મુક્ત. ભાગવત રૂપી સરવરનું હરિભક્તિ રૂપી અમૃત ચાવખાને તલ-સતા વિષ્ણુપરાયણ દેવર્ષિ, બ્રહ્મર્ષિ અને રાજર્ષિ રૂપી પંખીઓનાં નામ અહીં જણાવેલાં છે. ૪૦ પંખી એહં આ પંખીઓ આનંદ કરે છે. કરંધ-(કર + ઇ). ૪૧ (આવા અમૃતસાગરના જલથી શ્રી-લક્ષ્મી સાથે) કામિની-વનિતા, હરિ પ્રત્યે અપૂર્વ કામના-પ્રેમ દાખવનારી કૃષ્ણની સોળ હજાર પત્નીઓ. (ભૌમાસુર-નરકાસુરને ત્યાંથી આણેલી કન્યાઓ કૃષ્ણને વર્યાનું ભાગવતાદિ જણાવે છે.) પૂન-પુણ્ય. પૂરવ-પૂર્વ જન્મનાં સંચ. (સં. સં + ચિ) ખૂખીથી ગોઠવેલી વ્યવસ્થા. ભર્યોસ-(ભવિષ્યકાળ) (હું) ભરીશ, ભરું છું. મસા-માસો, (આઠ રતિનો

માસો, આર માસાનો તોલો. સં. માષ-અડદ, માષો વિંશતિમો ભાગઃ
 પળસ્ય પરિકીર્તિતઃ । ગુંજામિરષ્ટમિર્માષઃ) “ માત્ર વાનગી પૂરતો જ અંશ
 હું એ હરિગુણ રૂપી અમૃતસાગરમાંથી અત્રે લેઈ વર્ણવીશ.” ‘ અંચ,
 ચાંચમાં એકી ફેરે આવે તેટલું અદ્યતન જલ. ’ ૪૨ આગમ-આગળ
 પૂર્વે (સં. અગ્ર પ્રા. અગ-ગુ-આગ + ઇ-સપ્તમી) પ્રખંધ-કાવ્ય-
 ગ્રંથ. ખાંધા-ખાંધ્યા (ભૂતકાળ, સંસ્કૃત પ્રત્યય ત છે. આગમ લાગતાં
 ‘ ઇત ’, આમાંથી ત નો ડ થયો અને હ્-તેના ત્વરિત ઉચ્ચારને અંગે
 ‘ ઇચ્ચિ ’ કાઢીઆવાડી રૂપમાંથી ‘ ઇ ’ જતો રહેતાં ‘ અ ’ રહે છે. હજી એ
 વોહરાભાઈઓ ‘ ય ’ કાર વગરનાં ભૂતકાળનાં રૂપો બોલે છે. જુજુઆ
 -જૂદાજૂદા, (જુઆજુઆ, તેનું જુજુઆ) નિરાળા, વિવિધ, રસ તેમ
 જાતિભાતિના. રૂપ-રૂપક, કથન, કથાખંડ. માંડિસ-(માંડ + ઇસઃ
 સ્વ નો આગળ ‘ ઇ ’ સાથે ઈચ્ચ-ઇસ-ઇસ.) (હરિકથારૂપી અતિ ઉંડા
 સરવરમાંથી કથાનકો લેઈને તેની સાથે જ સંયુક્ત એવો પ્રસ્તુત ગ્રંથ
 રૂપી ડૂવો હું ખાંધીશ.) (વાવને એક છેડે જેમ ડૂવો હોય છે તેમ ગહન
 સરવરને કાંઠે તેવો એક ડૂવો.) જમલુ-જમલો, સંયુક્ત, સાથે જોડેલો.
 ૪૩-મ-માં, ન. જલકોસ-કુવામાંથી પાણી કાઢવાને ચામડાનું
 ખનાવેલું ખોલું. જમલિ-જોડેલી. જલકોસને સામાન્ય રીતે
 લોઢાની ગોળ કડી અને તે ઉપર ચાર વાંકી દાંડી અને તેને કડી,
 એવું મથાળું, અને તે સહ ચામડાની રસી-દોરથી સીવેલું હોય છે. કવિ
 અહીં કહે છે કે હરિભક્તિરૂપી જલ કાઢવાને પોતે આ કાવ્યની
 પંક્તિઓ રૂપી જે જલકોસ વાપર્યો છે તેમાં લોઢાના મથાળાને સ્થાને
 (ઉત્તમ હરિવચન રૂપી) સોનાનું મથાળું સાંકળેલું જુઓ, ચામડા
 અને લોઢાના સંયોગને બદલે ચામડા અને સુવર્ણનો સંયોગ જુઓ-
 જોશો તો તેથી મુશ્કેલી કવિવરો રખે ચીઢાતા. કવિ પોતાની કૃતિ નમ્ર
 ભાવે ચામડા જેવી હલકી અને ભાગવતાદિ હરિગ્રંથોના કથા-
 મૃતને સુવર્ણ સમાન ઉંચા બરનું કહે છે.) બૂલા-બૂલેલો, બૂલ
 ખાનારો. અપલન પામેલો. લણી-ગણી, કહી. મ-માં (રખે). કેશુ-

(આચાર્ય તૃતીયા બહુવચન) દેતા. ખોડિ-દોષ, ખામી, (હે. દે. ખુદ, સં. મુદ, વા કુષ્ઠ.) ૪૪ ગૂંબ-ચણોડી. આઉલિ-આવળ, દાતણ મોટે વપરાય છે, તેને પીળાં ફૂલ, કંઈક ચંપાસરીખડાં પણ સુગંધવિહોણાં હોય છે. ૪૪ ચંદન-સુકટ. કરીર-કેરાંનું ઝાડ. (પત્ર નેવ યદા કરીરવિટપે દોષા વસન્તસ્ય કિમ્-મર્તૃં કિં પુષ્પેઃ કિં ફલૈસ્તસ્ય કરીરસ્ય દુરાત્મનઃ । યેન વૃદ્ધિ સમાસાય ન કૃતઃ પત્રસંગ્રહઃ સુભાષિત). છદ્દર-(સં. ક્ષલ) જાલકાં, છીંચરાં પાણીને ઝહોકળો (સરખાવો-‘છિદ્દર જલાધ જાય જળ આવી મળે જ્યારે’-પ્રે.સુત વક્ત્રલ) સરસવ-ઝીણામાં ઝીણો દાણો. બદરીફળ-ખેર. નાલિકેર-નાળીએર. બહારથી તે કાયાના યુથાથી વિરૂપ, નિરસ જેવું જણાય છે; પણ ભાગતાં તેનો ગર્ભ મિષ્ટ લાગે છે. આથી સંતોની વાણીને નાળીએરના ગર્ભ કોપરા (સં. નાલિકેરસમાકારા) સાથે સરખાવવામાં આવે છે. અગર-અગર-એક જાતની સુગંધી સુકટ. એરંડમૂલ-એરંડાનાં મૂલ. કાંબલુ-(સં. કમ્બલ) કાંબળો, જાડા ઊનના કે બકરાના વાળના ખરસટ દોરાનું બોદવાનું વસ્ત્ર. પટફલ-પટોળું, સુંદર, કુમાશવાળું, ઝીણા સુતરના તારનું વસ્ત્ર. મરાલ-હંસ. અવર-ખીખ, ઉત્તમ. ૪૪-૪૬ સરખાવો અખેગીતા કડવું ૨ જું. કદાચ અખાનો ટોણો ભીમ જેવા હરિ-ભક્તની નત્રાંકિતને ઉદ્દેશીને પણ હોય. પ્રાચીન કવિઓની નત્રોક્તિઓમાં આ પંક્તિઓમાંના મુકાબલા સામાન્ય રીતે જણાય છે:

મૂર્ય આગળ ખઘોત કશે, મુજ એવી બોધ્યાની નીત છે. ૨

જાહવી આગળ જેમ વોહોહજો, સુરતર બદરી યથા,
પારિજાતક પાસે અરણી, મહાકવિ આગળ હું તથા. ૩

ગરૂડ આગળ યથા કુકરી, સાગર આગળ દ્રૂપ
મેઘ આગળ યથા ઝાકળ, કયાં તેણ ને કયાં તૂપ ? ૪

બાવના ચંદન બહેંક આગળ, કશે શોભે કરીર !
કથું નીર નવાણું કિહાં રસદ્રૂપિકાનું નીર ? ૫

પારસના પરતાપ આગળ, અન્ય વિદ્યા કેઈ માત્ર ?
કિહાં ક્ષુદ્ર દેવ ઉપાસના જેને કરે અક્ષયપાત્ર. ૬

વળી સરખાવો ક સૂર્યપ્રભવો વંશઃ આદિ કાલીદાસની રઘુવંશના આરંભની ઉક્તિ. ૪૭ ખાલિ-આલિકા-આલિકના જેવી. બુધિ-બુદ્ધિ પુરૂષ પુરાણુ-આદિ પુરૂષ, નારાયણુ, તેના ઉંડા ન પાર પામી શકાય એવા ગુણ. પરમાણુ-નાનામાં નાના અણુ જેટલો. (પુરાણુ પુરૂષ-કૃષ્ણુ-વિષ્ણુના ગુણરૂપી અપાર સમુદ્ર ક્યાં, જે સાગરમાં મંદર જેવા મહાન પવિત્ર પર્વત હુઝકીઓ ખાય છે, છતાં જેનો પાર પામી શક્યા નથી, ત્યાં પરમાણુ જેવો હું તે ક્યાં ? એમાં સ્નાન કરવા પડવાનુંયે માફ તે શું ગળું ?) મંદર-મેરૂ પર્વતની પૂર્વ દિશાએ આવેલો, કુશદ્રીપનો પર્વત. તે ઉપર મહાદેવ કદિમદિ વસે છે. (મહા ૦ દ્રાણુ. અ. ૯૪). સમુદ્રમંથન વેળા વલોવવાના વાંસ તરીકે ‘મંદર’ પર્વતની યોજના થઈ હતી. અપાં વિદારણાચ્ચંવ મન્દરઃ સ નિગદ્યતે મતસ્ય. ૧૨૧, ૬૧, ૪૮ એ ભાગવત. ગ૦હુર-(સં. ગહ) ઊંડો, અતિગહન. અટ-પટા રહસ્યવાળો હરિભક્તિપૂર્ણ ગ્રંથ. (કીડીને ખાવા માટે કોળું આગળ ધરીએ તો તે કેવી રીતે જાળે ? યોગ્ય થઈ પડે ? તેમ એવો સૂક્ષ્મતમ હું તે ભાગવતરૂપી વિશાળ ફળનો આસ્વાદ ચાખવા-ચખાડવાનું સાહસ કઈ એ કેમ શોભે ? કદાચ કોળાનો સ્વાદ લેવા જતાં જો તે કીડી ઉપર ઢળી પડે તો તેને એના ભારથી મરવાની સ્થિતિ પણ આવે.) જાળંત-(હે. દે. છજ્જ. સં. સજ્જ-શોભયું અગર રાજ.) શોભે, યોગ્ય-ઘટનું થઈ પડે. સરખાવો-‘ મોટો જે કરે તે જાળે તેને ઊંટે નગારાં વાળે ’, મુખિ-મુખે, મુખ આગળ. કોહલું-(સં. કુષ્માંઢ ધ. દે. કોહલિયુ; હે. દે. કોહલી.) અક્ષરશુદ્ધિ-ખરી જોડણીવાળા અક્ષરનું જ્ઞાન. લઘુ-હ્રસ્વ અક્ષર; ગુરુ-દીર્ઘ, વા સંયુક્ત અક્ષર, સ્વરનો ઉચ્ચારણકાળ. માત્રા-એક લઘુ અક્ષરને બોલતાં થાય તેટલો કાળ, કવિતા-સંગીતમાં અક્ષરના ‘વજન’નું માપ. ધ્રુવત-હ્રસ્વ સ્વરથી ત્રણ ગણો લાંબો, ત્રણ માત્રાનો સ્વર. પ્રસ્તાર-છંદના લઘુ, દીર્ઘ સ્વરોનાં વિવિધ ચિહ્ના દાખવતું અંકબદ્ધ નિદર્શન. તાલ-રાગ ગાવામાં સૂરની સરખી માત્રાને અંતરે સ્વરને અપાતું જોર, થડકો.

પ્રબંધ—આંધણી, વૃત્ત—છંદવાળા કાવ્યની ગુંથણી. ભરતભેદ—નાટક, રૂપકશાસ્ત્ર અનુસાર નાટકાદિના ભેદ, વિવિધ સ્વરૂપો. પિંગલ—છંદશાસ્ત્ર. ગુણુ—ગણુ. વસ્તુબંધ—પ્રાકૃત છંદનો પ્રકાર. ગાથા—પ્રાકૃતમાં આર્યા. કવિત્ત, ધનાક્ષરી વા મનહરમાં રચાયેલા ૩૧ વા ૩૨ અક્ષરનો પ્રબંધ. આલતિ—અમિત પાકાંતર આશ્રિત હિ. ગુ. કા. પ્રતિમાં છે. આલતિ=આશ્રિત, ગીતનો પ્રકાર.

અનિબદ્ધં નિબદ્ધં ચ ગીતં તદ્ દ્વિવિધં મતમ્ ।

આલપ્યુર્ધનિબદ્ધઃ (?) સ્યાત્ સ્વર-રાગવિભેદતઃ ॥ સંક્ષીપ્તસમયસાર
આલાપ-ગીત ગાતાં પૂર્વે તેમાં આવનાર સ્વરૂપનું થોડું દિગ્દર્શન કરે છે તેને જ આલાપ કહે છે.

પ્રહાંશતારામંદ્રાણા ન્યાસાપન્યાસયોસ્તથા ।

અલ્પત્વસ્ય बहुत्वस्य पाडवौडुवयोरपि ॥

અભિવ્યક્તિર્યજ્ઞ દ્વષ્ટા સ રાગાલાપ ઉચ્યતે ॥

જેમાં ગ્રહ, અંશ, તાર, ચંદ્ર, ન્યાસ, અપ-ન્યાસ. અપ્તત્વ, બહુત્વ, પાડત્વ, ઓડત્વ, વગેરે દેખાડવામાં આવે છે તેને રાગાલાપ કહે છે. માન—ખાલી તાલ આપતાં જ્યાં સવળા હાથથી ક્રિયાથી તાલ બતાવતો નથી, પરંતુ હાથ ઉઘટો કરી નિઃશબ્દ ક્રિયા બતાવાય છે તે. એકતાલ—એક જાતનો તાલ-જેમાં ચાર ચાર માત્રાના હણવિભાગ છે. $\frac{૧૨}{૪-૪-૪}$ ત્રિવટ—ત્રિવટાડાં, ચોળમાત્ર. $\frac{૧૬}{૪-૪-૪-૪}$ પહેલીપર સમ, પાંચમી અને તેરમી પર તાલ, ૯ મી પર ખાલી. જાતિ—એટલે જાતિ કે પ્રકાર. એક જ તાલમાં તેની નિયમિત માત્રાની સંખ્યા તેટલા જ વખતમાં વધારવી કે કમી કરવી તેને જાતિ કહે છે. ચંદ્ર, મધ્ય અને તાર—નાદના ઉચ્ચનીચ આરોહ—અવરોહ પ્રમાણે ત્રણ ભેદ કર્યા છે. આ ભેદને નાદસ્થાન કહે છે. ચંદ્રસમૂહ—સાધારણ અવાજથી ઉતરતા અવાજનું સ્વર સમૂહ. મધ્યસમૂહ—

જે અવાજથી વ્યવહારમાં ગાનક્રિયા થાય છે તે. તારસમક—મધ્ય સમકથી ઉચા સ્ફૂરમાં ગાનક્રિયા થાય છે તે.

વ્યવહારે ત્વસૌ ત્રેધા દ્વદિ મન્દ્રોઽભિધીયતે ।

કંઠમધ્યે મૂર્ધ્નિ તારો દ્વિગુણશ્ચોત્તરોત્તરઃ ।

૫૧ પડમાત્રા-પદ્મિમાત્રા; અક્ષર ઉપરની માત્રાને તેની પાછળ ઉતારવાની લેખનશૈલીનો એક પ્રકાર. મધ્યસ્થ અને અધ્યસ્થ-પ્રાકૃત કાવ્યના હંદના પ્રકાર. ચૂપૈ-પંદર, પંદર માત્રાનાં ચાર પાદવાળો માત્રામેળ હંદ. પૂર્વછાયા-હાલનો દૂહો. રસાઉલા-છપ્પનમાત્રાનો પ્રાકૃત હંદ; પહેલું અને ત્રીજું દસ ૧૩-૧૩ નું અને બીજું-ચોથું ૧૫-૧૫ નું. દૂહો-દોહરો. કુંડળીઆ-૭ ચરણનો માત્રામેળ હંદ; કુલ ૧૪૪ માત્રા છે; પહેલાં બે ચરણ દૂહાનાં, પછી દૂહાને ઉલટાવી તેમાં ચાર ચરણ. તાન—અમુક બે અથવા તેથી વિશેષ સ્વરની ધ્વનિનો ત્વરાથી સંયોગ કરી આકાશંતમાં ઉચારણ કરવું તે.

તાના સ્યુર્મૂહનીઃ શુદ્ધાઃ પાદૃવૌઢવતીકૃતાઃ

ગમક—માણુસના ચિત્તને રંજન કરે તેવો સ્વરોમાં કમ્પ તે ગમક

ગમકઃ સ્યાત્સ્વરે કંપો જનાનાં ચિત્તરંજકઃ

૫૩ થાનક આદિ કવિતાનિબંધનની કુશળ ચાતુરીના પ્રકાર છે. ૫૪ કથાસમંધ-કથાના પ્રસંગોનો સંબંધ, સંદર્ભ. કવિચાતુરી-કવિએ કાવ્યનિબંધનમાં વાપરવી-દાખવવી જોઈતી કલા, કારીગરી. ચિત્રકાવ્યમાં જણાય છે તેવી તેમ ૫૩ માં કડીમાં જણાવેલા પ્રકારોવાળી વિવિધ કલાઓ. સાહસ ('કંઈ છું' અધ્યાહત). નિજ-નિજના, (ભોરારના) પોતાના. ૫૫ બોળે ભાવે, (સરખાવે 'કપટ રહિત-કડી ૧૭) બેપ-(સં. ક્ષેપ) ઊંડા અવગાહન રૂપી પ્રવાસનું ટાંપું, ટપ્પો. કરેશિ-કરીશ. ૫૬ (તાજું) 'તાજુ' (જોષ્યે) તણો. કરુ-(જોષ્યે) કરું, 'થોડુ થોડુ'-થોડો થોડો. 'જેમ ભમરો અનેક પુખ્તો ઉપર ફરી વળે છે ખરો, પરંતુ સહુમાંથી કિંચિત્ કિંચિત્

પરાગ લે છે, તેમ કૃષ્ણના અનેક ગુણોમાંથી પ્રત્યેકમાંથી સારસાર લઈ હું વર્ણવીશ. ' ૫૭ બ્રાહ્મણ-ગુરુ, વંદીય-વંદીએ. ચ્યારિ-ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, પુરુષાર્થ. સંધીય-સાધીએ.

પાનુ ૧૨-૧૪. ૫૮ પહિલું (ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય) પહેલાં. વંદઈ-વંદીએ. સંધીય-સાધીએ, પામીએ. વાડવ-બ્રાહ્મણ. માગ્યોસ-માગીશ. તુ-તો. કૃષ્ણહ-કૃષ્ણની. 'હ' જૂની ગુજરાતીમાં સંબંધાર્થ પ્રત્યય: સં. સ્વ, પ્રા. સ્ત; અપ-હો. (સરખાવો 'શ્રીમાલહ ધણી' વિમલ પ્રબંધ ૨-૫૦: 'સુંદર સલકારહ મંજરી' ભાવણ કાદમ્બરી પૃ. ૨૫, પં ૧૮) રચ્યોસ-રચીશ, રચવા શક્તિવાન થઈશ. ૫૯ (કરું-ખોદુંછે, જોઈએ કરું) જંગમ-(સં. ગમ્) હરતા હરતા. છૂટય-છૂટે કપાય. સાર્વકામિકમ્-સર્વ કામનાઓને પૂરવા વાળું. વાક્યોદકેન-વાક્ય-વચન રૂપી વાણીથી. અહં-(સં. અહમ્) હું. ૬૦ તેણુય-તેણે, બ્રાહ્મણે. પૂજઈ-પૂજે, પૂજ્યે. લહૂં-સમજું, માનું. તેહસૂં-તેહ સાથે, બ્રાહ્મણ સાથે. વઈરિ-વેર. માહર-માહરો. ૬૧ કિહીં-ક્યાંથી. અંતર-ભેદ, "વિષ્ણુ વિપ્રરૂપ જ હોવાથી વિપ્ર સાથેના વર્તાવમાં જો મનુષ્ય કાંઈ ઓછપ કે જૂદો વર્તાવ કરે તો તે નરકાગારમાં સંચરે." ૬૨ ભાગીરથી-ભાગીરથ રાજ્યએ જહ્નુ રાજ્ય પાસેથી છોડવી આજ્ઞેલી તે ગંગા. એ એ વિષ્ણુપાદોદકથી ઉદ્ભવેલી હોઈને વિષ્ણુરૂપા જ લેખાય છે. (જુઓ મહાભારત વન. અ. ૧૦૮-૯) ભૂમિદેવ-ભૂમિના દેવ, બ્રાહ્મણ, ૬૩ દેવાધીન-યજ્ઞયાગાદિકનું ફલ જે સંસારસુખ, કે પૂર્વનાં જન્મવિષય કર્મનું ફલ જે દુઃખ, તે દેવો તરફથી મળે છે, એવી લોકમાન્યતા છે. વરતઈ-વરતે છે. (સં. વૃત્ત ધાતુના મૂળ અર્થમાં) મંત્રિ-મંત્રના, આધારિ-આધારે. 'યજ્ઞાદિમાં ઉચ્ચારાતા મંત્રગણથી દેવો પુષ્ટ થાય, તેથી દેવો મંત્રને આધારે છે.' 'એ મંત્રો અમુક ફલ આપનારા અને અવિનાશી (અછેદ) છે, એ સહુ મંત્રોનું મંદિર-સંગ્રહસ્થાન વેદ છે, અર્થાત્ તે વેદમાં સંગ્રહાયેલા છે.' ૬૪ નિગમ-વેદ, સર્વતત્ત્વનો નિષ્કર્ષ,

‘એવા વેદ દેવ. અને બ્રાહ્મણને આધારે રહે છે, અર્થાત્ તેમના ઉચ્ચારણ અને પ્રેરણાથી તે સાધકની મનકામના સફળ કરે છે.’ એ કારણે વેદબલ વડે દેવતા અને વિપ્ર ઉપાસકોને આપદ-વરદાન આપે, તે દ્વારા સત્વર સકલ ઇષ્ટ પદાર્થ સધાવે. ૬૫ ઉત્તમ ઠામ-સ્વર્ગ-ધર્મ-ત્રણ પુરુષાર્થ (વિપ્ર પૂરધ) પૂર્ણ કરાવે. મુગતિનું મૂળ-મોક્ષ-ચેષો પુરુષાર્થ.

પાન ૧૪-૧૬. ૬૬ લાવ લગતિ-લક્તિલાવ. દ્વિજનધ-ગુરને. લાગુ-જાગો, લાગ્યો. બહુત-(શબ્દ એવડવાના અર્થમાં ‘ત’ જૂની ગુજરાતીમાં ઉમેરાય છે), બહુ બહુ, ઘણો ઘણો; પસાધ-પસાય, પ્રસાદ, કૃપા, અનુગ્રહ. બ્રાહ્મણ-જૂની વાક્યરચના (નવી શૈલી-‘બ્રાહ્મણને વીનવ્યા.’) ૬૮ અનુકંપા-દયા. ગાયસ-ગાયશ રહે-‘રખે’ જોઇએ. રહિ-રહે. વિચિ-(‘અધવિચિ’ જોઇએ.) અધ-વચ્ચે; અધેથી, અધૂરેથી. હસારત-હાંસી (સં. હસ્-હસ+અર્થ) ૬૯ નવિ-નાપિ (ન + અપિ). રદય-હૃદયે; આપુ-આપ્યુ, આપ્યો. પૂરવછાયુ-પૂર્વછાયો. (વરદાન રૂપે). ૭૦ મયંક-ચન્દ્ર (મય-અંક=પૂર્ણ કલા). હુસઈ-હોસે, હોશે, થશે. નિકલંક-નિષ્કલંક. ‘જેમ ચન્દ્ર સોળકલાવાન થતાં, અને તેથી તેના ઝિંબમાંનું કલંક પ્રાયઃ અદશ્ય થતાં, ઢંકાતાં નિર્મળ દીસે છે, અને અમૃતમયી ચંદ્રનીના વર્ષણથી સહુને સંજીવન-નવજીવન આપનાર થાય છે, તેમ આ હરિની સોળે કલાઓને નિર્દેશતી હરિલીલા, કલંક વિનાની અને અમૃત રૂપી બોધથી નવજીવનદાયી થશે. ’ સંજીવની-જીવનને તાબું કરનારી; નવજીવન આપનારી. ‘શુકાચાર્ય પાસે મૃતસંજીવન વિદ્યા’ હોવાનું કહેવાય છે, જે મુએલાં માણસોમાં પણ જીવ સંચારી શકે છે. ૭૧ આપૂ-આપ્યું. ધરણીધરનું-વિષ્ણુનું, કૃષ્ણનું. ત્રૂઠા-(સં. તુષ્ટ-તુષ્) ત્રૂકયા, પ્રસન્ન થયા. ૭૨ પામીઝિં-મળ્યું (સં. વચનં મયા પ્રાપ્તં) જૂની વાક્યરચના. નવી : ‘હું વિપ્રનું વચન પામ્યો.’ નામીઝિં-નામાવ્યું. તુ-તો, એમ કર્યું તેથી. મધ-મેં. (મયા જ્ઞાતા)

અક્ષરયુગતિ-અક્ષરયુક્તિ, વાણીપ્રયોગ, તેમ અક્ષર-પરબ્રહ્મ સાથે સંયોગ. ૭૩ (કરું ?) કરું. રસના-રસનાઇ, જીભે. ઉચ્ચરું (?)-ઉચ્ચરું. સત્સંગતિ-ને અર્થે, વા સત્સંગતિ રૂપ. સેવું-સુપર્વને દિને યાત્રાએ જઈ ત્યાં રહું. “ જે દારિકા-દારકાં ભવ-સંસારને તારનારી પુરી કહેવાય. ’ (પુરી દ્વારાવતી ચૈવ સતૈતે મોક્ષદાયિકાઃ) ૭૪ નિજ- (ગોવિંદનાં) પોતાનાં. વિલગૂં-વિશેષે કરીને લગ્ન થયું. મિ-મઇ-મેં. સાતઇ-ઇ-ગહુવચનનો પ્રત્યય; વિશેષ્યના જાતિવિભક્તિદર્શક પ્રત્યય વિશેષણને પણ જૂની ગુજરાતીમાં લાગતા. ૧૫-૨૧ એ શ્લોકો ભીમના પોતાના રચેલા હશે; આમાં એણે પોતાનું અંતર ખોલ્યું છે. ૧૫ પર્યા-ઉત્કૃષ્ટ. યુક્તં વચનં-૧૬ કામ-“ કામ અને ક્રોધ રૂપી અમિત્રી તપેલા. ” લોભોપ-“ શોભથી આડે માર્ગે દોરવાયલા, (મૂળ લક્ષ્ય ચૂકવાયલા) ચિત્તવાળા. ” નરકે-“ નરકમાં ડુબકીઓ ખાતાં માણસોનું. ” ૧૭ શરણાગતિ માટે તૃણારહિતતા, દીનતા અને ભક્ત્યાદિ ગુણની તેમ જ વિવેકાદિ સાધનની સંપત્તિની અગત્ય છે. ૨૦ “ મારી કૃપાથી ખરેખર તારી ભક્તિ મારામાં દૃઢ-નિશ્ચલ થશે. ” ૨૧ મહા-“ મહાન ભયનો વિનાશ કરનારી. ” ૭૫ “ હૃદયમાંથી એકો એકો, અંતર્યામી છતાં સર્વત્ર વસી-વ્યાપી રહેલો સદા પ્રકાશ આપે છે. ” કવઇ-કવે “ હરિજ સહુને હરકોઇને પ્રેરણા કરીને શીખવે-પ્રકાશ દે છે, તેનાં, તેની પ્રેરણા વિના કોણ કોને શીખવે ? ” કહુનઇ-કહનિ, કહને-કેને. (અનિશ્ચયાર્થ સર્વનામ) ૨૨ અજોષ-સમરત. તમ્હે-તેના વિના, સિવાય.

પાનાં ૧૬-૧૮. કથારંભ ૭૬ વ્યાસ (સૂત પુરાણીને) કહે છેઃ ‘ યાદવરાય ! (ભુવિ-પૃથ્વીમાં) ક્યાં વસો છો ’ એ શ્લોક (દેવરવિ) દેવવિ નારદે કહેલો તેનો ઇતિહાસ મેં આગે-પૂર્વે, કોઈ પુરાણમાં યથાપ્રસંગે સાંભળ્યો છે. ૭૭ શ્રીમુખવચન-આપના મુખથી નીકળતાં વચન. કહિ-કહે. “ શ્રીમુખ ખોલ્યા તે સાચું કરજો સામળિયા વહાલા. ” કહુ (આજાર્થ) કહો. લાભુ- (લાભો) તમે મળો. ૭૮-૯ “ હું ન તો પર્વતની ઉંડી યુક્ષમાં, ન તો વૈકુંઠમાં, કે ન તો ક્ષીરસાગરમાં, કે ન તો વ્રત, જપ;

તપ, વા તીર્થજલમાં વસું છું, એટલે કે તેમાં વસતો નથી, અર્થાત્ એ સાધનો દ્વારા જ, ખાલી ભાવ વિનાનાં કર્મોચરણ દ્વારા જ મેળવવાને મથતાં કર્મકંડ મુનિઓ આદિને મળતો નથી. પણ વૈષ્ણવના હૃદયમાં, જ્યાં પ્રેમભાવ ભરપૂર છે, ત્યાં અથવા જ્યાં કૃષ્ણ કથા ચાલતી હોય ત્યાં હું વિષ્ણુ અવશ્ય વસું છું અને મળું છું.” ૨૫ નાજ્ઞ-પ્રચરિત છે. સરખાવોઃ શ્રુવન્તિ ગાયન્તિ

गृणन्त्यभीक्ष्णशः स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः। त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं भवप्रवाहो परमं पदाम्बुजम् ॥ ભાગ-સ્કં. ૧, અ. ૮, શ્લો. ૩૬ ૮૦ ભાગવત-ભગવદ્ભક્તો-માં પ્રધાન-મુખ્ય. “ તેમને ભાગવતોમાં પ્રધાન-મુખ્ય કહીએ કે જેનું ચિત્ત સર્વે ભૂત-પ્રાણીમાત્રમાં એકસમાન ભાવથી રહેલું છે, જે નિત્ય મનમાં કૃષ્ણકથા રટે છે, એકાગ્રતાથી ભણે-સુણે છે.” (જુઓ ભાગ. સ્કં. ૧૧, અ. ૨. શ્લો. ૪૯ અને ૫૫, ભાગવતપ્રધાનનાં લક્ષણના નિર્દેશ માટે. તેમજ પ્રાકૃત, અને મધ્યમ ભાગવતનાં તથા ભાગવતોત્તમ વૈષ્ણવનાં લક્ષણ પણ આ જ અધ્યાયમાં નિર્દેશોં છે.) ૮૧-૮૮ આ પંક્તિઓમાં કવિ ભારતવર્ષની લગભગ મુખ્ય પવિત્ર સરિતાઓ, તીર્થો, ક્ષેત્રો, મુક્તિપુરીઓ, સરોવરો, અરણ્યો, પર્વતો, સમુદ્રદારો, યાગ, તપાદિ સાધનો, મંત્ર, તંત્ર, જપ, જાપ, ન્યાસ આદિ ગણાવી કહે છે કે (૮૯) જ્યાં જ્યાં શ્રીકૃષ્ણની કથા ચાલતી હોય ત્યાં ત્યાં આ સહુ પાવનકારી તત્ત્વો આવી વસે છે. ૯૦ મછરનુ વ્યાપ-મોહ અને મત્સરની વ્યાપ્તિ. ૯૧ પંચ-પાતક (ब्रह्महत्या^૧ મુરારાનં^૨ સ્તેયં^૩ ગુર્વજ્ઞનાગમઃ^૪ । મહાન્તિ પાતકાન્યાહુઃ સંસર્ગશ્ચાપિ તૈઃ સહ-મનુ. અ. ૧૧-૫૪) સંસારિ-સંસાર-ધ-સંસારમાં. “ જ્યાં સુધી મનમાં મુરારિ વસે નહીં, સ્થિર થાય નહીં ત્યાં સુધી દાવાનલ દુઃખ દહે-આળે, પાંચ મહાપાતકો શરીરથી પહેવાં-ઉઠાવવાં પડે, અને સંસારચક્રની ઉંચી-નીચી ગતિમાં ભમવું-અટવાવું પડે.” જ્યાં ‘ હરિ વસે કે ત્યાંથી પાતિક ખસે, ’ તરત જ એ સહુ નાસે-પળે, ઉગટા પરિણામવાળાં થાય; દુઃખ સુખરૂપ શીતલ થાય.

પા. ૧૬-૨૩ ૯૨ “જેમ સૂર્ય ઉગતાં-પ્રકાશતાં તારા, ચન્દ્ર, આદિ તેજવંત પદાર્થો હતેજ થાય છે, હંકાઇ જાય છે તેમ ભાગ-વત-બોધ રૂપી પ્રકાશ-કેન્દ્ર ભાણુ-ભાનુ ઉગતો-જમતો નથી ત્યાં સુધી મહાભારત, રામાયણ, આદિ ઇતિહાસના આકર ગ્રંથો અને સ્મૃતિ આદિ શાસ્ત્રો (અર્થાત્ તેમાં પારંગત વિદ્વાનો) અમે કંઇક છીએ, જાણીએ છીએ, એવો બહુ ગર્વ ધરે, ધરી રહે છે, પુરાણોરૂપી તારલાનાં તેજ દીપે છે.” ભાગવત એ સહુથી ઉત્કૃષ્ટ છે. (વિચારોઃ કૃષ્ણે સ્વધામોપગતે ધર્મજ્ઞાનાદિભિઃ સહ કલૌ નષ્ટદશામેષઃ પુરાણાકોડઃ ધુમોદિતઃ । સ્કં. ૧, અ. ૩, ૪૩. સ્કંદ પુરાણમાં આનું સમાધાન છે; “ સો, હજાર શાસ્ત્રસંગ્રહો હોવા છતાં, કલિયુગમાં ભાગવત એ જ શાસ્ત્ર છે, જેના ધરમાં એ નથી તે વૈષ્ણવ જ નથી. ” સર્વેવંદિતિહાસાનાં સારં સારં સમુદ્યુતમ્ ॥ (૧૩-૪૨) ૯૩ વિહાણિ-વિશેષ હાનિ, નુકસાની. ભગત-ભક્તિભાવથી. ભર્તૃહરિના નીતિશતકના યદા કિશ્ચિ-જ્ઞોડહં એ શ્લોકમાં આવા પ્રકારનો ધ્વનિ છે. ૯૪ “ જેમ જડ પૃથ્થર આગળ ગમે તેવા અવાજ થાય પણ તે નકામા જ તેમ જ જે મનુષ્યોએ ભાગવત પુરાણ કાને ન સાંભળ્યું તે જડ જ છે. પૃથ્થરથી એટલી વિશેષતા કે તે આત્મતા નથી અને આ ચાલે છે. ” ૯૫ વિપ્રવદનિ-વિપ્રના વ્હન રૂપી અમિના કુંડમાં, યજ્ઞમાં જેમ અમિ-કુંડમાં આહુતિઓ અપાય છે તેમ વિપ્રો એ પણ અમિરૂપ હોઇને, યજ્ઞમાનોનાં, પોતાને પ્રસન્ન કરનારાઓનાં પાપ પ્રગ્ળવાની શક્તિ-વાળા હોઇને તેમને અન્નાદિ ‘અવરાવી સંતુષ્ટ કરવા. આથી જ ૬૪ મી પંક્તિમાં ને શ્લો. ૧૪માં મંત્રને ‘ આહ્વાણાધીન ’ હોવાનું કહેલું છે. ૩૦ ધરામરાણાં-ધરા-પૃથ્વીના અમર-દેવો, આહ્વાણો. ૯૬ ત્રિણિ પુરૂષ-પાદક=વક્તા; પૃથ્થક-પ્રસંગોચિત શંકા-સંશય પૂછનાર. ૯૭ એકમનુ-એકાગ્ર મન કરીને, એક જ વિચારમાં મનને સમેટીને. (સં એકમનાઃ) ૩૧ તત્પાદ-તસ્ય-વાસુદેવના, પાદસ્ય-પગના. જેમ વિષ્ણુચરણોદક તેને શિરે ચઢાવનારને પાવન કરે છે તેમ જ તેમની કથા પણ ત્રણ

જાણુને પાવન કરે છે. આ ભાગ. ૨૬. ૧૦, અ. ૧ નો ૧૬ મો શ્લોક છે. જેમ ગંગાજળ સ્નાન કરનારને, તેના પિતાને અને પિતામહને તારે છે, સ્વર્ગ, મૃત્યુ, અને પાતાળ, એ ત્રણે લોકને પવિત્ર કરે છે તેમ. વિष्ણુપાદોદકી ગત્તા. ૯૮ ન્યાન૦ (પ્રાકૃત) જ્ઞાનનો સાગર. ભગતિ-ભક્તિ, અહીં ચાર પાયા ગણાવ્યા છે. વિશેષધ-વિશેષે-આસ કરીને. શાસ્ત્રપ્રયોગ-શાસ્ત્રોને અનુસરતો પ્રભુપ્રાપ્તિનો વિધિ.

૭ (વિચારો: इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितम् । उत्तमश्लोकचरितं चकार भगवानृषिः निप्रेयसाय लोकस्य धन्यं स्वस्त्ययनं महत् ॥ अ. ૩. ૪૦-૪૧)
 ૯૮ નિષ્ણિ-તેણે. (તેન + હ એવડો પ્રત્યય) ગ્રંથ-ગ્રંથ ભાગવતનો. લહિ-(સં લી-લય, તન્મય થવું.) સમજે; યથાર્થ ગ્રહણ કરે. પ્રાકૃત-સામાન્ય, હીન અધિકારવાળાં સમગ્ર શકે એવો અર્થ. જાણુવા-જાણુવા, જાણુવવા. ૧૦૦ સમરથ-(સં સમર્થ) યોગ્ય ગંભીર અર્થ-વિચારશક્તિવાળી. મૂકિસિ-હું સમાવીશ. પરમારથ-પરમ-અર્થ, પરમ તત્ત્વ, પ્રભુને નિરૂપનારો ઉત્કૃષ્ટ અર્થ. અદ્યપમતિ-અજાણ. જાણુ-જાતા. હસધ-હશે. લેસધ-લેશે; જોધ-સમગ્ર. ૧૦૧ પરિ-પેરે. કહુ-કહો. “ હરિગુણ ગાતાં જેને લઈ થાય, જેની વૃત્તિઓ આનંદથી ઉછળે તે જાણુ; આપી શીખે અજાણુ.” ૧૦૨ કરું-કરું. પાખ-લિ-પાછળ. પરંતુ કવિ કહે છે કે હું તો જેના મનમાં માધવ વસે છે, તે પછી જાણુ કે અજાણુ હોયે તોયે તે બન્નેને પ્રદક્ષિણાપૂર્વક પ્રણામ કરું છું. ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે: अपि चेत्सुदुराचारा भजते मामन्यभाक् साधुरेव हि मन्तव्यः सम्यग्व्यवसिनो हि सः । क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ॥ कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ।)
 ૧૦૩ કુતિરાત-અધમ, લક્ષકા મન-કર્મવાળો. હસધ-હસશે, મરકેરી કરશે. ‘કોટિ-કરોડ કંપ પર્યંત’ રૌરવ-તર્કમાં. ૨૧ નર્કની પરિ-ગણના માટે જુઓ મનુસ્મૃતિ અ. ૪. શ્લો. ૮૮-૯૦. કહપ-હનર યુગોનો, બ્રહ્માનો એક દિવસ; ૪૩,૨૦,૦૦,૦૦૦ માનવ વર્ષનો સમય. ‘હાલ શ્રેનવારાહ કંપ’ યાદે છે. ૧૪ મનુ-મન્વંતરનો એક કંપ

લેખાય છે. ૧૦૪ એહ-આ ભાગવત રૂપી કથામાં પ્રજન-દંકાયલું રહેલું અમૃત-અમર કરનારૂં તત્ત્વ છે. તિલિ-તિલ + ઇ-તેલમાં. દૂધમાં જેમ બહારથી ઘૃત-ઘી જણાતું નથી, પણ તેનું યોગ્ય રીતે દહીં, છાશ અને માખણ કર્યાથી ઘી મળે છે તેમ યોગ્ય અધિકાર થી ભાગવત શ્રવણ કરે તો અમૃત-પ્રભોધ દેનાર પ્રકાશ મળે છે.”

પુષ્પિ-પુષ્પમાં. કાષ્ટિ-કાઠ-લાકડામાં. સરખાવો: ધીરો:-

“ તરણા એથે ટુંગર રે, ટુંગર કોઇ દેખે નહીં;

અન્નજૂથ માંહી રે, ગાજે એક સમર્થ સહીં.

અન્નજૂથમાં કરે ગર્જના, કરતુરીમૃગ રાજન;

તલને એથે જેમ તેલ રહ્યું છે, કાષ્ટમાં હતાશન.

દધિ એથે ઘૃત જ રે, વસ્તુ એમ છૂપી રહી-તરણાં

મધિ-મધ્યે, માંહે. અછધ-છે. સં. અસ્-હોવું; તેનું પ્રાકૃત અચ્છ;

અપભ્રંશમાં ચ્ જતાં રહેતાં અછ રહ્યું, તેનું ‘અછધ-અછિ’ અને

પછી ‘છિ’-‘છે.’ ૧૦૫ આપધ-આપે, જીવને પ્રાપ્તવ્ય ચાર પુરુષાર્થ

સિદ્ધ કરાવી દે. ૧૦૬ મેધા-(ધીર્ધારણાવતી મેધા) ધારણાશક્તિ.

અર્થગ્રહણ (receptive) કર્યા પછી તેને મનમાં ઠસાવી રાખનાર

(retentive) શક્તિ, ગ્રહણ, ધારણ અને સંક્રમણ એ imparting

--એ ત્રણ શક્તિઓ. પ્રજ્ઞા-બુદ્ધિ; કવિ કહે છે:-“ મેધા અને પ્રજ્ઞા

તેમ ટીકા એ સદૃશ્યાર્થ, પદાર્થના રહસ્યને સમજાવનાર શક્તિ-

ઓ છે, એ ખદ છે, પણ જેને એ રહસ્ય અનુભવવું છે, વ્રત્તિમાં

ઉતારવું છે, તેને એ કામની નથી.” (કારણ બુદ્ધિ ૧૦૮ ‘પ્રજ્ઞા

લીધી હરી’). “ એ તો ભક્તિતન્મય, તદાકારવ્રત્તિ જેની હોય તે જ

અનુભવી શકે. તેથી આ ગ્રંથનું રહસ્ય મેધા, પ્રજ્ઞા, ટીકાથી નહીં

પ્રીછાયે-સમજી અનુભવી શકાય, માત્ર વિખલુભક્ત ભક્તિબળથી તેના

યથાસ્થિત પાર જાણી શકશે.” પ્રીછાઈ-(પ્રત્યભિજ્ઞાન થવું) રહસ્ય

સમગ્રનય. હુસિ-હોશે. જાણિસઈ-જાણશે (જાણ + ઇ + સ + ઇ;

ભવિષ્યકાળ) ૩૩ (કાવ્યં પ્રેયસીવત્) બુદ્ધિ, મેધા વા ટીકા, એ

સ્વૈરિણી સમાન, મનને માત્ર બાહ્ય આડંબરથી મોહિત કરનાર છે, પણ લક્ષિત-પ્રભુ-અભિમુખવૃત્તિ કાન્તા, ધર્મપત્નીની પેઠે 'લક્ષિત' એટલાથી સ્વનિષ્ઠ પતિ-પુરૂષને આકર્ષી કર્તવ્યકર્મમાં નિયોજી છે. ૧૦૭ બાહુરિ-બહાર, બાહ્ય, પરાઽમુખ; વિષયાદિ મનને ચળાવનાર, પ્રભુ-આત્માના સાક્ષાત્કારથી દૂર ને દૂર લઈ જનાર. વિષય-વિષે, માંછ. અભિમાન-મમત્વબુદ્ધિ. ૧૦૮ દુરાશા-દુષ્ટ, ખરાબ, દૂષિત આશા. અહીં તૃતીયાંતો 'ઇ' અધ્યાહુત છે. ૧૦૯ નો પ્રજાસો: પુત્ર આદિમાં અભિમાન અને મોહ, માયા, દુરાશા, એ સહુ 'પ્રજા' ને પ્રભુ-અભિમુખ નથી કરતાં, પણ પરાઽમુખ કરે છે. કાચા-વણાયા વગરના. તાંતણિ-સુતરના તાર વડે. એટલે કે જે મનુષ્ય ધારે તો એ બંધ, પ્રજાને આડે માર્ગે દોરનારાં તત્ત્વો, આવરણો, સહેલાઈથી તોડી ભેદી શકાય એવાં છે. "એવા બંધથી બંધાયલા નર આંખ હોવા છતાં જન્મથી જ આંધળા, દેખતાં છતાં આંધળાં જ છે, કારણ તેઓ પોતાનાં આવરણો-બંધોનું કાચાપણું, તોડવાપણું સમજતા નથી, અને નાહક પોતાને ન છૂટે એવા બંધથી બંધાયલા માની બેઠેલા છે." ૧૦૯ કીધુ-કર્ષો: (હું) લાગું-લાગુ-(જોઈએ)-લાગ્યો. ૧૧૦ શશિવયણી-વરણી, ચન્દ્રવર્ણી, ચન્દ્રની સોળ કળા જેવી. ન્યાન-મય-જ્ઞાનમય. કથાશેષ-ગાકીનાં આ ત્રણ તત્ત્વો કે નિદર્શન કરાવનારાં કથાખંડો. પૂહુતી-અંતે પહોંચી.

(આ કલામાં કવિએ પ્રસ્તાવ, ભાગવતમહિમા, એ સમજવા લક્ષિતની અગત્ય, આત્મશક્તિની નમ્રોક્તિ આદિ અંશો વર્ણવ્યાં છે.)

કલા ૨ જી-પ્રથમસ્કંધ

(આ કલામાં કવિ ભાગવત એ ભવસાગર તરવાની નૌકા હોવાનું વર્ણવી, ભાગવતનો ત્રણ પ્રકારનો સંક્ષેપ કહી ગય છે.

પહેલાં વિષયનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ, ભગવાનની દશવિધ લીલાનો સંક્ષેપ એટલે સંકંધના અર્થનો સાર; પછી ગ્રંથનો અનુવાદ કરી, પહેલાં સંકંધના ૧૮ અધ્યાયનો સાર તારવે છે.)

પા. ૨૩-૨૪ ૧ કર્થોસ-(હું) કરીશ. કહું-કહું છું. કૃષ્ણ-કીયો. હેતુ-હસ્ત 'ઉ' ઉચ્ચારમાં શાન્ત હોઇને 'સંકેત' સાથે પ્રાસ મળે છે. મહિમા-મોટાઇ, ઉચ્ચ પદ;-નવ સિદ્ધિમાંની એક. પામીધ-મેળવીએ. સંકેત-(સં. સં+કિત્) સારગર્ભ સંક્ષેપ; "કૃષ્ણકથાથી જે મહિમા મેળવીને તે હું સારરૂપ સંક્ષેપમાં કહીશ," બિસ્તાર નહીં કરું. ૨ જલચર-માછલાં વગેરે જલમાં સંચરનારાં હિંસક પ્રાણીઓ. કંઠપ-કચ્છપ, કાચબો. (કચ્છ આત્મનો મુલસંપુટ પાતિ, સહિ કિંચિત્ દૃષ્ટ્વા શરીર એવ મુલસંપુટ પ્રવેશયતિ). મકર-મગર. (સં. મં-વિષ્ કિરતિ). ૩ પાપલિ-(સમગ્ર) પાછળે, પાછળ; આસપાસ. (સં. પક્ષ + લ; દા.ત. અગ્ર ઉપરથી અગ્રલ, આગળ) 'લવસાગરની આસપાસ માયારૂપી મોટી પાણી, કાંઠો છે. પાલિ-(સં. પાલિ). પાળ, કાંઠો લોભરૂપી વડવાનલ-સમુદ્રમાં રહી તેના જળને શોષનારો અગ્નિ. વિકલાલ-વિકરાલ (સં. વિ+કરાલ, '૨' નો લ થયો.) મહાભયંકર. આવા-ગમન-આવ + ગમન, આવનગમન. ભરણુ-(સં. મૃ.) ભરતી; ઉભરણુ-એટ. 'જન્મ અને મરણ રૂપી આઘીપાઘી જતી-ઉછળતી લહેરો-મોઝાં.' ૪ સમુદ્રમાં 'મંદર' જેવા પર્વત હોવાની પૌરાણિક માન્યતા છે; 'હર્ય અને શોક એ લવસાગરમાં એવા વિશાલ પર્વતો છે.' મછર-મત્સ્ય, માછલું 'મોહ રૂપી માછલું અને મમતા રૂપી શેવાલ.' શેવાલ-(સં. શેવલ; શ્વી-છવાયું + વલ્) લીલ. પંક-કાદવ. ધાણુ-(સં. ઘન) અન્યથા "આશા અને પાપ રૂપી અતિશય ગાઢો કાદવ." ઉપનુ-ઉપ-યો. આતંક-(સં. આ + તન્ન) દુઃખ, સંતાપ. સરખાવો આશા નામ નદી વગેરે તથા શ્રીમદ્ભાગવદ્ગીતામાહાત્મ્યનો મહાભારત રૂપી નદીનો સ્પર્શક:

મીઘમદ્રોણતટા જયદ્રથજલા ગાંધારનીલોત્પલા ।

શસ્ત્રગ્રાહવતી કૃપેણ વહનિ કર્ણેન વેલાકુલા ।

અશ્વત્થામવિકર્ણઘોરમકરા દુષોંધનાવર્તિની ।

સોત્તીર્ણા સ્વલુ પાણ્ડવૈ રણનદી કૈવર્તકઃ કેશવઃ ॥

પ મધ-મેં. વિભાસણુ-ચિંતા; અંદેશો. 'એનો પાર કેમ કરીને પામીશ, લઇશ, તરીશ.' ઉત્તરાર્ધ-પાર જવાય. ૬ ભાવ-આદર રૂપી 'નાંગર'-બીજાડો. નાંગર-લંગર, લોહાના મોટા બીજાડા; વાહાણુ કીનારે થોભાવવાને પાણીમાં નંખાય છે. કૂપ-વાહાણુનો વચ્ચેનો, શદ આંધવાનો થાંભલો. જેના આધારે પવન રોકવા-આંધવા, કે મેળવવા શદ સંકેતાય કે વિસ્તારાય છે. માલિમ-વહાણુનો મુકાની નખોદો. 'ગુરૂ રૂપી મુકાની' સાયર-સાગર, પરિ-રીતિએ: જુઓ ભાગ રકં. ૧૧. અ. ૨૦ શ્લો. ૧૭ નૃદૈહમાયં સુલભં સુદુર્લભં પ્લવં મુક્ત્યં ગુરુકર્ણધારમ્ । મયાનુકૂલેનં નમસ્વતેરિતં પુમાન્મવાન્નિં ન તરેત્સ આત્મહા ॥

પા. ૨૪. ૭ મહિમાય-મહિમાયિ, મહિમા વડે. ત્રિવિધિ-(ત્રિવિધ + ધ, વિશેષણ હોઇને વિશેષ્ય 'મહિમા'ને લાગનારો પ્રત્યય લાગ્યો) એકધ-એક રીતે. (ત્રણમાંથી પહેલા પ્રકારે). દ્વાદશ-૨૬. ૩૩૧-અધ્યાય; પણ હાલ સાંપડતાં ભાગવતમાં ૪ વધુ અધ્યાય હોઇને કુલ ૩૩૫ અધ્યાય છે. ૮. 'સકલ ગ્રંથ તથો મહિમા જે ઉત્તમ અને અપાર મતિ-પ્રુદ્ધિથી સંપન્ન છે તે.' યુક્તિસૂ-“લોકે યથેદં કુરુ, મેદં કાર્ષીરિતિ સાક્ષાદ્વાચો યુક્તયઃ તથા ભુપદિશ્યમાનં વિશ્વાદયં યત્કાર્યં સ્યાત્ ” યુક્તિસૂ, હેતુપૂર્વક યોજના રીતિથી. (સૂ-નૃતીયાનો પ્રત્યય, 'સહ'ના અર્થમાં; સં. કૌદશઃ, અપ૦ કહસુ; જૂની ગુજરાતી 'કિસું.' 'કિસું,' 'ક' લોપાઈ 'સું', 'સૂ' 'કયું'માંથી 'શું'. વાગ્યાપારરીતિએ આવી વ્યુત્પત્તિ એક વિદ્વાને ઉપગવી છે: કિમ્-ક્વમ્, ચ્યમ્, શ્યમ્-શું.) એહનુ-એહનો, બારે રકંધોનો. એકિ વાર-એકિ વારિ, એક સામટો. ૬ “ભાગવતનું તાત્પર્ય-સન્નિધર્થ નિર્વાણમાં-મુક્તિમાં છે. અને તે ભગવતિ-ધ-અક્તિમાં, અને વિરાગમાં

એ બન્નેમાં પરિવસઘ-પરિવસે છે.” દશ વિધઘ-જીઓ પા. ૨૨૦; તથા ૧૨ થી ૨૬ કડીમાં એ સહુ લીલાઓ ગણાવેલી છે.

પા. ૨૫-૨૭. ૧૧ પ્રથમઘ-પ્રથમે સ્કંધે, પહેલા સ્કંધમાં. અઢાર-હાલના ભાગવતમાં ૧૯ અધ્યાય છે. ‘ શ્રોતા તથા વક્તાનાં લક્ષ્મ-લક્ષણ પહેલા સ્કંધમાં કહ્યાં છે. એ અધિકાર પરત્વે ત્રણ પ્રકારનાં હોધને તેનાં ત્રણ પ્રકરણ તે ક્રમે પાડ્યાં છે: ૧ (હીન) ત્રણ અધ્યાય, ૨ (મધ્યમ) ત્રણ અધ્યાય ૪-૬ અને (ઉત્તમ) બાર (૪-૧૨) અધ્યાય: ૧૧ ૧૨ જીઓ બોપદેવની હરિલીલા:-

સ્કંધાદયસ્તુતીયાદિ સ્કન્ધેષૂક્તા દશ ક્રમાત્ ।

શ્રોતુ વક્તુશ્ચલક્ષ્માયે દ્વિતીયે શ્રવણે વિધિઃ ॥ ૩ ॥

હતીદં દ્વાદશસ્કન્ધં પુરાણં બ્રહ્મસંમિતમ્ ।

પ્રથમેઽષ્ટાદશાધ્યાયાસ્તત્ર પ્રકરણત્રયમ્ ॥ ૪ ॥

ત્રિત્રિદ્વાદશભિર્લક્ષ્ય હીનમધ્યોત્તમં ત્વતઃ ।

શ્રોતારઃ શૌનકો વ્યાસઃ પરીક્ષિત્ચોત્તમાઃ ક્રમાત્ ॥ ૫ ॥

વક્તારોઽપિ તથા સૂતો નારદઃ શુક હત્યમી ।

વૈરાગ્યસ્ય પ્રકરેણ પ્રકરેણોઽત્ર વિવક્ષિતઃ ॥ ૬ ॥

પ્રકરણ-શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ પણ ‘ સુબોધિની ’માં પ્રથમ સ્કંધને ૩, ૩ અને ૧૩ અધ્યાય એમ ત્રણ પ્રકરણોમાં વહેંચ્યો છે: ૧ હીનાધિકારપ્રકરણ, ૨ મધ્યમાધિકાર પ્રકરણ અને ૩ ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણ. ૧૨ બોલ્યાં-કહ્યાં. ઉદાસ-(સં. ઉત્ + આસ્-તટસ્થ) વૈરાગ્યશીલ; સંસારમાંથી જેની વાસના, આસક્તિ ઉડી ગઈ તે. ‘ વૈરાગ્યનો ઉત્કર્ષ એ આત્માનો ઉત્કર્ષ લેખાયો છે. ’ શુક અને પરીક્ષિત ઉત્તમ વક્તા અને શ્રોતા, કારણ વૈરાગ્યની પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલા, ઉદાસ, રસ ચાખનાર; નારદ અને વ્યાસ મધ્યમ, કારણ તેમનો વૈરાગ્ય ઉપરના બેથી કમી, વ્યવહારજન, અર્થથી મોહનાર; સૂત અને શૌનક

હીન, કારણ પ્રાકૃત શબ્દાડંબરથી રાચનાર. ૧૩ બીજા-બીજે સંકથે, બીજા સંકથમાં. ' ભાગવતનું શ્રવણ કેવી વિધિથી કરવું-કરાવવું તે. ' સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ; ' જે પ્રકારની ધારણા. ' ' એમાં ધારણા, શ્રદ્ધા, ધ્યાન અને વિચાર-વિમર્શનનું નિરૂપણ કરેલું છે. ' ૧૪ ઈશ-ઈશની, વિષ્ણુની. સર્ગ-દશમાંની ૧ લી લીલા, અરૂપ-અશરીર વિષ્ણુએ રૂપનો સ્વીકાર કરી અવતાર ધારણ કર્યા તે. ' જે સાંભળતાં નર ' નર્ક-નરકમાંથી છૂટે, મુક્ત થાય, ૧૫ ઉગણુત્રીસ-૨૯, એકાનત્રિશ; પણ હાલના ભાગવતમાં ૩૧ છે. ' વિષ્ણુ રૂપ-અવતાર લીલા પછી કારણ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે; ' ' વિસર્ગ'-એ બીજી લીલા; અપવર્ગ-મોક્ષ (સં. અપ+વૃજ્ સંપૂર્ણ નાશ કરવો.) જ્ઞાનેન ચાપવર્ગ: સાંખ્યકારિકા ૪૪. ૧૬ વીસ-ભૂત છે, ' છવીસ ' જોધએ. દીપ- ' દ્વીપ ' જોધએ. જગદીશ-ઇ. જગદીશે. ' નવ ખંડ અને સપ્તદ્વીપ '. નવ ખંડ:-ઈડ, અહ, મલય, કેતુ, ભદ્રસેન, ઈન્દ્ર-સ્પૃક, વિદર્ભ, અને કોકીટ. ' સપ્તદ્વીપ:-જંબુ, પ્લક્ષ, શાલ્મલી, ક્રાંચ, શાક, પુષ્કર, અને કુશ. ' માન-માપ, વિસ્તાર. ' સૃષ્ટિની મર્યાદા-વિભાગ, વિસ્તાર આદિ-ક્રીધાં. ' સ્થાન-૩૭ લીલા, વ્યવસ્થાન, સૃષ્ટિની મર્યાદા પાળવા માટે કરેલો ઉત્કર્ષ. ૧૭ પોષણ-લકતો-સૃષ્ટિમાં સ્થિત જીવોની અભિવૃદ્ધિ;-અનુગ્રહ, એ ચોથી લીલા. ' વિષ્ણુ લકતને દુર્ગતિ નથી. ' ' લકતને તો અંતે સ્વર્ગ-મુક્તિ-સુગતિ જ મળવાની. ' (સંકથ ૧. અ. ૭ શ્લો. ૪૬) ભગવદ્-ગીતામાં: " કૌન્તેય પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણયતિ (કારણ ભગવદ્ ભક્તિના વ્યવસ્થિત માર્ગે સમ્યક્ષણે તે ચરેલો છે.)-આ પ્રતિજ્ઞાનું પ્રતિપાદન. અપરાધ-પાપ; (સં. અપ+રાધ્-પ્રસન્ન કરવાથી ઉલટું કરવું, કરાજી કરવું. નર્કપાતક-નર્કમાં પડવાપણું. ૧૮ ટાલક-ટાળે, નિવારે. ચમચાતના-ચમ નરકમાં અપરાધી જીવોને જે ચાતના-સંકટો-દુઃખો આપે તે. ઉગણુત્રીસ-૨૯, એકાનત્રિશ. રાખ્યા-રક્ષણ આપી મુક્ત કર્યા. યથા-જેવી રીતે. ૧૯-૨૦ ઊતિ-પાંચમી લીલા; આચાર (પુણ્યાનામ્ આચાર:), કર્મવાસના. મુનિ-સનકાદિક. ચતુઃસન-

સનક, સનન, સનદન અને સનાતન, એ ચાર. સનાત્ત્વ તપસઃ સ ચતુઃ
 સનોઽમૂત્ (સ્કં, ૧, અ. ૭, શ્લો. ૫) ૨૧-૨૨. મન્ત્રંતરિ-(સદાચાર-
 નિરૂપણ) છઠી લીલા ૧૪ મનુષ્યો અને તેના સમય. બોદ્યુ-(મર્મ-
 રહસ્ય) કલ્પો. સંપદ-‘સંપદિ’ જોઈએ;-સંપત્તિના સમયે; વિભવવાળી
 સ્થિતિ. અર્થા-અર્થાને, યાચકને. સંકટિ-વિપત્તિમાં. ત્રેવીશ-(૨૪
 અધ્યાય છે). ૨૩ ઇશાનુકથા, સાતમી લીલા. ઇશા- ઇશની. ભુવિ-
 સંસારમાં. ૨૪ નાસર્ધ-નાસે, નષ્ટ થાય. નિરોધ-પ્રપંચનો અભાવ,
 ઇદ્રિયો સહિત જીવનો લય, એને દૈત્ય કહે છે, આઠમી લીલા. ૨૫
 ત્રણ યોગ-કાણ્ડ, સાધનથી મુક્તિ મળે; મુક્તિ-નવમી લીલા. જુઓ સ્કં.
 ૧. અ. ૧૦, શ્લો. ૧-૭, એમાં આ નવે-દશનું સ્પષ્ટીકરણ દૃષ્ટાંત સાથે
 કર્યું છે. ૨૬ બ્રહ્મા-‘બ્રહ્મ’ જોઈએ. આશ્રય-‘આશ્રય’ જોઈએ;
 દશમી લીલા. ૨૭ બોદી-કહી, આ નવ લીલા સાધન છે; દશમી
 લીલા જે સિદ્ધિ છે તે બ્રહ્મ-આશ્રય દેવ-ને પ્રાપ્ત કરનારી છે.
 સંક્ષેપિ-સંક્ષેપમાં, ટુંકમાં. (દશમસ્ય વિશુદ્ધ્યર્થ નવાનામિહ લક્ષણં વર્ણયન્તિ
 મહાત્માનઃ-અ. ૧૦, શ્લો. ૨).

પા. ૨૭-૨૮. ૨૮ એકમનુ-એકાગ્ર ચિત્તથી. બુધિમાનિ-
 બુદ્ધિ+માન-માપ+અનુસાર; મારી બુદ્ધિ ચાલશે તેટલા પ્રમાણમાં.
 ૨૯ જાણ-સમજી, ‘સમજવાની હું અધ્યત્ન તેની શક્તિ નથી’. નામ
 માત્ર-કહેવા પૂરતો ગ્રંથ. હ-‘હ’ પૂરક છે. ૩૦ નૈમિષ-વિષ્ણુક્ષેત્ર.
 -નર્મદાની ઉત્તર અને કુરુ દેશની પશ્ચિમ દિશાએ આવેલું વન.
 (યતસ્તુ નિમિષેણેદં નિહતં દાનવં બલં અરણ્યંઽસ્મિન્નતસ્તેન નૈમિષારણ્ય-
 સંજિતમ્ ॥ ગૌરમુખ્ય બ્રાહ્મણને ભગવાને આ વ્યાખ્યા કહેલી છે. તેમ
 જ વિચારોઃ ધર્મ પુરાણ અધ્યાય ૪૦ મામાં પટ્ટકુલીયને બ્રહ્માએ કહેલું
 વાક્ય. વળી જુઓ દેવી ભાગ. ૧-૨ શ્લો. ૨૮-૩૨. સાર-તત્ત્વ
 રૂપ, ઉત્તમ. ક્ષેત્ર-તીર્થક્ષેત્ર, અરણ્યોમાં પવિત્ર. તેહ-તેના મહિમાનો.
 કોડિ-કોટિ; પંચ-જુઓ પા. ૨૪૩, ૬૨. સંચ-‘અનેક કોટિ જન્મથી
 સંચિત થયેલાં પાપકર્મ.’ ૩૧ અવનિ-અવનિ-ઇ-અવનિમાં, પૃથ્વીમાં.

સિહાં-નૈમિષારણ્યમાં. એ નૈમિષ સ્થાનનો મહિમા એવો મોટો છે કે સંસાર-મનોમય ચક્રનો આરો એ સ્થાને ફરતો ફરતો આવતાં જાયો અને એ ચક્ર આગળ ત્યાંથી વધી શક્યું નહીં; અર્થાત્ નૈમિષારણ્યમાં આવનારનો મનોમય દેહ પણ વામે અને મુક્તિ પામે, એટલે તેને સંસારચક્રની ઉંચીનીચી ગતિમાં આવવાનું બંધ થાય.” આ આખ્યાયિકા વાયુપુરાણમાં કહેલી છે. નૈમિ-રથના ચક્રની ધરી, શ-ચૂરો થવું તે; જે સ્થળે એમ થયું તે નૈમિષ.

પા. ૨૮-૩૧. ૩૨-૩૮ માં ૧ લા અધ્યાયના ૩-૨૩ શ્લોકોનો સાર છે. ૩૨ તત્ર-નૈમિષારણ્યમાં. લગિષ્ઠ-(એવડો પ્રત્યય) સુધી, પર્યંત. સત્ર-ચર. ‘વિષ્ણુની ભક્તિમાં તત્પર-નિરત.’ ૩૩ અવારિત-‘અવારિક’ જોધએ; (નાસ્તિ કારિ યત્ર) વાવ્યા વગરનું અન્ન, સામો વગેરે, જંગલને મુલભ ઋષિ ધાન્ય. અવસાનિ-અંતે. સંધાતિ-સંધાતે-એકઠા થઇને. ૩૪ સાંભલિ-(આસાથે) સાંભળ. ‘સકલ-બધાંયે પુરાણોના વેત્તા, જાણુકાર.’ ભાગવત-ભગવદ્ભક્ત, વૈષ્ણવ. લક્ષણ માટે જુઓ: સર્વભૂતેષુ યઃ પર્યેદ્રગવદ્ભાવમાત્મનઃ । ભૂતાનિ ભગવત્યાત્મન્યેષ ભાગવતોત્તમઃ ॥ ભાગ. ૨૬. ૧૧, અ. ૨ શ્લોક. ૪૫; તેમ મધ્યમ ભાગવતનું લક્ષણ ૪૬ માં અને પ્રાકૃત ભાગવતનું લક્ષણ ૪૭ માં શ્લોકમાં આપેલું છે, તે જોધ લેવું. ૨૬પુરાણમાં આ લક્ષણો સવિસ્તર આપેલાં છે. વળી પદ્મપુરાણ ઉત્તરખંડ અ. ૪૪—સર્વદેવાન્પરિત્યજ્ય નિત્યં ભગવદાશ્રયા । રતસ્તવીયસેવાયાં સ ભાગવત ઉચ્યતે ॥ અવર-બીજ ઉત્તમ. કેતા-કેટલા ધણુ-‘ધણુ’ જોધએ; અગર ‘ણુ’ શાન્ત લેખવો. નૈમિષારણ્ય-વિષ્ણુ ક્ષેત્ર લેખાય છે. મિશિ-નિમિત્તે (સં. મિષ્-આંખ મટમટાવવી.) ૩૫ ચરડ-ચરટ, ભામટા. નવિ-માનઈ-માન ન આપે, ઉવેખે. ૩૭ લહિ-સમજે. માગ-માર્ગ, પંથ. “થોડું-અલ્પ સમય જીવું રહું ત્યાં ભાગ્ય પણ થોડું-અલ્પ જ હોયના. ‘કલિયુગમાં સો વર્ષનો ગણાતો આવરદા ટુંકો ટુંકો થતો જાય છે;’ ‘માણસનું મન મોટું જો જીવનો આશય અને અવધિ મોટા.’ (મન્દા સુમન્દમત્તવો મન્દ-

માગ્યા તુપદ્રુતાઃ ભાગ. ૨કં. ૧. અ. ૧. શ્લો. ૧૦) વરણાવરણ-ચારે વર્ણનો શંભુમેળો, સખગોળંકાર. ભેદ-વિવેક, ગુણ, શક્તિ અને આચાર-માં ચડતાઉતરતાપણું. ઇંશાં-(સં. હૃદય) આવાં. ૩૮ બુડંતડાં- 'કૃદન્ત' બુડતાં જતાં (માણસોના) ૩૯ ઉપકર્મ-સર્વ શાસ્ત્રોનો સારોદ્ધાર; સંદોહનથી નિર્ધારેલું તત્ત્વ. પંચ-(૧) વિષ્ણુ-ઉપાસના; (૨) પુરૂષનુ-નો ધર્મ-પુરૂષનું કર્તવ્ય, ઉપાસના-સાકાર અને નિરાકારની હોવાથી સાકારોપાસના કેમ કરવી તે. (પ્રશ્ન) (૩) વિષ્ણુની લીલા. (૪) હરિનાં વિવિધ અવતાર (૨૪ મુખ્ય) અને (૫) કૃષ્ણનો અવતાર. કડી આમ જોઇએ: 'ઉપાસના,.....લીલા,' ૪૦ ઊર્ધ્વશી- (સં. શાચિ) રવાડાં, ટટાર થયાં. રાઉ-રાવ, રાય, રાજ (વૈકુંઠના રાજ-કૃષ્ણ તણા). ૪૨-૪૫ (૧) અને (૨) એ પ્રશ્નોનો સામટો અર્થ આપ્યો છે; એ ભાગ. ૨કં. ૧. અ. ૨ ના ૨૪ થી ૩૪ શ્લોકનો સાર. ૪૨ સત્ય-શાશ્વત, અક્ષર, ત્રણે કાળે ટકે એવું. પ્રપંચ-દૃશ્ય-સંસાર, જગત. અનર્થ-ખોટું, બ્રામક, એટલે અસત્ય અને નાશવંત. પુરૂષ- (સ વૈ પુંસાં પરો ધર્મો યતો મક્તિરધોક્ષજે । અહૈતુક્યપ્રતિહતા યયાત્મા સંપ્રસીદતિ ॥ અ. ૨ શ્લો. ૬) અધોક્ષજ-વિષ્ણુમાં-(સં. અધસ્ + અધજ-અધો ન ક્ષીયતે જાતુ યસ્માત્તસ્માદધોક્ષજઃ મહાભારત) ૪૩ ભગતિઃ (વાસુદેવે "ભગવતિ મક્તિયોગઃ પ્રયોજિતઃ જનયત્યાશુ વૈરાગ્યં જ્ઞાનં યત્તદહેતુકમ્ । અ. ૨. શ્લો. ૭) ૪૪ 'ભગવાન' (માં). સોપાન-પગથીયાં, કમ. પુણ્ય- (શુભ્રણોઃ શ્રદ્ધાધાનસ્ય વાસુદેવકથારુચિઃ । સ્યાન્મહત્તેવયા વિપ્રાઃ પુણ્યતીર્થનિષેવણાન્ ॥ અ. ૨, શ્લો. ૧૬) સંવાદ- (વિવાદ-ડાયા કૂટણી, વિતંડાથી ઉઘટો.) પ્રસાદ-કૃપા. ૪૫ અનેકિ- (પુલ્લિંગ પ્રથમાના બહુવચનનો પ્રત્યય 'ઇ'. અનેક + ઇ.) ભોગનું વિશેષણ. તુલાં-તુલામાં (તુલા + અમ્-પ્રાચીન અવ્યય પ્રત્યય 'અમ્' લાગ્યો છે.), મુકાબલામાં. " અનેક ભોગોનું સુખ રાત્રિદિન લેયાં કરો, પણ તે સુખ જેવું ભગવાન અને ભક્તનો સંગ થતાં મળે છે, તેની હારમાં એક લવ-કણ માત્ર પણ ન જ આવે. ") (એવં પ્રસન્નમનસો

ભગવદ્ભક્તિયોગતઃ । ભગવત્તત્ત્વવિજ્ઞાનં મુક્તસંગસ્ય જાયતે ॥ અ. ૨, શ્લો. ૨૦) ૪૬-૫૦ (૩), (૪) અને (૫) ના ઉત્તર. ૪૬ હ્રવધ-હ્રવે. અંશી-યત્યાંશાંશેન સૃજ્યન્તે દેવતિર્યઙ્નરાદયઃ ॥ અ. ૩. ૫. કલ્પા- (કલાઃ સર્વે હરેરેવ સ પ્રજાપતયસ્તથા । અ. ૩. ૨૭) ૪૭ દશ મુખ્ય અવતારની નામ-ગણના. ૪૮ 'સ્વાયંભુવ' 'સનક, સનંદન, સનાતન અને સનતકુમાર એ કુમારસૃષ્ટિ. ૪૯ 'મોહિનીથી'. ૫૦ આપણુ- પૃથ્વિ-પોતે, સ્વયં (એતે ચાંદકલાઃ પુસઃ કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્સ્વયમ્ । અ. ૩. ૨૮) (સં. આત્મન્-પ્રા. આપુણુ; 'પોતે' એ અર્થમાં 'આત્મત્વ' - આપપ-આત્મત્વકં-આપપપણુકિ વા આપપપકિ તે ઉપરથી 'આપ-ણુપુ' વા આપોપુ; એટલે આપણુપપ્થ (તૃતીયા). પરધાન-પ્રધાન, મુખ્ય. પંચધ-પંચિ-પ્રથમા-બહુવચન) પ્રશ્નો. સુવીસધ-(પ્રથમા બહુ વચન) સુવીસિ, ૨૪ અવતાર; જોકે કવિ અહીં ૨૪ હોવાનું અને શ્રીમદ્ભાગવતમાં ૨૪ આખ્યાનું કહેવાયું છે, પરંતુ પ્રથમ સ્કંધ અધ્યાય ૨ અને શ્લોક ૨૩-૨૬ માં માત્ર ૨૨ ની નીચે પ્રમાણે અંકેઅંક ગણના કરેલી છે અને તે પછી અવતારાઃ ત્વસંખ્યયા હરેઃ સત્ત્વનિર્ધેર્દ્વિજાઃ । (અ. ૩, ૨૬) ૧ બ્રહ્મા, ૨ વરાહ, ૩ નારદ, ૪ નરનારાયણ, ૫ કપિલ, ૬ દત્તાત્રય, ૭ યજ્ઞ, ૮ ઋષભદેવ, ૯ પૃથુ, ૧૦ મત્સ્ય, ૧૧ કૂર્મ, ૧૨ ધન્વન્તરિ, ૧૩ મોહિની, ૧૪ નૃસિંહ, ૧૫ વામન, ૧૬ પરશુરામ, ૧૭ વેદવ્યાસ, ૧૮ રામ, ૧૯ બલરામ, ૨૦ કૃષ્ણ, ૨૧ શુદ્ધ, ૨૨ કલ્કી. અને સામાન્ય રીતિએ દશ મુખ્ય અવતાર આ છેઃ-૧ મત્સ્ય, ૨ કૂર્મ, ૩ વરાહ, ૪ નૃસિંહ, ૫ વામન, ૬ પરશુરામ, ૭ રામ, ૮ કૃષ્ણ, ૯ શુદ્ધ અને ૧૦ કલ્કી. પરંતુ શ્રીમદ્ભાગવતનો ક્રમ આથી ઉલટો અને વિશેષ વિસ્તૃત છે. સામાન્ય માન્યતા તો ૨૪ અવતાર હોવાની અંધાધ છે. ઉપર બે નથી આવ્યા પણ પ્રચલિત છે, તે આ છેઃ-૨૩ નારદ અને ૨૪ સ્વાયંભૂ મનુ.

પા. ૩૧-૩. ૫૧ કડીમાં કહેલું પ્રકરણ બીજું. અ. ૩ ના ૨૬ માથી તે આખો અ. ૪ થો કવિએ છોડ્યો છે. સુચંગ-વિશેષ મુંદર

(સં. તેમ કા. મૂળ અર્થ શુદ્ધ, ‘મન હોય ચંગા’ સુ + ચંગ)
 ત્રિણી-‘ત્રિણિ’ જોધએ, અહુવચન-પ, ૬ અને ૭ મો અધ્યાય. ૫૨
 તેણુધ-‘ભારત સધળાં શાસ્ત્રોમાં સાર, ઉત્કૃષ્ટ હોઇને’ ‘એ કારણે’
 તેનાં ૧૮ પર્વ ઉત્તમ લેખાય છે. ’ (અ. ૫. ૨.) (મહાદ્વુતમ્-
 સર્વાર્થપરિબૃંહિતમ્-અ. ૫. ૩) મેહિત-‘સહિત’ જોધએ. રૂઝડાં-
 (૩૫ + ડાં-તહિત પ્રત્યય ‘ડ’, લ ને બદલે, જેમ ‘માંસલ’) રૂપાળાં,
 સુંદર રહસ્યવાળાં. પંચ રત્ન-૧ ભગવદ્ગીતા, ૨ વિષ્ણુસહસ્રનામ,
 ૩ ભીષ્મસ્તવરાજ, ૪ ગજેન્દ્રમોક્ષ, અને ૫ અનુસ્મૃતિ. ૫૩ કષ્ટ-
 મનનો સંતાપ-(‘પામતા હતા’ અધ્યાહાર છે.) અ. ૫, ૪. મિલિયા-
 (નારદ) મળ્યા. (સં. મિલ) ‘સવાલક્ષ (અનુષ્ટુભ) શ્લોકના
 પૂરતું’. કીધુ-‘કીધૂ’ જોધએ. ‘હૈયું પરિતાપને તજતું નથી. ’ (નાત્મા
 પરિતુષ્યતે મે અ. ૫. ૫) ૫૪-૬૦ માં અધ્યાય ૫ માના શ્લોક ૫ થી
 ૨૨ નો સાર. ૫૪ “પ્રકૃતિથી નિહિત કામ્ય કર્મમાં નિરત અને
 ફલની ઇચ્છાથી ધર્મ-અર્થ અને કામમાં નિમગ્ન લોક છે, તેમને હે
 વ્યાસ ! ‘તંધ’ તે એવા જ ધર્મોદિનું નિરૂપણ કરનારાં પુરાણ, ભારત
 આદિ રચીને તેવા જ ધર્મ આચરવાને પ્રેર્યા અને શાસ્ત્રરૂપી શકટ-
 ગાડાએ જોડ્યા છે;” એટલે કે એ પુરાણો, ભારત અને શાસ્ત્રોનું
 રહસ્ય ન સમજતાં માત્ર તેનો શબ્દભાર ખેંચવાના, ખાલી કર્મો
 કર્યા જવાના કાર્યમાં તે જ પ્રેર્યા છે. ૫૫-૫૬, “એમાં વિચિત્ર-શું કરવું,
 કેમ કરવું, કેટલું કરવું આદિના વિચારમાં મોહ પમાડનારાં, વિષ્ણુ-
 ભક્તિરૂપી એક જ સીધા માર્ગને નહીં દાખવનારાં, તારાં એ વચન
 પવિત્ર કૃષ્ણકથા તેમાં નિર્ભર ન હોઇને શા કામનાં ? શો શુભ હેતુ
 સધાવનારાં થાય ? ” કવણુ કાજિ શા કામનાં ? “અનેક પુષ્પિત
 વચનો અને અલંકારભરી વાણીના ઘાટ ધડયા, પણ રહસ્ય અવગત
 ન કરાવાયું, તેથી શું વળ્યું ? તેનિ-—એવી વાણી તો જાર-મટોડા
 જેવી છે એમ નિશ્ચય નિશ્ચયે જાણજો. ” (ન યદ્વચ્ચિત્રપદં હરેર્યશો
 જગત્પવિત્રં પ્રગૃણીત કહિંચિત્ । તદ્વાયસં તીર્થમુશન્તિ માનસા ન યત્ર હંસા

નિરમલ્યુશિક્ષયાઃ અ. પ. ૧૦) માન સરોવરિ-માનસ સરોવરમાં, તેની ઉત્પત્તિ કૈલાસશિખરે રામ મનસા નિર્મિતં સરઃ । મહાના પ્રાગિદં યસ્માત્તદભૂત્માનસં સરઃ રામાયણુ. હિમાલયના કૈલાસ શિખર ઉપર આવેલું આ વિશાળ અને અદ્વાદ સરોવર હંસોનું સ્થાન લેખાય છે. આડે દિને, બીજી ઋતુઓમાં અન્યત્ર ગયલા હંસો મેઘ છવાતાં જે વર્ષા ઋતુ આવતાં અપસ્યે આ સરોવરમાં આવે છે. જુઓ-મેઘઝ્યામા દિશોઃ-વિક્રમેર્વશીય, અં. ૪. શ્લો. ૧૪. વળી યસ્યાસ્તોયે કૃત-વસતયો માનસં સંનિકૃષ્ટં નાધ્યાસન્તિ વ્યપગતશુચસ્ત્વામપિ પેક્ષ્ય હંસાઃ ॥ મેઘદૂત ૭૬. “ માન સરોવરિ-મનને, હૃદયમાં સીધો આલ્કાદ આપનાર, પ્રભુકથારૂપી સરોવરમાં હંસરૂપ ભક્તજનો રમે, વાણી-વિલાસ, હરિકથાથી રહિત શોભનશોભનવાળી વાણીરૂપી તીર્થોમાં તો કાગડા જ મોજ માણે.” “ કૈલાસકિતિ વિનાનું કર્મ (નૈષ્કર્મ્ય) પ્રતિપાદન કરનાર, નિરંજન અને અમલ જ્ઞાન (ન્યાન) ભલે સુંદર હોય તો પણ જે તે અચ્યુત-ભગવાનના ભાવથી વર્જિત-રહિત હોય તો તે સોહે નહીં, શોભતું નથી. (અ. પ. શ્લો. ૧૨) ૫૭ સ્વકર્મ-જનમથી પ્રાપ્ત વ્યવહાર. તિજઈ-તજે, છોડે. અ. પ. શ્લો. ૧૭ મો જુઓ ત્યત્કા સ્વધર્મં તુહિ-તોહે તો જ. માછર્ય-મત્સરપણું, અસ્મિતા. શું-કેવું, કેટલું અર્થાત્ અમલદ. કહીઈ-કહેવાય. “ વિષ્ણુભક્ત પોતાના ધર્મને તજવા છતાં શ્રી હરિની ભક્તિ કરતો હોવાથી, તે યોગ્ય માર્ગે વળેલો હોઈને પરમાનંદને પામે છે, તો પછી મત્સર રહિત થઈને નિરંતર હરિને સેવનાર પરમાનંદને પામે એમાં તે કહેવાપાણું શું હોય ? ” ૫૮ અખદ્ધ-સારી, સુઝલિત, સુશ્વિષ્ટ શબ્દરચનાથી આંધેલો ન હોય તે. વાગ્વિસર્ગ-વાણિવિલાસ. “ મનુષ્યનાં પાપનો ક્ષય કરે તે જ ખરો વાગ્વિસર્ગ-વિલાસ, અને જે તે અખદ્ધ હોય તોયે સાર-ઉત્તમ તત્ત્વવાળો જ હુઈ-હોય; (કારણ) યત્ર-જેમાં એમાં અનંત-વિષ્ણુનાં નામો યશોંકિત થયાં છે, જડાયાં છે, તેવી જ વાણીને સંત પુરૂષો ભણે,

સાંભળે અને સંગ્રહે છે.” (વિચારો : તદ્વાગ્વિસર્ગો જનતાઘચિલ્લજ્ઞો યસ્મિન્-
 પ્રતિષ્ઠોકમબદ્ધવત્યપિ । નામાત્મ્યનતસ્ય યશોઃકૃતાનિ ચક્ષુઃશ્રુણ્વન્તિ ગાયન્તિ યૃણન્તિ
 સાધવઃ અ. ૫. ૧૧) ૫૮ પરમહંસ-નિષ્કામયોગી, વિરક્ત સંતને
 પહેલી ભક્તિ અને તે પછી વિરક્તિ-વાસનાત્યાગ એ એ ભાગવત-
 ધર્મ પ્રિય-વક્ષ્ય છે (અ. ૪. ૩૧) ૬૦ (ચતુર્વિધા મિશ્રવસ્તે
 કુટીચકચહૃદકૌ । હંસઃ પરમહંસઃ ચો યઃ પશ્ચાત્સ ઉત્તમઃ મહાભારત)
 નારદાચાર્ય : કહિ-કહે, વર્ણવ. હેત-હેતુ, ‘ભવમંધનના વિનાશનું
 કારણ.’ હેત-હેતુ, કારણ. વરણવિ-(વાસુદેવને) વર્ણવ. એકાન્તિ-
 નિરપેક્ષ, નિર્ભર રીતિએ. તેણે કરીને, વિષણુના ગુણના કથનથી.
 પામિસિ-પામશે. (વિચારો : ઉત્ક્રમસ્યાચ્ચિલ્લબંધમુક્તયે સમાધિનાડનુસ્મર
 તદ્વિચેષ્ટિતમ્ । અ. ૫. ૧૩) સંકેત-‘ સમાધિ ’ ભાષાથી. “ ભાષા
 ત્રણ પ્રકારની કહેવાય છે : દર્શન, ગુપ્ત અને સમાધિઃ યથાસ્થિત
 વસ્તુના ત્રણણનું કથન કરનારી સમાધિ ભાષા કહેવાય છે.” ૬૧-
 ૬૪ (અ. ૫. શ્લો. ૨૩ થી ૪૦નો સાર) ૬૧ દાસીપુત્ર-“ કોષ એક
 વેદવાદી બ્રાહ્મણથી તેની દાસીને પેટે જન્મેલો પુત્ર. ” અહીંથી અધ્યાય
 છઠ્ઠો ચાલુ થયો. ૬૨ ‘ કરૂં ’ : ‘ ધરૂં ’. “ આચાર્ય કહે તે માથે ઉપાડી
 લઈ. ” રિપિ-ઋષિ. દ્વાદશ અક્ષર મંત્ર : ‘ ઐ નમો ભગવતે વાસુદે-
 વાય ’ ભાગવતમાં આ કંથન છે : જ્ઞાનં ગુહ્યતમં યત્તત્સાક્ષાદ્ભગવતાદિતમ્ ।
 કવિ તેને મંત્ર કહે છે. સાધનભૂત ધર્મનિર્વણનું જ્ઞાન-ગુહ્ય, દેહભિન્ન
 આત્માનું જ્ઞાન-ગુહ્યતર, અને આત્મજ્ઞાન દ્વારા બ્રહ્મજ્ઞાન એ ગુહ્યતમ.
 સમવાય-સમવાય-ઇ, સમવાયથી, સત્સંગથી. જાણ્યું-‘ જાણ્યું ’-
 જોઈએ. નારદપણું-મનુષ્યોને તેમના ધર્મનું યથાર્થ જ્ઞાન કરાવવાનો
 ગુણ (નરસ્ય ધર્મે નારં તત્ત દદાતિ સ નારદઃ । બ્રહ્મદેવના દશ માનસ
 પુત્રમાંના એક; મૂર્તિમંત ભગવદ્ભક્તિ. ૬૪ કરિ-કર. “ ગોવિંદના
 નિજના ગુણોનો પ્રકાશ. ” (૬૬ અધ્યાયમાંથી નારદના ઉત્તર-
 જ્ઞવનનો ભાગ કવિએ છોડ્યો છે.) ૬૫ (અ. ૭. શ્લો. ૧-૭નો
 સાર). ૬૫ દશ-પાના ૨૨૦ માં કહ્યાં છે તે. ૬૬ અધિકારી. શુક

(નિશ્ચિન્નિરતઃ સર્વત્રોપેક્ષકો મુનિઃ આત્મારામઃ) ભણ્યાવ્યા-(શુકદેવ
કર્તાઃ સંસ્કૃત વાક્યશૈલિઃ; નવી શૈલિઃ શુકદેવને ભણ્યાવ્યું.) ઉત્તમ (જુઓ
અ. ૭. ૧૧) રાય-રાયને, રાય આગળ. ૬૭ તપિ-તપે, ક્લેશ આપે.
અધઠા (સં. ઉપવિશ-પ્રા. ઉવધસ, વધસ, બધસ.) પ્રસંગિ-(એવે)
પ્રસંગે; મિલિયા-મળ્યા અને “ મેં ત્યાં આ ભાગવત સાંભળ્યું. ”

પા. ૩૩-૩૯ ૬૮ મિલીયુ-મળ્યો, થયો. શુકસમવાય-
શુક આદિના સમૂહ, ભાગવતો, ઋષિજનો આદિ. પાંચુ-પાંચો.
વર્ણવિ (આરાધ્ય) વર્ણવો. વિસ્તારી-વિસ્તારવાળા. ૬૯ મૂળિ-
મૂળ, સાંભળ. સાત૦-સાત દિવસ ચાલતી ભાગવત સમાહનું મૂળ
અહીંથી છે; સમાન્ય રીતે ભાદ્રપદ સુદિ ૭ થી ૧૫ પૂર્ણિમા પર્યંત
તેનો સમય નિયત છે. અનેકિ (બહુવચન). કહ્યોસ-(હું) કહીશ.
૭૦ અંતિ-મહાભારતનો રણસંગ્રામ પૂરો થતાં, એટલે કે મરણને
શરણુ થતા દુર્યોધનનો જીવ નીકળતો ન હતો તે વેળા દ્રોણસુત.
અશ્વત્થામાએ તેનું પ્રિય કરવાને નપાંડવી પૃથ્વી કરવાની અને પાંચાલોને
હણવાની તેની સન્મુખ જે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તે પાળવાને તેણે દ્રૌપદી-
ના પાંચે પુત્રોને એક જ રાતમાં માર્યા. (જુઓ મહા૦ સૌપ્તિક પર્વ
અ. ૧૩ અને ૧૫. અને આખોયે પ્રસંગ, ૯ થી ૧૫ અધ્યાયમાં
અવલોકવો.) આથી સ્વાભાવિકરીતે પુત્રોના ખૂનનું વેર લેવાની વૃત્તિ
દ્રૌપદીને થઈ અને અર્જુન અશ્વત્થામાને મારવા નીકળ્યો. અશ્વત્થામાએ
પાંડવપ્રાણ હરવા બ્રહ્મશિર અસ્ત્ર સામું છોડ્યું. શ્રી કૃષ્ણની પ્રેરણાથી
સામું બ્રહ્માસ્ત્ર છોડી અર્જુને તેને હતતેજ કર્યું. (અ. ૭. શ્લો. ૧૨
-૫૮) ‘ દ્રોણસુતઘ ’ (‘ ઘ ’ ઘસાઘ ગયો) શ્રી રંગિ-શ્રીરંગે,
કૃષ્ણે. હરિવા-હરવા. પાંડવ-પ્રાણુ-પાંડવોના પ્રાણને તેમ જ તેમના
પ્રાણરૂપ, ઉત્તરાના ગર્ભમાં રહેલા સુત પરીક્ષિતને. રાખ્યા-પાંડવોને
રક્ષ્યા. કુન્તીતવન-કુન્તીના સ્તવનને (તણુધ-તણે-ને; પ્રસંગિ-
પ્રસંગે) શ્રીકૃષ્ણ દ્વારિકા જવા રથે ચડતા હતા ત્યાં અભિમન્યુની વિધવા
શ્રી સગર્ભા ઉત્તરાએ દોડતાં આવી પોતાના ગર્ભને હણવા અશ્વત્થામાએ

મૂકેલું બાણ દાખવી રક્ષા માગી. તે જ ક્ષણે પાંચ પાંડવોને હણવા માટે બાણ
 તેણે આવાં પાંચ બાણ છોડેલાં દેખાયાં. શ્રીકૃષ્ણે સુદર્શન ચક્રથી
 તેના ગર્ભનું અને પાંડવોનું રક્ષણ કર્યું. (અ. ૮. શ્લો. ૭-૧૬.)
 આથી કુન્તીએ કૃષ્ણનું સ્તવન કર્યું. (અ. ૮. શ્લો. ૧૮-૪૩.)
શરણાગતિ—(બહુવચન) શરણે આવેલા પાંડવોને. ૭૧ શરણાગતિ
 —છ—બાણશય્યા ઉપર. ભીષ્મ સંગ્રામના દશમે દિવસે હણાયા ત્યારે
 દક્ષિણાયનના સૂર્ય હતા, તેથી મૃત્યુજિત ભીષ્મે જીવન કાઢતાં રોક્યો
 અને અર્જુને કરી આપેલી બાણશય્યા ઉપર ઉતરાયણના સૂર્યની રાહ જોતા.
 પડ્યા હતા. ત્યાં સંગ્રામ પસા પછી શ્રીકૃષ્ણ સાથે યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવો
 આન્યા. (અ. ૯. શ્લો. ૧-૮). ‘ યુધિષ્ઠિર-છ ’ યુધિષ્ઠિરે વર્ણો અને
 આશ્રમેના (નિજ) તે તેના અંગના ધર્મ ભીષ્મને પૂછ્યા. (શ્લો.
 ૨૬-૨૮) (શાન્તિપર્વ અધ્યાય ૫૫ માથી ૩૬૫, અને અનુશાસન
 પર્વના ૧૬૬ અધ્યાય.) ભીષ્મે એ સહનું કારણ—મૂળ કહ્યું અને પોતાનું
 પદ (નિર્વાણ) પાન્યા. **આપણું**—(સં આત્મન) પોતાનું પદ (મુક્તિ).
પામ્યુ—પામ્યો. (અનુશાસન અ. ૧૬૮) ૭૨ ‘ યાદવોને આવી
 મર્યા ’ (અ. ૧૦-૧૧). **પરીક્ષિત**—(સ એવ લોકવિદ્યાતઃ પરી-
 ક્ષિદિતિ ચત્ત્રમુઃ । ગર્ભદૃષ્ટમનુષ્યાયન્પરીક્ષેત નરેષ્વિહ ॥ ૩૦ ॥ ઓતા-
 ભાગવતના ઉત્તમ અધિકારી શ્રોતા. ‘ રાજા યુધિષ્ઠિરે ધણો ઉત્સવ
 કરીધો. ’ (અ. ૧૨) ૭૩ કાપડી વેષધ-કાપડીને, સાધુને વેષે,
 (હે. દે. કંપડો, સં. પચિકઃ) ‘ ભગવું કપડું’, ‘ ભગવી ચીંદડી ’
 એ શબ્દો સાધુ-બ્રહ્મચારી અને સંન્યાસીને માટે વપરાય છે. યાત્રાળુ
 સામાન્ય રીતે બ્રહ્મચારી-સાધુને વેષે નીકળે, એવી પદ્ધતિ હતી. ‘ દ્વડથી
 કાપડી વેષ વપુએ ધર્યો, માગવા મધુકરી તરત આવ્યો. ’ અંગદવિષ્ટિ-
 શામળ). **આવ્યુ**—(આવ્યો) ‘ મહાભારત સંગ્રામથી કંટાળી તીર્થયાત્રા
 કરવા નીકળેલા વિદુરજી હસ્તિનાપુર પાછા આવ્યા. ’ **ધર્મપુત્ર-છ**—
 યુધિષ્ઠિરે. **કેતલા**—કેટલાએક. (અ. ૧૩. શ્લો. ૧-૧૭) **વર્યુ**—વર્યો.
 (૧૩) ૭૪ એકલુ—(એકલ + ઉ) એકલો, ‘ એકાંત મળતાં ધૃતરાષ્ટ્રને

બોધ દીધો અને પુત્રાદિ મરવા છતાં, જેનું પોતે તો સદાયે અહિત
 કરેલું એવા પાંડવોને અધીન રહી પેટ ભરવું પડતું હોવા છતાં
 હજી કેમ સંસારની ઉપરથી આસક્તિ નથી ઉઠતી, એવાં મર્મ-
 ‘ મ્હેણાં ટોણાં ’નાં વચન કહ્યાં. ભેદ-ભેદભર્યાં, ગિડાં રહસ્યવાળાં. (અ. ૧૩.
 ૧૭-૨૬) રાજા-ધૃતરાષ્ટ્ર. નિર્વેદ-(સં.) વિરક્તિ. અભુરાગ. પામ્યુ-
 પામ્યો. ઉપ આદ્યુ-આદ્યો. ઉત્તર દિશિ-દિશાચળ તરફ. ‘ યુધિષ્ઠિર
 ન જુલે તેમ રતોવાઈ ધૃતરાષ્ટ્ર, વિદુર અને ગાંધારી સાથે વનમાં
 સંચર્યા. ’ યોગયુગતિથિ-યોગની યુક્તિથી, યોગાયરણથી. છંડયા-
 છોડ્યા. ઉદ્ ‘ પ્રભાતમાં નિત્ય નિયમ પ્રમાણે પિતા-ધૃતરાષ્ટ્ર-ના પાપ
 પૂજવા જતાં. ’ દેખઈ-દેખે. ઘણુ-ઘણું (મં ઘન), ૭૭ દેવરિષિ-
 દેવર્ષિ, નારદ. તેણુ-તે. ખવ(ધ)-પળે(સં. ક્ષણ). સાંભલિ-
 (આસાર્થ)-સાંભળ. હિતારથ-હિતાર્થ, હિત-કલ્યાણને સાધનાર વચન.
 “ જે ધ્રુવ-શાશ્વત મનાતા-સમગતા (જે વાસ્તવિક રીતે ધ્રુવ નથી જ
 એ) શોકને અધ્રુવ-નાશવંત તું માનીશ-સમજાશ, તો એવા શોકને! નાશ
 (અદર્શન) થવાથી તને શોક ઘટશે નહીં. ” (નારદનો બોધ અ. ૧૩. શ્લો.
 ૩૮-૪૮) ૪૯ થી ૫૭ શ્લોકથી ધૃતરાષ્ટ્રની વનમાં થનારી ગતિ કહી છે,
 પણ કવિ એ ભાગ છોડી દે છે. ૭૮ વલી-આ કથન ભાગવતમાં નથી.
 અ. ૧૪ ના ૨૧ શ્લોકમાં અર્જુન દ્વારકાથી • નહીં આવ્યાથી, જાવિના
 અપશુકનો યુધિષ્ઠિરને થાય છે તે વર્ણવ્યા છે; કવિ દંતકથા પ્રમાણે
 નારદ પાસે ‘ કલ્પિયુગે ’ પ્રવેશ કર્યો, રાતદિવસમાં અસંભવ જાગતી વાત
 તું સાંભળીશ ’ એ કથન દ્વારા (શ્લો. ૬ માં સૂચિત) સંસારમાંથી
 ઉઠાંતરી કરવાની ચેતવણી યુધિષ્ઠિરને અપાવી. અસંભવ-ન અને એવી.
 ૭૯ નયર-નગર. તેતલઈ-તેટલામાં. ગ્યા-ગયા. આઠ્યુ-આઠ્યો.
 ‘ મુખ અને મન કરમાણાં, મ્હાન ગ્જાનિભર્યાં હતાં ! ’ (ઉદ્દિમહદ્યં
 વિચ્છાયં ૨૪) ૮૦ કહિનઈ-કહી દેને. મર્મ-તાઈ મોં કેમ પડ્યું છે
 તેનું રહસ્ય, કારણ. કુદરતી રીતે નિર્દોષ, ધર્મજ્ઞ યુધિષ્ઠિર ગ્જાનિયુક્ત
 અર્જુનને જોતાં તેણે કાંઈક અધર્મ કર્યોનો સંશય ઉઠાવી (સામાન્ય)

પાપકર્મ કર્યા હોય તો તેની પૃચ્છા કરે છે. કવિ (અ. ૧૪. ૨૫ થી ૪૪ શ્લોક છોડી દધ. તેને બદલે) પોતાના સમયનાં પ્રચલિત પાપકર્મો અહીં પૂછાવે છે. તિ-તે. કિહુ-કોઇ પ્રકારનો. ફૂડી-(સં કુટ) જૂઠી. પીઆરી-પારકી. ભરી-આપી. ૮૧ ‘વચનનો લોપ લોભથી તેં કર્યો ?’ ‘શ્રીકૃષ્ણ રૂપી સૂર-સૂર્ય અસ્ત થયો, પરલોકે સીધાર્યો ?’ ૮૨ સુત ઇન્દ્ર-ઇન્દ્રનો સુત, અર્જુન. ‘હું બાંધવ ગોવિંદથી વંચું, વચિત થયો.’ (સંસ્કૃતાનુસારી રચના) (વચ્ચિતોડહં મહારાજ હરિણાં વંધુરુપિણા અ. ૧૫. ૫) માર્ઘ-માયે, સમાયે, પગિ-પગે. ૮૩ રડતું-રડતો. પૂછ્યું-પૂછ્યો-(વૃષ્ટ:). કહ્યુ-(કથિત:) મહિમાય-હકીકત. ‘શ્રીકૃષ્ણ સ્વધામ સીધારતાં તેમની સ્ત્રીઓને દ્વારકાથી હસ્તિનાપુર લાવતાં માર્ગે જે કાંઈ વીત્યું હતું, કાળાઓને હાથે લૂંટાયો અને હાર્યો હતો તેની સઘળીયે વાત કરી. (અ. ૧૫. શ્લોક ૫ થી ૨૭.) “ કૃષ્ણે યાદવો સાથે દેહ છોડયો, મને પણ તેણે અંતે આ શિખામણ આપી.” ૮૪ લાગ-વતમાં કૃષ્ણનું આવું સ્પષ્ટ કથન નથી. પણ અર્જુને ગીતાના પ્રતિ બોધથી એ ઉપજાવ્યું છે. લાગુ-લાગ્યો. શર થયો. અનેકિ-(બહુ વચન) ‘પાપો પ્રવર્ત્યા.’ રહુ-રહો, રહેતાં. ‘હવે એક પણ દિવસ વધારે તમારે સંસારમાં ન રહેવું. પણ વનચારી થવું.’ ‘રાજના મોહમાં પડીને રાજ નહીં છોડો તો દ્રૌપદીને નિમિત્તે તમે ભાઈઓ અંદર અંદર વઢી મરશો, કપાઈ મરશો.’ “ કનક, અને કામિની કલહનું કારણ.” ૮૫ પુત્ર-પૌત્ર. રાજિ-રાજ્યે, રાજ્યપાટે. બઈસારિ-(આજાર્થ) બેસારો. રાજન-યુધિષ્ઠિર. ‘મ લાઉ વાર’-વેળા માં. લગાડશો, વિલંબ ન કરતા. પરહર-પરહરો. ૮૬ અનશનિ-જીખ્યા રહેવાનો, અશન વિનાનો. પહિરણુ-(સં. પરિધાન) પહેરવામાં વૃક્ષની છાલ. સંધાતિ-સંગાથે. લીધ-લીધા. હિમપંથિ-હિમાલયને પંથે, ઉત્તર દિશામાં. (જુઓ: અ. ૧૫. શ્લોક ૪૦ થી ૪૮) ૮૭-૮૮ (અ. ૧૬) પાત્રદ-સત્તરે શ્લોકોનો સાર. ‘રાજાદ દીઠા’ “ અને ધરાધર્મનો વિચિત્ર-અટપટાં રહરયોથી ભરપૂર સંવાદ સાંભળ્યો.” ધર્મે વૃષભનું

અને ધરાએ ગાયનું રૂપ લીધું હતું. ધર્મના ત્રણ પાય (ભુઓ ૮૮) કપાયા હતા અને ધરા ‘વિચ્છાયા,’ ‘અશ્રુવદના’ અને ‘વિવત્સા’ જેવી શોકાતુર હતી. (અ. ૧૬. શ્લો. ૧૮) ધર્મે તેને શોકનાં કારણો સવિગત પૂછ્યાં (અ. ૧૬. શ્લો. ૧૮ થી ૨૪) ધરાએ અધર્મ વાધ્યાથી અને વિષણુએ સ્વધામગમન કર્યાથી પોતે શોકગ્રસ્ત હોવાનું કહ્યું. (અ. ૧૬. શ્લો. ૨૫ થી ૩૬) કવિ આ ઉત્તમ શ્રવણીય સંવાદ સમગ્ર ઉડાવે છે. (અ. ૧૭) શદ્રને નરપતિના વેષે ફરવાનો અને શિરે જત્ર ધરવાનો અધિકાર ન હોવા છતાં તેવા વેષે અને તેવાં રાજચિહ્નોથી અંકિત જોયો. તે ગાય અને બળદને મારતો હતો. વૃષભ માત્ર એક જ પગે ચાલતો હતો. ‘વેપમાનં પદેકેન સીદન્તં શૂદ્રતાહિતમ્’ અ. ૧૭ । ૨ દૃષ્ટિ-ધ-નજરે-૮૮ પરીક્ષિતે આયું દશ્ય જોધ શદ્ર રાજ ગાય વૃષભને શા માટે હણે છે એવો સવાલ કર્યો. ૫-૬ ધર્મને ચાર પગ સત્ય, તપ, શુદ્ધિ (શૌચ), અને દયા, એ ચાર પગ લેખાય છે. તેમાંથી સત્યયુગ વીતતાં ત્રેતામાં ગર્વ જન્મતાં તપનો નાશ થયો. દ્વાપરમાં આસક્તિ જન્મતાં શુદ્ધિ નાહી અને કલિયુગ આવતાં મદ જન્મ્યો અને દયા પળી; માત્ર સત્યરૂપી ચોથો પાય રહ્યો. ‘તપઃ શૌચં દયા સત્યમિતિપાદાઃ પ્રકીર્તિતાઃ । અર્ધમાશૈભ્યો ભ્રમાઃ સ્મયસન્નમદેસ્ત્વ’ (શ્લો. ૨૪). ધર્મને અને ધરાને તેમની પામર સ્થિતિ વિષે પૂછ્યું. (શ્લો. ૧૭-૨૦) ધર્મનું કથન સાંભળી રાજાએ ધર્મ અને ધરાને સાંત્વન આપ્યું. (શ્લો. ૨૧-૨૭) પછી શદ્રને પ્રશ્ન કર્યો: ‘હે પાપિષ્ઠ ! કવણુ (કાળિ)-શા કારણે ગાયને મારવાનું આ (એ) નિંદાપાત્ર અને દુષ્ટ કર્મ કરી રહ્યો છે ? મને રાજ કરતો તું જાણતો નથી ? જે આયું કર્મ કરશે તેનું માયું હું આજે છેદીશ.’ છેદિશિ-(હું) છેદીશ. (શ્લો. ૨૭-૩૪) ૯૦ રાય-રાથે. તિજી-લજી, છોડી. લાગુ-લાગ્યો (અને બોલ્યો:) ‘હું શદ્ર નથી, કલિયુગ છું, મને વસવાને ઠામ આપો, એટલે આયું અપકૃત્ય છોડી કહો ત્યાં રહું.’ આપુ-આપો. ૯૧ સ્થાનાનિ કલયે દદૌ । શૂતં પાનં ભ્રિયઃ સૂના યત્રાધર્મશ્ચતુર્વિંશઃ (૩૬-૩૮) અહીં સ્ત્રીસામાન્ય કહી છે; કવિ સામાન્ય રીતે રજસ્વલા સ્ત્રી અપવિત્ર અને અરપૃથ્થ લેખાતી

હોવાથી કુદરતી રીતે તેને એ ચાર દિવસ દરમ્યાન કલિયુગનું હામ કહે છે. મૂકિ-મૂક. કલા-અંશ. ૯૨ સૂના-હિંસા. ‘જીવમાત્રનો દ્રોહ કરવો, છેલ્લે દેવો, કાયા વાણી અને મનથી પણ દૂલવવો એ હિંસા ગણાય છે.’ ચુથુ આચુ-ચોથો આપ્યો. છૂતથી સત્યનો, મદિરા-પાનથી તપનો, આસક્તિથી શૌચનો, અને હિંસાથી દયાનો નાશ થાય છે, અને એ ચાર જ્યાં હોય ત્યાં ધર્મ નથી, પણ અધર્મ છે.

૯૩ વીનતી: એ ચાર હામમાં મારો સમાવેશ થઇ નહીં શકે, મારે એથી વધુ સ્થળો જોઇએ છે. એક રીતે વધુ સ્થાનકોની માગણી દ્વારા જગતમાં કલિયુગમાં વધેલા અધર્મનાં સ્થાનોના વિસ્તારનું વર્ણન કરાવે છે. કહિ-કહે. ઉગરતુ-ઉપલાં ચાર સ્થાનોમાં રહેતાં છતાં જોડલા અંશો સમાવા બાકી રહ્યા હોય તેનો ‘સોના’-લક્ષ્મીમાં સમાસ કરજે. (સં. ઉદ્ + ય) ઉગરતો, બાકી રહેલો. જાતરૂપમદાત્ પ્રમુ: ૩૯. ટુંકમાં ‘અનૃત, મદ, કામ, રજોગુણ અને વેર’ એ પાંચ સ્થાન અધર્મના પ્રભવ કહિને આપ્યાં. (શ્લો. ૩૯-૪૦). ૯૪ થી ૧૦૧ દ્વારા કવિએ ધનથી થતાં પાપ વર્ણવ્યાં છે. આ ભાગ ભાગવતમાં નથી, યોગવાસિષ્ઠાદિનો આધાર લીધો છે. ૯૪ કિતવપણું-લુચ્ચાઇ, દોંગાઈ. આંચાસ-અતિશ્રમ, થાક, કંટાળો. (શોકહર્ષો તથાવાસ: સર્વ સ્નેહાત્પ્રવર્તતે) નાવિ-ન આવઇ, ન આવે. ૯૫ આરંભ-અતિ વેગ અને તેને અંગે ન કરવા યોગ્ય કામનો ઉપાડ. કુટુમ્બવિષાદ-કુટુમ્બઓમાં વિષ્ણવાદ, કલહ. ૯૬ પુત્ર ને બાપ ધન અર્થે પરસ્પર વિરોધ કરે. લોપિ-લોપે, લજ્જામર્યાદાનો ભંગ, ઉલ્લંઘન કરે. ગિણુધ-ગણે (સં. ગળ્). અલિનિશિ-દિવસ અને રાત્રિએ. મનિ-મનમાં. ધન ઉપર ગણાવેલા ૨૬ અવગુણો ઉભા કરે. ૯૭ કવિ સવાલ ઉઠાવે છે કે ધનથી આટઆટલા અવગુણો જન્મે, વ્યાપે એમ કહો છો તો ધનથી સકલ ક્રિયાના આરંભ અને પ્રવર્તન થવાનો મહિમા કેમ ગણાવો છો? પૂછસિ-પૂછશે. જન-જનોના. તંઈ-તેં. (કવિએ) ધનનું દૂષણ કેમ કહ્યું? ૧ જેમ જીવતો-પ્રાણવાન દેહ કામ

કરી શકે છે તેમ જેની કને ધન (રૂપી પ્રાણ) હોય તે ઉપયોગનો હોય જીવતો છે, બાકી ધન-પ્રાણ વિનાનો નિર્ધન એ શય-મરેલા દેહ જેવો નિરર્થક છે. શય અને નિર્ધનમાં કશો ફેર-અંતર નથી. ધનમર્જય૦ આ શ્લોક યોગવાશિષ્ઠનો ધનપ્રશંસાપ્રકરણનો છે. ૯૮ જે આવો આક્ષેપ સામો ધનની સાર્યકતાનો કરશે તેનો સંક્ષેપમાં ઉત્તર આ છે: જે મર્મ-ધનની ઉત્તમતાનું રહસ્ય રિષિ-વશિષ્ઠે રાધવ-રઘુકુસોત્પન્ન રામને કહ્યું; ધન શબ્દમાં જેમ અધર્મ સમાયો છે તેમ વિદ્યા, તપ અને ધર્મ પણ સમાયાં છે. સદુપયોગ કરનારને ધન ઉત્તમ માર્ગે લેઈ જાય અને દુરુપયોગ કરનારને અધમ માર્ગે-નરકે લઈ જાય. શ્લો. ૨. આ, યોગવાશિષ્ઠમાં જ્ઞાન-વિદ્યાપ્રશંસા પ્રકરણમાં વશિષ્ઠે રામને કરેલા પ્રબોધનો શ્લોક છે. મૂર્ષહત-મૌર્વ્યહત-(જેમએ) મૂર્ખતાથી હણાયલું જીવિત-જીવન. શરાવ૦ જેના હાથમાં શરાવ-શાખલુ છે તે ભિક્ષાર્થીનું અટન (વધુ સાંઝ). ચાંડાલગાર૦-ચાંડાલોના આગાર-ધરોનો મોહોલ્લો તેમાં. અહીં ૯૮ મી કડીમાં ધન શબ્દમાં વિદ્યા, તપ અને ધર્મ હોવાનું કહ્યું છે, એ વિવેકી ધનવંતને ઉદ્દેશીને છે. વિવેકી ધનવંત વિદ્યાવાન, તપસ્વી અને ધર્મસ્થ થઈ શકે, એ ખડું જીતાંયે ધન ન હોય તો ચાલે, પરંતુ વિદ્યા, તપ અને ધર્મ તો અવશ્યે હોવાં જોઈએ. તેથી કવિ કહે છે: ચાંડાલ જેવા અતિ શદ્રને ત્યાં જઈ પેટ ભરવા હાથમાં શાખલુ લેઈ ભિક્ષા માગવી, એ બહેતર છે, પણ અભણ જીવન ગાળવું. એ નપેતર છે. ૯૯ બીજા-ધનમાં રહેલા તપ વિષે. જાણિ-(આત્માર્થ) ત્રયાવર્ગ-ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ પુરુષાર્થ. પુરુષાર્થની સિદ્ધિ એ એક પ્રકારનું તપશ્વરણ જ છે. ‘ધર્મ, અર્થ અને મનની વાંછના પૂરનાર કામ એ ત્રણે પુરુષાર્થ સાધવાનું સાધન ધનને બળુ.’ “આ (ભાગવત) પુરાણ મોક્ષપ્રાપ્તિ સંબંધી હોઈને તેમાં મનને અનુકૂળ કરે એવા અર્થમાં, સદ્-સારા (મોક્ષ) હેતુને સાધવામાં ઉપયોગી થાય એવું ધનનું લક્ષણ (ઓતાના) મનમાં ઠસાવવા ધનની નિંદા કરેલી છે, જે નિંદાથી તેના દુરુપયોગ પ્રતિ ધૃણા થાય અને ઉપયોગી અંશ

તરફ મન વળે.' સમંધી-સંબંધી.. ૧૦૦ કવિ વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. ઉપર આપેલાં વિદ્યા અને તપ સંબંધી બે દષ્ટાન્તો(શ્લો. ૧-૨)માં કહેવાયલું તત્ત્વ પ્રીછ્યુ-સમગ્રયુ ન હોય તો ત્રીજો સ્પષ્ટ ઉત્તર ધનમાં ધર્મ રહ્યા સંબંધી આપું છું-તેહનધ-જે(યેહ) અવિવેકી ધનવંત છે તેનાં દૂષણો. (મેં કવિએ) ઉપર કહ્યાં છે; અને અર્થવાદથી વિવેકી ધનવંતનાં સદ્-લક્ષણો, વિવેકી શ્રોતાએ સમજી લેવાનાં છે. સાં રૂં અને નરસુ રૂં તેનો વિચાર કરી સાં રૂં ગ્રહણ કરે, એ વિવેકી; જે કશાયે જાડો વિચાર ન કરતાં ધન દ્વારા માત્ર વિલાસ-મોહનો જ વિચાર કરે એ અવિવેકી ધનવંત. (સરખાવો:-ઔદનં ધનસંપત્તિઃ પ્રમુત્તમવિવેકિતા । એકૈકમપ્યનર્થાય કિમુ યત્ર ચતુષ્ટયમ્ ॥) ૩ વિદ્યામદ:-વિનય વિનાની વિદ્યા મદને ઉશ્કેરનારી છે. (સરખાવો:-વિદ્યા દદાતિ વિનયં-ધનાત્થમે તતઃ સુખં) અમિજનઃ ઉંચા, કુલીન કુલીની અહંવૃત્તિ. એતે જો વિવેક-થી આ ત્રણે વિદ્યા, ધન અને કુલીનતા, તેનો સારા માર્ગે ઉપયોગ થાય તો સત્-સારાં, શ્રેયઃસાધક છે, નહીં તો એનાં એ જ અસત્-અપ્રિય, અનર્થ કરનાર છે. ' આ નરસા પુરૂષોના મદ છે તેમ સારાના પણ એ જ મદ છે. ' (વિચારો:-વિદ્યા વિવાદાય ધનં મદાય શક્તિઃ પરેષાં પરપીડનાય । ચલસ્ય, સાધોર્વિપરીતમેતત્ જ્ઞાનાય દાનાય ચ રક્ષણાય ॥) મદા:-પાઠ દમાઃ; શ્રીજ-ત્રીજ પદનું પાઠાંતરઃ એતે મદા મદાંધાનાં ત એવ હિ સતાં દમાઃ મદમાં અંધ થયલાંઓના આ મદ છે, પણ વિદ્યા, ધન અને કુલીનતા એ ત્રણે સત્પુરૂષોના દમ-સંયમના સાધન છે, (આ શ્રીધરી ડીકાનું વચન છે. ૨૬. ૩. અ. ૧. શ્લો. ૪૦માં ત્રિમદથી ઉત્પથે વિચરેલા રાજાઓનો સંહાર કરવામાં પ્રભુ પાછું જોતા નથી, દયા રાખતા નથી, તેમનાં પાપની ઉપેક્ષા કરતા નથી, એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે. ૧૦૧ કદર્થ-કંજૂસ. (સં. કદ્-કુ અધમપણું દર્શાવનારો શબ્દ + અર્થઃ ઉત્તમ, મુખી; અધમ ધનવંતોનો મુખી, શિરોમણિ.) પહેલી પંક્તિ ધનમદનાં દૂષણ અને બીજી પંક્તિ ભૂષણ વર્ણવે છે. ૫૨ ૦-સાધુઓ નિર્દોષ વૃત્તિથી ૫૨-પીડિતોનાં દુઃખશમન રૂપી સત્સાધન ધનથી સાધે છે. વિવેકી-

યોગ્ય સારા શ્રેયઃસાધક કાર્યમાં ધનનો ઉપયોગ કરનાર મોક્ષ પામે. કર્મ અને દુરાત્મા એક પક્ષે, સાધુ અને મહાત્મા બીજા પક્ષે. અ-વિવેક અને વિવેકનાં, અને તેમાંયે બે કોટિ. ૧૦૨ (અ. ૧૮) કવિ ૨૩ શ્લોક ઉત્થાનિકાના, ભગવદ્ભક્તિના શ્રવણની લાલસાના છોડી દે છે. પ્રભાવર્ધ-પૂર્વ જન્મનાં સત્કર્મોએ શ્રેયઃસાધનના જગા-ડેલા સંસ્કારોના બલે કરીને. રાજ વનમાં એકાકી વિચર્યો. એકાકી-એકલો. આવ્યુ-આવ્યો. ૧૦૩ શમીક-આંગિરસ કુલના હતા. ભાગવતમાં માત્ર ભગવાન આંગિરસ એમ કહેલું છે. પણ ભારત આદિ. અ. ૪૦ માં 'શમીક' અને તેના પુત્રનું શૃંગી નામ આપેલું છે. મુનિ ધ્યાનમાં બેઠા હતા, એટલે રાજ આવ્યાની સંસા તેને ન હતી, પણ રાજાએ એમ માની લીધું કે જાણી જુઝીને મને-રાજને એણે માન-સંસ્કાર ન આપ્યો, આથી તે ચીઢાયો. અને ધનુષ્યની અણીથી મુઓ સાપ તેના કંઠે ભેરવ્યો. ધાત્યુ-(સં. હન) ધાત્યો. ૧૦૪ આમ કરીને તે પાછો રાજનગરે આવ્યો, પણ પોતે ખોટું કયું એવા વિચારથી મનમાં સંતાપ પામ્યો. (અ. ૧૯. ૧-૩). હૃદય-હૃદિ જોષએ. બહુ-બળી જાઓ. પડુ-પડી જાઓ. ૧૦૫ દરમ્યાન ઋષિપુત્ર શૃંગી આવ્યો અને પિતાની આવી નિર્ભર્સના થયલી જોષ રાજને ગાળોદેખ શાપ દીધો. (અ. ૧૮, ૩૨-૩૮) દુહૃદ્યુ-દુહલ્યો. પિટબ્યુ-(સં. વેષ્ટ, વીટ) તેને તક્ષક નાગ વિંટી વળજે, અર્થાત્ દંશ દેખને મારજો. તક્ષક-કડુનો પુત્ર. છલ્વીસ જાતિના નામમાંના એકનો અધિપતિ. પરીક્ષિતના પુત્ર જનમેજય રાજાએ પિતાના મરણના કારણ જણી સર્પયજ્ઞ માંડી, તેમાં સધળાં યે નાગકુલોને હોમવાનો આદર કર્યો. ૧૮ તો હોમાધ ગયાં, પણ આસ્તિક મુનિની સમજાવટથી તક્ષક આદિ અષ્ટકુલ નાગ બચ્યા. ૧૦૬ સમય-મર્યાદાબંધન. વરાંસ્યુ-(સં. વિ + રસ) નિરાશ, નિસ્તાહ થયેલો; અગર (સં. વિ + શ્રમ્) (પુત્રના) મનનું સમાધાન કરતો. ભાગવતમાં તો ઋષિ રાજાને નાશનો શાપ દીધાનાં અનિષ્ટ પરિણામો વગેરે કહી પુત્રને ઠપકો દે

છે, અને રાજને મરણ સમીપ આવતાં તે માટે ઘટતી તૈયારી કરવાનું જણાવવા પ્રભેષિ છે. (અ. ૧૮. ૪૧-૪૮) વેગિ-ત્વરાથી વિના વિલંબે. કરાવુ-(આજાર્થ) “આ શાપની હઠીગતની જાણ કરાવો, અને કહાવો; કરિ-યત્ન કર, જે દિવસો અંતરના રજા છે તેમાં જે કરવાનું હોય તે, યત્નથી કરી લે. તારે હવે પ્રાણ નિશ્ચયે છોડવાના છે.” છાંડિશિ-(બીજો પુરૂષ ભવિષ્યં એકવચન) છોડવો. ૫૩શે. ૧૦૭ માંહિ-ઉચ્ચારણ ‘માંહ.’ ૧૦૭ ઉપનુ-ઉપન્યો. છુટ્ટ-છૂટયો. “રાજ્ય ચલાવવાના સંતાપ ટળ્યા.” “મને તો એ શાપ નથી, પણ એ દારા બંધનમાંથી છોડવાની દયા જ થઈ છે.” રાજ્યને અંતે નર્ક કહેલું છે તેનો પ્રતિધોષ આમાં છે. (સ સાધુ મેને ન ચિરેણ તક્ષકાનલં પ્રસક્તસ્ય ચિરક્ષિ-કારણમ્ । અ. ૧૯. ૪) ૧૦૮ રાજ વનમાંથી આવતો હતો અને નગરમાં પેઠાયે નહોતો ત્યાં અધવચ માગે શાપસમાચાર સાંભળ્યા. એટલે તે ત્યાં ને ત્યાં જ અટક્યો અને મંત્રીને બોલાવીને રાજ્યવ્યવસ્થાની આજ્ઞા દઈ ત્યાંથી પરભાર્યો ગંગાતીરે ગયો. કેટલી વિરક્તિની ઉત્કૃષ્ટતા; આટલા માટે જ તેને ભાગવતનો ઉત્તમ શ્રોતા કહ્યો છે. આપિ-થાપો. રાજિ-રાજપાટ ઉપર. ૧૦૯ સંવાય-સમવાય [હાલનો સંખા.] (અ, ૧૯. શ્લો. ૫-૧૧.) શ્લોક દારા રાજના વ્રતનો સંકલ્પ, ઋષિઓ સાથે તીર્થગમન અને ગંગાતીરે તે સૌનું પૂજન, એનો નિર્દેશ છે. રાજ તેમને ઉદ્દેશીને પોતાનો ભગવદ્ભજનનો મનોરથ નિરૂપે છે, અને મરણાવસરે મનુષ્યે શું કરવું, પાપરહિત શી રીતે થવું, એનો એકમતે અભિપ્રાય મુનિઓ પાસે માગે છે. (શ્લો. ૧૨-૨૪) તેઓ સ્વમત દર્શાવે એટલામાં તો સ્વયં શુકદેવજી જ ત્યાં પધાર્યા અને તેમને જ વ્રત કર્યો: નિષેવિ-(સં.નિષેવ) (તૃતીયા) ભોગનિર્માણથી; પૂર્વ-જન્મના સત્કર્મના ભોગનો નિર્માણ સમય આવ્યાથી. શુકદેવનું સુંદર વર્ણન કવિએ છોડ્યું છે. (શ્લો. ૨૫-૨૮) ૧૧૦ રિષિ-ત્યાં મળેલા ઋષિઓએ. છાડી-આસનથી ઉઠી. કનકમય-કનકમય, સોનાનું. ૧૧૧ હિયડા-હૃદય (પ્રા. હિયું, હૈયું + હુ-હધુત્વવાચક પ્રત્યય).

પ્રદક્ષિણુ-પ્રદક્ષિણા. વચન-વચનોથી. ૧૧૨ વિષ્ણુરાત-વિષ્ણુએ રક્ષેલો; (અશ્વત્થામાના બ્રહ્માસ્ત્રથી કૃષ્ણે) પરીક્ષિતનું વિશિષ્ટ નામ (ઐત્રેય્યપરિવારે શુક્લે સંસ્થાસુપેયુષિ । રાતો વાડનુપ્રહાર્યાય વિષ્ણુના પ્રમવિષ્ણુના ॥ તસ્માન્નામ્ના વિષ્ણુરાત ઇતિ લોકે બૃહજ્જૂલાઃ । ૨૬. ૧. અ. ૧૨. શ્લો. ૧૬-૧૭) હિતવાત-કલ્યાણની વાત, પ્રશ્નઃ માં આ-યુષ્ય સાત દિન છે. આવૃદ્ધ-આવડે, (આ + વૃ) ભટક્યાં મુંઝાયાં કરે. મરણકાલે કર્તવ્યકર્મ કીયું કરવું ધટે, તેના સંકલ્પવિકલ્પ કર્યા કરે. કરિયું-કરવું. વૃદ્ધ-યોગ્ય લેખાય. ૧૧૩ કીર્તનાદિમાંના જે સાધનથી સંસારનો કલેશ, શ્રમ, દુઃખલાવ ટળે-નાશ પામે, એવો ઉપદેશ આપો. (શ્લો. ૩૧-૩૯) પરીક્ષિતનો પ્રશ્નઃ મરવા તત્પર થયલા મનુષ્યે સર્વથા શું શું કરવું, શું સાંભળવું, શું સંભારવું, શું શું ન કરવું. (શ્લો. ૩૮) ૧૧૪ પ્રકટારથ-પ્રકટ અર્થ, પરીક્ષિતની પૃચ્છાનું ખુલ્લું સમગ્ર અર્થ એવું આ રહસ્ય-તાત્પર્ય છે, અને તે વિષે કોઇનેયે સંદેહ રખે રહે, કોઇને સંદેહ તે વિષે ન રહેવો જોઇએ. ૧૧૪ મં. પ્રતિ પ્રમાણે ૧૧૫ નો આંક જોઇએ (૧૦૨ ચુપૈ, ૧૧ પૂર્વછાયા અને ૨ વસ્તુબંધ) ફેર ૧ વસ્તુબંધનો પડે છે. મં. ૯૧ મી કડીથી શરૂ પતી મળી છે; એટલે ૩૪ મી કડીના આંકવાળો વસ્તુબંધ બે કડીમાં એમાં વહેંચાયલો હશે એમ માનવું પડે છે: જા. હિ. ગુ. પ્રા. ખ. માં એક જ આંક છે.

કલા ૩ જીની સંધ

શ્રવણવિધિ અને લક્ષણ.

(ભાગવતના બીજી સંધના ૧૦ અધ્યાયનો સાર આ કલામાં સમાવેલો છે. પહેલા સંધમાં ભાગવતશ્રવણનો આદર નિશ્ચિત થયો અને અધિકારી-પૃચ્છક, વક્તા, અને શ્રોતાના અધિકારનું નિરૂપણ થયું. હવે

એ શ્રવણનાં લક્ષણ ત્રણ બીજા સંક્રમાં કહ્યાં છે; ધ્યાન, શ્રદ્ધા અને નિર્દર્શન; ૧-૨ અધ્યાયમાં એ પ્રકારના, સાધારણ અને અસાધારણ ધ્યાનનું, ૩-૪ માં શ્રદ્ધાનું અને ૫-૧૦ માં નિર્દર્શનનું નિરૂપણ કહેલું છે, શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન; એ ત્રણ શાસ્ત્રોના પરમ તત્ત્વને સમજવાની મતિ છે: શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ એ બૃહદારણ્યકના ૨-૪-૪ શ્રુતિ વાક્ય અનુસાર ત્રણ લક્ષણ. બોપં ૬૨૧૦-અ.૨-૧-૪)

પા. ૪૦-૪૨ ૧-૮ (અ. ૧, ૧-૧૪) ૧ ભગત તણી-ભગતની, ભક્ત હિપર(અધિકરણ અર્થે છટ્ટી). શ્રવણે-કાને. ૨ ભગતિ-પ્રશ્ન કેવો? આત્મવિષમતઃ મુક્તજનોને પણ સંમત, કવિ એને 'ભક્તિ અને વિરાગથી યુક્ત વિચારવાળો' કહે છે. શ્રોતવ્ય-આત્મ-શ્રેયને અર્થે જે કંઈ સાંભળવા યોગ વિષયો છે તે સઘળાઓમાં આ સાર-તાર્ત્વિક શ્રેષ્ઠ પ્રશ્ન છે. (શ્રોતવ્યાદિષુ યઃ પરઃ ૧) ૩ અછઘ-છે (સં. અસ્. પ્રા. અચ્છ) ગૃહાસક્ત-ગૃહવ્યવહારના અંગના સઘળા વિષયોમાં અનુરક્ત. વજિત-સત્-અસત્, કાર્ય-અકાર્યનો વિચાર કરી સત્-કાર્ય આદરવાની શક્તિથી રહેત. (શ્લો. ૫) ૩ નિશા-નિશામાં. સંભોગિ-ગ-માં કામવાસનાની તૃપ્તિમાં, 'નિશામાં નિદ્રા આદરે છે.' 'સંભોગમાં તરણાવસ્થા વીતાવે છે.' દિહિર્ધ-દિવસમાં અર્થ-ધનપ્રાપ્તિ અને કુટુંબનું ભરણપોષણ આદરે છે. ' (વિચારો નિદ્રા હીયતે નક્તં વ્યવાયેન ચ વા વયઃ । દિવા ચાર્યેહયા રાજન્ કુટુમ્બમરણેન વા ॥ અ. ૧. ૩ । રાત્રૌ ચીબુક સમર્પિતજાનુઃ ચર્પટપંજરી. તઠ્ઠસ્તાવત્તઠ્ઠીરક્તઃ ॥) ૪ આપણુપૂં-પોતાપણું, સ્વતન્મયતા. ' પુત્ર, કલત્રાદિમાં પોતાપણું જોડી લે છે, 'તન્મય થઈ જાય છે.' દેખતો છતાં દેખતો નથી. છત્તી આંખે આંધળો બને છે. (પડ્યન્નપિ ન પડ્યતિ અ. ૧. પણ પડ્યન્નપિ હિ ન પડ્યતિ મૂઢઃ ૪. ચર્પટપંજરીમાં) ' તે કારણે. ' સર્વભાવિ-સર્વથા, મન આદિ સઘળા ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણની એકાગ્રતાથી. ભજિતુ-ભજવો, ગોવિંદમાં અનુરક્ત થવું. ' વિચારો તસ્માદ્ ભારત સર્વાત્મા મગવાન્દરિશ્વરઃ શ્રોતવ્યઃ કીર્તિતવ્યથ સ્મર્તવ્યબેચ્છતા-

ડમયમ્ અ. ૧-૫ ' કીર્તન૦-નવધા ભક્તિનાં સાધન. અનુદિન-
 દરરોજ. ૬ અવતરણુ-દુનીયામાં લીધેલા જન્મ તથા. (તણું-તણુ
 જોઈએ.) (જન્મલામઃ પરઃ પુંસામન્તે નારાયણસ્મૃતિઃ ૬) અન્તિ-દેહના
 અવસાનનો સમય આવતાં નારાયણનું સ્મરણ એ જ જન્મ્યાનું
 સાર્થક્ય સધાવે છે; અન્ય જન્મે સારી ગતિ વા વર્તમાન જન્મથી
 મુક્તિ અપાવે છે. (વિચારોઃ અન્તકાલે ચ. મામેવ સ્મરન્મુક્તવા
 કલેવરમ્ ઇત્યાદિ ભગવદ્ગીતા અ. શ્લો.) નિરગુણ-નૈર્ગુણ્ય-
 બ્રહ્મમાં સ્થિત થવા છતાં યતિ જિહ્વા-જે-માં, જે હરિગુણકથામાં
 રમે-આનન્દ પામે છે. (નૈર્ગુણ્યસ્થા રમન્તે સ્મ ગુણાનુકથને હરેઃ ૭)
 સત્વ, રજસ અને તમસ્ એ ત્રણે ગુણો અને તેનાથી પ્રવર્તતાં
 કર્મોની આસક્તિ અને ક્ષણી ઇચ્છાથી રહિત, કર્મના વિધિ અને
 નિષેધથી નિવૃત્ત. ૭ હોસ-કહીશ. એહ-ઉપર કહ્યું તેવા હરિગુણ
 કથનના લક્ષણવાળું. પિતા-દ્વૈપાયન વ્યાસ; ભાગવતના નિર્માતા.
 યદ્યપિ-હું જો કે નિર્ગુણ-બ્રહ્મમાં પરિનિષ્ઠ છું, છતાં, ચિત્ત
 ચંચલ હોવાના કારણે પુરુષોત્તમ-વિષ્ણુની લીલાના શ્રવણ-મનનમાં
 મારા ચિત્તને સ્થિત-સ્થિર કરું છું. ” (પરિનિષ્ઠિતોઽપિ નૈર્ગુણ્યે ઉત્તમ-
 શ્લોકલીલયા ગૃહીતચેતા રાજર્ષે આઠ્યાનં યદધીતવાન્ અ. ૧. ૯) ૮ ‘ સાત જ
 દિવસનું આયુષ્ય છે, અતિશય ટુંકું છે, એટલે હું કેવી રીતે સાધ્ય-
 હરિભક્તિને સાધી શકીશ એવો સંતાપ મનમાં મા આણુતો. ’ ૭વી-
 (સં. જીવિતચ્ય) આયુષ્ય, કારણ એક મુહૂર્ત પણ તું શુદ્ધ ચિત્તથી
 હરિભક્તિ આદરીશ તો જેમ અર્ધાંગ રાજા એટલાયે ટુંકા આયુષ્યનું ઉત્તમ
 રીતે નિર્જમન કરતાં ગોવિંદના પદને પામ્યો તેમ તું પણ સાત દિવસના
 અવધિમાં એકાંતિક ભગવદ્ભજનથી ગોવિંદપદને પામીશ; એમાં
 કશોયે શક નથી. ભાવાર્થ-આયુષ્યની લાંબી ટુંકી મર્યાદા પર
 નહીં, પણ શુદ્ધ એકાન્તિક એકાગ્ર ચિત્ત ઉપર, એ પદની પ્રાપ્તિનો
 આધાર છે. (વિચારોઃ કિં પ્રમત્તસ્ય બહુમિઃ પરોક્ષૈર્હયનૈરિહ ।
 વરં મુહૂર્તં વિદિતં ઘટતે શ્રેયસે યતઃ અ. ૧. ૧૨) પુરા-પૂર્વે.

અર્ધાંગ-(નવમા સ્કંધમાં ૯ મો અધ્યાય ૪૦-૪૯) ધક્વાકુ કુલનો; રધુનો દાદો, વિશ્વસહનો પુત્ર. દેવોને સહાય કરી વિજય અપાવતાં તેમણે વરદાન માગવા કહ્યું, ત્યારે તેણે માંડ આયુષ્ય હવે કેટલું છે એવો સવાલ પહેલાં કર્યો અને હવે મુહૂર્ત માત્ર જ તેનો અવધિ હોવાનું જાણતાં ત્યાં વર માગવાને પણ ન શોભતાં સીધા અયોધ્યા આવ્યો અને પોતાના પુત્ર દીર્ઘબાહુને ગાદી ' સોંપી, આત્મસ્વરૂપમાં રમમાણ થઈ, પરમાત્મપદને પામ્યો, (૧૩) (ભારત વન-અ. ૯) મુહૂરતિ-મુહૂર્તમાં ૨ ઘડી, ૪૮ મીનીટમાં, તેટલા માટે શુકદેવ કહે છે: ' તારો જીવવાનો અવધિ સાત દિન છે તેટલામાં પારલૌકિક-સાંપરાયિક સાધન સાધી લે ' ૧૪-૧૫ માં શ્લોક પણ આ ભાવ વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે.

પા. ૪૧-૪૨ ૯-૨૧ માં અ. ૧. શ્લોક ૧૬ થી તે અ. ૪. ૨૫ નો સાર સમાવેલો છે. ૯ કેરુ-કેરો. ભગતિયોગ-ભક્તિયોગ. કવિ આનાં ત્રણ અંગો-ધ્યાન, શ્રદ્ધા અને વિમર્શન-માંથી પહેલું ધ્યાન અંગ વર્ણવે છે. “ ધારણા વડે સુખાત્મવિષયને જોનાર યોગીઓ ભક્તિલક્ષણરૂપ ઉત્તમ યોગ પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૧ ” ૧૫ થી ૨૧ એ શ્લોકમાં ભક્તિયોગનું લક્ષણ અને ધ્યાનના પ્રકાર વર્ણવ્યાં છે. ધ્યાન-ભાગવતમાં આનુ નિરૂપણ આમ છે: “ ધરનો ત્યાગ કરી ગયલા ધીર પુરૂષે તીર્થમાં સ્નાન કરી એકાંતમાં વિધિથી શુદ્ધ આસન ઉપર બેસવું, અને મન વડે શુદ્ધ પરમ ત્રિવૃદ્ધબ્રહ્માક્ષર(ઐ-પ્રણવ)નો અભ્યાસ કરવો. શ્વાસનો જય કરી, બ્રહ્મખીજને ન બૂલાય તેમ મનને વશ કરવું. બુદ્ધિરૂપી સારથી જોનો છે એવા મનથી વિષયો સહિત ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો, કર્મો વડે આકર્ષાયલા મનની શુભાર્થમાં ધારણા કરવી, ”* ટુંકમાં પદં તત્પરમં વિષ્ણો મનો યત્ર પ્રસીદતિ અ. ૧. ૧૯. ધ્યાન બે પ્રકારનાં કહે છે: સ્થૂલ-(અ. ૧. શ્લોક. ૨૩ સ્થૂલે ભગવતો રૂપે મનઃ સંઘારયેદ્વિયા). સર્વ જીવોને સાધારણ આકાર વિશ્વમૂર્તિ જે વિષ્ણુ તેની ધારણા. સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ,

વિશેષ (શ્લો. ૨૪) અસંગ-નિઃસંગપણું ધારણ કરીને ચતુર્ભુજ આદિ વિશિષ્ટ, સર્વ જીવોને અસાધારણ એવા વિષ્ણુના આકારની ધારણા. ૨૩ થી અંત પર્યંત ૩૯ સુધીમાં શુકદેવે વિશ્વમૂર્તિનાં સઘળાં અંગો, અવયવો, નાડીઓ વગેરે સવિસ્તર વર્ણવેલાં છે. અંતે તેઓ કહે છે: ‘ એવા સત્ય વિરાટ પુરૂષ-આનંદધન ઈશ્વરનું ભજન કરવું, અને આત્મપાત કરનારી અન્ય વસ્તુઓમાં આસક્ત થવું નહીં. ’ (અ. ૧. ૩૯). ૧૦-૧૨ માં કવિ અધ્યાય બીજામાં વર્ણવેલા વિષ્ણુના ચતુર્ભુજ-ત્વાદિ વિશિષ્ટ આકારનો સાર તારવે છે. ‘ માયામયમાં સૂતેલા ભ્રમિત પુરૂષો શબ્દબ્રહ્મનો માર્ગ પકડી શકતા નથી, માટે (શ્લો. ૨) નિર્વૃત્ત પુરૂષે પોતાના જ ચિત્તમાં સ્વતઃસિદ્ધ આત્મા આનંદરૂપ ભગવાન અનંતનું, જન્મમરણ ટાળનારનું ભજન કરવું (શ્લો. ૬). ૮-૧૨ શ્લોકમાં ચતુર્ભુજ પુરૂષનો દેહાકાર વર્ણવેલો છે, અને કવિ ૧૦-૧૨ કડીમાં તે સમાવે છે. ૧૦ કરિ-કરે, હાથમાં. પીત-પીળાં (પિશાજ્વાલસમ). અંગદ-હાથનાં રતન-રત્નમય કડાં. કમલેક્ષણ-કમલના પત્ર જેવાં ઇક્ષણ-નેત્રવાળા. શ્રીલક્ષ્મણ-લક્ષ્મીના લક્ષ્મ-ચિહ્નવાળા. ૧૧ પદપદ્મવ-પગરૂપી કમલનાં પદ્મવ-ફૂળાં પાન, જેને સેવકો ધ્યાન ધરી હૃદયકમલમાં ધારણ કરે છે; એટલે કે જે સેવકોના વિશ્રામ-મનઃસ્થિરતાનું સાધન છે. તુલસી-વનમાલા. ૧૨ આખું અંગ એકસામરું ધ્યાનમાં ન રહે તેટલા માટે પહેલાં વિષ્ણુનું અકેકરું અંગ લેઈ તેનું ધ્યાન કરવું, એ સ્થૂલ ધ્યાન; પછી સમગ્ર અંગોને સામટાં વિચારી સકલ રૂપનું ધ્યાન કરવું તે સૂક્ષ્મ ધ્યાન. (અ. ૧૩-૧૪ શ્લો.) ૧૩ જાણિ-જાણ. નિર્વાણિ-નિર્વાણમાં અવિચલ પદ આપે. “ આત્મામાં આત્માનો લય કરી ધીર પુરૂષે ઉપશાન્તિ મેળવી વિરામ પામી જવો. ” (શ્લો. ૧૬) કવિ અધ્યાય બીજાના ૧૭-૪૭ શ્લોક છોડી દે છે. ૧૪-૧૯ અધ્યાય ૩ જાનો, મુખ્યત્વે ૧૦-૨૪ નો સાર. ૧૪ ભજતાંનંદ-ભજન કરનારાંને. અધ્યાય ૩ જા માં વિષ્ણુભક્તિની વિશેષતા વર્ણવાઈ છે. જીવનનાં સુખોની વિવિધ ઈચ્છાઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે મનુષ્યે ક્રીયાક્રીયા ભાવથીદેવનું ભજન કરવું

તે વર્ણવી, (૮૧-૯) ભાગવતકાર કહે છે: અકામઃ સર્વકામો વા મોક્ષકામ
 ઉદારધીઃ તીવ્રેણ ભક્તિયોગેન યજેત પુરુષં પરમ્ ૧૦. અકામ-વૈરાગ્યકામ,
 કોપ્યે પ્રકારની ધ્રુવ વગરના, એકાન્ત લકતે. સકામ-ભાગવતમાં
 સર્વકામ છે, સર્વ પ્રકારની ઉપર વર્ણવાયલી કામનાઓવાળાં લકતે.
 મોક્ષકામ-નિર્વાણની કામનાવાળા. તુ હિ-તો હે, તો પણ. ભજિતુ-
 ભજવો. કનકાંગદી-કનકનાં અંગદ કડાંવાળા શ્રીકૃષ્ણને. ૧૫-૧૯
 ભગવાનના ઉદાર ગુણોની કથાના શ્રવણનો મહિમા વર્ણવાયો છે.
 હરિ-હરે. હરિના ધ્યાનથી વર્ણિત રહિત આયુષ્યને સૂર્ય ઉગમતાં
 જેમ આથમતાં હરી લે છે. એવું આયુષ્ય નિશ્ચયે એજે જાય છે.
 (૧૭) ૧૫ જેમ તરૂં-જડ સ્થૂલ રૂપે જીવે છે તેમ, તથા ભક્ત-ધમણ
 શ્વાસ લે છે તેમ જડપણું ધારતો માણસ જીવતો દેખાય છે. સોઈ-
 સોય. પિરિ-પેરે. ૧૬ પશુ જેવું જીવન ગાળે છે. (૧૮) વિખાણી-
 વિશેષ રૂપે વર્ણવી. (વિ + ક્ત્વા) તેહનઈ-તેહવાને, વિખણીભક્તિથી
 રહિત છે તેને. (૧૯) ૧૭ હરિગુણ ન સાંભળે તે કાન નહીં પણ
 બિલ્લ, સાપનાં દર જેવા પોકળ ઉડાણ ગણવાં. હરિનું નામ ન ભણે
 તે જીવ્હા નહીં પણ દર્દુરિકા-દાર્દુરિકા-દેડકાની નાહક લવલવ ડેંકું
 કરતો માંસનો લોચો લેખવો (૨૦) જે માયું મુકુંદને જીહાર ન કરે
 તે નિરર્થક ભાર વહેવા જેવું છે. વહિ-વહે. (૨૧ પૂર્વાર્ધ) ૧૮
 શખના-મૃતદેહના જેવા નિરર્થક (૨૧) જેમ મોરના પીચ ઉપરનાં
 નેત્ર શોભાનાં છે, જેવાની શક્તિવાળાં નથી તેવાં, હરિનું દર્શન નહીં
 કરનારાં નેત્ર સમજવાં. (૨૨) હરિના ક્ષેત્ર-તીર્થમાં નહીં વિચરનાર પગ
 ઝાડના થડ જેવા જડ જ લેખવા. (૨૨) ૧૯ જેનો વૈષ્ણવ બંધુ
 નથી તે જીવનું શખ જ છે (૨૩). તુળશીની ગંધ કેવી હોય તે જાણે
 નહીં, તેની મોજ માણે નહીં તે માત્ર શ્વાસ લેતું શખ જ છે (૨૩).
 હરિનું નામ કાને પડતાં જેનું હૃદય પ્રસન્ન ન થાય, આંખોમાંથી
 આનંદનાં આંસુ ન ઝરે, અંગ રોમાંચિત ન થાય તે લોહી પથ્થર
 જેવું કટ્ટણ લેખવું. (૨૪) ૨૦-૨૧ અધ્યાય ૪ થામાં પરીક્ષિતનો

આત્મભાવ વર્ણવી શ્રી શુકદેવે કથા આરંભ કરતાં કહેલું મંગળાચરણ નિવેદાયું છે. (૧૩ થી ૨૫ એ તેર શ્લોકમાં) ચત્કીર્તનં ચત્સમરણં ચદીક્ષણં ચદ્વંદનં ચદ્ધ્રુવણં ચદર્હણમ્ । લોકસ્ય સઘો વિદ્યુનોતિ કલ્મષે તસ્મૈ સુમદ્રશ્રવસે નમો નમઃ ॥ ૧૫. આ સ્તોત્ર ઘણું જ શ્રવણીય અને આલ્હાદજનક છે. **સુભદ્રા**—જે નામ કલ્યાણકારી છે. **૨૧ સાંભલિ**—સાંભળ. શુક કહે છે: હે રાજા ! બ્રહ્મા અને નારદ વચ્ચે થયેલો સંવાદ સાંભળ. (૨૫)

પા. ૪૨-૪૫ ૨૨ થી ૩૭ મા અધ્યાય ૫, ૬, અને ૭ એ ત્રણનો સાર કવિતા રૂપે ઉતાર્યો છે. અહીંથી ત્રીજો વિભાગ વિમર્શન વર્ણવાય છે; તેના બે પ્રકાર: ઉત્પત્તિ અને ઉપપત્તિના અંગના. સાધારણ દેહની ઉત્પત્તિનો વિમર્શ ૫ મા અધ્યાયમાં અને ૬ ટૂંકમાં મૂર્ત અને અમૂર્ત ઉભયની ઉત્પત્તિનો. **૨૨-૨૩ અનોપમ-અનુપમ, અદિતીય. ભૂતભવ્ય**—ભૂતકાળમાં સરગતયલું, અને લવિષ્યમાં સરગનારૂં બ્રહ્માંડ તેના પ્રકાશરૂપ આપ બ્રહ્મા છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, રક્ષણ અને વિનાશનું કારણ, એ ત્રણે વિકાર સાધનાર શક્તિ પણ આપ છે. સકળ ભૂતો-વિશ્વના આધાર તમે જ છો, જેના વડે સકલ ભૂતો વર્તે, પ્રવર્તે છે. **એવુ-એવો. વિવેક**—નિશ્ચયભર્યો વિચાર (થાય છે કે) **આદિપુરુષ**—સૃષ્ટિના ઉપાદાન કારણ અને તમે એક જ છો, નિરાળા નથી. (અ. પ. ૧-૪) ૫ થી ૮ શ્લોકમાં નારદજી વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. પણ કવિ તે છોડી દે છે. **૨૪ બ્રહ્માન્**—(અ. ૫, ૯-૨૦) **સુત**—નારદ બ્રહ્માના સંદેશપ્રસૂતિથી થયેલા પુત્ર દત્તા. (મત્સ્યન્ અ, ૩ શ્લો. ૬-૭; ભાગ. સ્કં. ૩, અ. ૧૨, ૨૨—દશમ-સ્તત્ર નારદઃ) **એવ-આમ**, જે પ્રકાર કહું છું તે પ્રકાર જ. બ્રહ્મા: આદિપુરુષ હું નથી, પણ નારાયણ દેવ જ છે, કે જે વાસુદેવ પણ લેખાય છે. **અવિગત**—અબાધિતપણે સર્વમાં એતપ્રેત નિલ સાક્ષી. **વજ્રિંતશોક**—જેમને પોતાની સૃષ્ટિનો સંહાર-વિનાશ થાય તોયે શોક ન થાય, કારણ તેને તો એ સર્વ સ્વાભાવિક છે. લોક-ચરાચર સૃષ્ટિ;

ચૌદ લોક, એ તો જેનાં અવયવ કદપાયલાં છે; અવયવ છે. (શ્લો-
 ૧૫-૧૬) ૨૫ જીવ. (દ્રવ્યં કર્મ ચ કાલચ્ચ સ્વભાવો જીવ એવ ચ । ૧૪)
 ૧૫ થી ૧૬ માં વેદ, દેવ, લોક, મખ, યોગ, તપ, જ્ઞાન અને ગતિ
 નારાયણપર કહેલાં છે; કવિએ શમ, દમાદિ, તીર્થ તેમાં ઉમેર્યા છે.
 વરતઘ-વર્તે, અસ્તિત્વ ધરાવે છે. નારાયણઆધારિ-(નારાયણપરા :)
 (‘ તસ્ય હવા એતસ્ય મહતો ભૂતસ્ય નિઃશ્વસિતમેતયદ્ગવેદ૦ ’ આદિ શ્રુતિ)
 ૨૬ અનેરુ-બીજો. (વાસુદેવાત્પરો બ્રહ્માન્ ન ચાન્યોઽર્થોઽસ્તિ તત્ત્વતઃ ૧૪)
 ‘ તત્ત્વતઃ વાસુદેવથી પર-ભિન્ન, અન્ય કોઈ પદાર્થ-વસ્તુ નથી. ’ ૨૭
 ભવ્ય-વર્તમાન કાળ. ‘ ત્રણે કાળની સૃષ્ટિ હું તેહના-નારાયણના
 આદેશથી રચું છું, એટલે કે હું આદિપુરુષ નથી (૨૩) પણ તેની
 પ્રેરણી સત્તા છું. ’ (સ્વયં સૃજામિ સૃષ્ટોહમીક્ષયૈવાભિચોદિતઃ ॥ ૧૭)
 ૨૮-૩૭ કવિ ઉપલા કથનના વિસ્તાર ૩૫, તેમ વિશેષ હાડી તાત્ત્વિક
 દષ્ટિથી સૃષ્ટિ અને તેના વિવિધ અંશો-અવયવોનું નિરૂપણ કરનારો,
 ૧૮-૪૨ શ્લોક જેટલો ભાગ, તેમજ અધ્યાત્માદિભેદથી વિરાટ
 પુરૂષની વિભૂતિ નિરૂપનારો અધ્યાય ૬૬, ત્રણે લોકના દુઃખને હરવાને
 ભગવાને લીધેલા લીલા અવતાર નિરૂપનારો ૭ મો અધ્યાય, ધૃતિ-
 જીવનો દૃશ્ય દેહસંબંધ આદિ વિવિધ પ્રશ્નોના સમાધાન કરનારો
 ૮ મો અધ્યાય, એ સહુ કંટકમાર્ગ કવિએ છોડ્યો છે; અને એક-
 દમ ભાગવતતત્ત્વનું નિદર્શન કરનારો ૯ મા અધ્યાયનો સાર તારવે
 છે. ૨૮-૯ મા અધ્યાયમાં શુકદેવ ભગવાને બ્રહ્માને સત્સરૂપે આપેલું
 દર્શન અને વરદાન નિરૂપે છે. (અ. ૯, ૩) શેષશાયી વિષ્ણુ ભગ-
 વાનની નાભિમાંથી કમલ ઉત્પન્ન થયું અને તેમાંથી બ્રહ્મા-આદિ-
 દેવ પ્રકટ થયા, એવી પુરાણોક્તિ પ્રસિદ્ધ છે. બ્રહ્મા:-“હું જો કે સૃષ્ટિ-
 ના નિર્માણ માટે ‘ઉપન્યો’-પ્રકટ થયો છતાં “પ્રપંચ સૃષ્ટિનું
 નિર્માણ કેમ કરવું તેની ‘યુક્તિ’-પ્રકારવિધિ સમજ્યો નહીં.”
 સર્વ-સમજી, સમજી શકું. (સ્વધિષ્ણ્યમાસ્થાય સિદ્ધયૈક્ષત । તાં નાચ્ય-
 ગચ્છદ્દશમત્ર સંમતાં પ્રપચ્ચનિર્માણવિધિર્યયા ભવેત્ ॥ ૫ ॥) ગૂઢ-અકળ

ન સમગ્ર એવા રહસ્યવાળા. ગાહન-હંડી. “ પ્રપંચ-નિર્માણ માટે ભૂત તત્ત્વોને આપવાની ગૂઢ અને ગહન ગતિ હું જાણતો નહોતો; એટલે જો કે હું કમલનાલથી બહાર આવ્યો ખરો, પણ શું કરવું તે નહીં જાણવાથી દિગ્મૂઢ-મંત્રમુગ્ધ થયો. ” થઉં-થયો, દિગ્મૂઢ-દિગ્મૂઢ, અવાક. ૨૯ ‘જે માર્ગે બહાર આવ્યો હતો તે માર્ગે અંદર પાછો સંચર્યો, અને શું કરવું તે કિયારતાં આંટા પર આંટા માર્યા. ’ ફિરથુ-ફર્યો. “ ત્યાં ‘ તપ ’ ‘ તપ ’ એ શબ્દો મારે કાને પડ્યા. ” (સ ચિન્તિત્યન દ્વયક્ષરમેકદામ્મસિ...સ્પર્શેષુ યત્ષોઢશમેકવિંશં નિષ્કિચ્ચનાનાં નૃપ યદ્ધનં વિદુઃ ॥ ૬) “ આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં કરતાં એ વિભુ-બ્રહ્માએ સ્પર્શી (જીભનો વાણીસ્થાન સાથે જોનો ઉચ્ચાર કરતાં સ્પર્શ થાય છે તે અક્ષર) માં બે વાર ઉચ્ચારાયલા સોળમો-ત અને એકવીશમો પ એ બે અક્ષરો-તપ શબ્દ-સાંભળ્યા; કે જે તપ નિષ્કિચ્ચન એવા જે મુનિઓનું પરમ ધન છે. ” ૩૦ “ એટલે તપ કર એવો આદેશ સમજ મેં પાછું હજાર વર્ષ સુધી તપ આદર્યું; એટલે ભગવાન મને પ્રસન્ન થયા. (૮) હર્ષ પામેલા હરિએ માથે હાથ મૂક્યો. ” કરિ-શિર, જોષએ. ૩૧-૩૫ ભાગવતમાં તો ‘ ભગવાને સ્વલોક દેખાડ્યો, એમ જણાવી, એ લોકનું વર્ણન કરેલું છે (૮ થી ૧૮). ૧૯ થી ૨૩ શ્લોકમાં ભગવાન બ્રહ્માને વરદાન માગવાનું કહેતાં તપઃપ્રભાવ વર્ણવે છે; અને બ્રહ્મા પોતે ભગવદ્વાદીન અને ભગવાનની પ્રેરણાપ્રેરિત હોવાનો એકરાર કરે છે (૨૪ થી ૨૯). પછી ચતુશ્લોકી ભાગ્યત નામે પ્રસિદ્ધ ભગવદ્વાણી નિરૂપાઈ છે. ૩૧ ‘ મારા વિનાનું મારો અંત જેમાં ન હોય તેવું એક પણ અણુ વિશ્વમાં નથી- સર્વત્ર સર્વ-વ્યાપી છું...જેમ હાર-માળાના મણિઓમાં સૂત્ર પરોવાયલું છે તેમ વિશ્વના હરેકે હરેક પદાર્થમાં હું, સૂત્રપેરે પરોવાયલો, નિત્યસાક્ષી, કૂટસ્થ, ચૈતન્યરૂપે વસેલો છું. (ભગવદ્ગીતા-સૂત્રે મણિગણા ઇવ) ’ પ્રોથુ-પ્રોયો, પરોવાયલો. ૩૨ થોડા માંહે. (વિચારોઃ શ્લોકાર્થેન...યદુક્તં ગ્રંથકોટિમિઃ) અડયલ-એક કડી. ૩૩ ચતુશ્લોકી ભાગવતનો ૩૨મો શ્લોકઃ

અહમેવાસમેવાગ્રેનાન્યથત્સદસત્પરમ્ ।

પશ્વાદહં યદેતન્ન યોઽવશિષ્યેત સોઽસ્મ્યહમ્ ॥ ૩૨ ॥

ઋતેઽર્થં યત્પ્રતીયેત ન પ્રતીયેત ચાત્મનિ ।

તદ્વિદ્યાત્મનો માયાં યથા ભાસો યથા તમઃ ॥ ૩૩ ॥

યથા મહાન્તિ ભૂતાનિ ભૂતેષૂચ્ચાવચેષ્વનુ ।

પ્રવિશ્યાન્યપ્રવિશ્યાનિ તથા તેષુ ન તેષ્વહમ્ ॥ ૩૪ ॥

એતાવદેવ જિજ્ઞાસ્યં તત્ત્વજિજ્ઞામુનાત્મનઃ ।

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં યત્સ્યાત્સર્વત્ર સર્વદા ॥ ૩૫ ॥

૩૩ “ સૃષ્ટિ થઈ તેની પૂર્વે હું જ એક હતો, જે અસત્ અને સત્થી પર (હોય) એવું બીજું (કોઈ) નથી. પછી જે આ (જગત્ તે પણ) હું છું; પ્રત્યયકાળે જે બાકી રહે છે તે પણ હું છું. શ્લો. ૩૨ ” અજ-નહી જન્મેલો; આદિમાં, મધ્યે અને અન્તમાં ત્રણે કાળમાં હું જ છું. ઉત્પત્તિ, રક્ષણ અને સંહાર-પ્રલય વેળા પણ હું એક જ છું. ” ૩૪ ધ્યાન-ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય. નિજ-સ્વ, પરમાત્માનું (રહસ્ય) ‘મારાથી વ્યતિરિક્ત, મારાથી વંચિત-રહિત અન્ય કશુંએ સૃષ્ટિમાં નથી વર્તતું.’ ૩૫ ‘મારાથી બીજું જે કંઈ દ્રશ્ય તને જણાશે તે તને સત્યતત્ત્વના દર્શન-અનુભવમાં બાધા-અડચણ કરશે. સર્વ ગૂઢ રહસ્યોમાંનું તત્ત્વરૂપ રહસ્ય આ છે: “મારા સિવાયનું જે કંઈ હોય તે સંસાર-પ્રપંચ-દ્રશ્ય અસત્ય છે.” (તદ્વિદ્યાદાત્મનો માયાં ૩૩) ૩૬ હૂઆ-થયા. અંતરધ્યાન-અદ્રશ્ય થયા. જેમ ગંધર્વ-નગર દેખવા-સાંભળવા માત્ર છે તેમ માયારૂપ આ સઘળો સંસાર જેવાસાંભળવા માત્ર અસત્ય છે. ૩૭ નારદને બ્રહ્માએ પોતે જે પ્રબોધ પામ્યા તેની સમજ કહી. નિબોધ-સમજ. શુક કહે છે: “મારા પિતા વેદવ્યાસના પ્રસાદ-કૃપાનું ફળ આ બ્રહ્મા-નારદ-સંવાદનું પ્રકરણ છે.” (અ. ૯, ૩૭-૪૫ નો સાર.)

પાનાં ૪૫-૪૬. ૩૮-૪૫ દશમા અધ્યાયના પર શ્લોક છે. તેમાં પુરૂષસંસ્થાનું અનુવર્ણન છે; દશવિધ લીલા વર્ણવી પુરૂષનાં

આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક લક્ષણ નિરૂપી, ભગવાનનું સ્થૂલ અને તે પછી સૂક્ષ્મ રૂપ વર્ણવેલું છે. હરિ અને શ્રવણી ઉપ-પત્તિ, રૂપ, દેહ, ગુણ, કર્મ આદિના ભેદોની અધ્યાત્મવિદ્યા નિવેદા-યલી છે. અંતમાં રાજાઃ પ્રશ્નાનુસારતઃ-રાજા પરીક્ષિતના પ્રશ્નોના અનુ-સારે એ વચન લક્ષમાં રાખી કવિ, આગલા છોડી દીધેલા અધ્યાયોમાંના વેદાન્તતત્ત્વનું રહસ્ય 'આ કહીઓમાં નિરૂપે છે. ૩૮ મોક્ષ-શુક્તિ અને અંધ-સંસારનાં આવરણોનું વેષ્ટન; શ્રવ અને દેહ એ દ્વંદ્વનો પર-સ્પર કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે ? " ૩૯ ઘટાકાશ-આકાશ સર્વત્ર છે, પણ ઘટમાં રહેલું ઘટાકાશ, મઠમાં રહેલું મઠાકાશ, એમ માત્ર કહેવા યોગ્ય નામ છે, ઘડો ભાગનાં ઘટાકાશનો અને મઠ ભાગતાં મઠાકાશ-નો નાશ થાય છે, પણ આકાશ તો નિર્લેપ હોવાથી આયંદે કાયમ જ રહે છે. તેવું આત્મા સંબંધી છે. આત્મા ભિન્ન ભિન્ન દેહરૂપી આવરણોથી શ્રવત્વ ધારણ કરે છે, પણ તેને અને દેહોને નિત્ય સંબંધ છે જ નહીં, તેને દેહોનો રંગ, લેપ લાગતો નથી. અસંગ-સંગ-લેપથી રહિત. શુક્તિ-શુક્તિ-છીપ ઉઘાડતાં, સ્વેત યજ્ઞકાટને અંગે રજત-ચાંદી જેવી લાગે છે, પણ તે ભાસ છે: રજ્જુ-દોરડી-આકારને અંગે અંધકાર આદિ આવરણથી સાપ-ભુજંગ જેમ જળાય છે; પણ એ અયથાર્થ સ્વરૂપ સત્ય સ્થિતિ જાણતાં, અજ્ઞાન રૂપી પટતર દૂર થતાં શુક્તિ જ અને રજ્જુ જ સમજાય છે; તેમ આત્મા દેહથી પરિવેષિત હોવાથી અંધ પામેલો જળાય છે, પણ તત્ત્વતઃ નિર્લેપ, નિર્મુક્ત, નિઃસંગ છે; દેહ આદિની ઉપાધિ ટળવી જોઈએ, એટલું જ આવશ્યક છે. ૪૦ આમ ઉપાધિને અંગે ભેદ જળાય છે; જેમ 'ફટિક'-સ્ફટિક ઘોળો છે, પણ અન્ય રંગો તેમાં પૂરીએ તો તેવા રંગનો તે હોવાનો ભાસ થાય છે, એ રંગિત પદાર્થનાં કિરણોનું પરિણામ છે; એ રંગિત ચીજની ઉપાધિ લેઈ લેતાં શુદ્ધ સ્વેત સ્ફટિક જ રહેવાનો. એક-જેમ અન્દ્ર એક છે, પણ પાણીમાં તેનાં પ્રતિબિંબોથી અલગ, નિરનિરાળો જળાય છે; કુંડી, નદી, સમુદ્ર આદિના ભેદે ભિન્ન જળાય

છે, તેમ હે રાજ ઘટ ઘટમાં જીવ રહ્યા છે, તે તે દેહની ઉપાધિથી જીજીઉ-જીજીઓ, લાગે છે. ૪૨ જીવ અનાદિ છે, તેનો સાન્ત દેહ સાથે સંયોગ થાય છે; જેમ વ્યાધિ થતાં રોગ વળગે છે, પણ વ્યાધિ જતાં રોગ ટળે છે, તેમ દેહાદિ આવરણ છે તે દેહમદ્દ જીવ લાગે છે, પણ તે ટળતાં અસંગ આત્મા જ અવશેષ રહે છે. આ જે દેહ અને જીવને એક ગણવાની વૃત્તિ થાય છે, તે અધ્યાસ-આરોપિત વૃત્તિ છે; સ્વપ્નવત્ છે. ૪૨ મુખ-દુઃખાદિ એ અંતઃકરણના ધર્મ છે, ચિત્તના વિકારો છે; મતિ-સમજ, બુદ્ધિના બુદ્ધિએ મानी લીધેલા ભ્રમ છે, કહેવા માત્ર છે, તત્ત્વતઃ નથી. આથી જ્યાં મુધી અંતઃકરણ 'ગળે' નહીં, ચિત્તવૃત્તિનો લોપ થાય નહીં ત્યાં મુધી અધ્યાસ રહેવાનો, અને ત્યાં લગી ભવ-બ્રાન્તિ-ભવ-સંસાર સાચો હોવાના ભ્રમનો, પર-ભવમાં અવતાર લેવાનાં ભ્રમણોનો, અને ચોર્યાશીના ફેરાનો અંત આવવાનો નહીં; મોક્ષ-દેહજીવનો શાશ્વત વિયોગ થવાનો નહીં, ૪૩ કવિ કહે છે: સંક્ષેપમાં ગુરૂએ આપેલો બોધ, મોક્ષનાં સાધનો કહીશ, કહું છું, તેમ એહનો મોક્ષ મેળવવાનો ઉપાય કહીશ, જેથી કરીને જન્મ પામવાનું જ ટળી જાય. ૪૪ ઉપર ચિત્તશુદ્ધિ એ મુખ્ય ઉપયોગ કહેવાયો, તેથી કવિ કહે છે કે ભૂતદયા-ભૂતમાત્ર ઉપર અનુકંપા, તેનાં દુઃખ દહેવાના પ્રયત્ન. વર્ણુચાર--જે વર્ણુમાં જન્મ થયો હોય તેના અંગનાં સ્વાભાવિક કર્મોનું આચરણ, સત્ય, શ્રદ્ધા, સંતોષ અને સદ્વિચાર-વિવેકશક્તિ, એ છ સાધનો ચિત્તને શુદ્ધિ કરવાનાં સાધનો છે; અને એ વિષયલક્ષિતમાં નિરત થવાથી, સધાય છે. ૪૫ એકાગ્ર ચિત્તથી ભગવાનને ભજતાં, લક્ષિતસૂર્ય તથા અજ્ઞાન, અધ્યાસ, વિક્ષેપ આચરણને 'ટાલે'--દૂર કરે છે; અને ગોવિંદ સ્વામી દયા કરે છે, અનુકંપા દાખવી નિજરૂપનો અનુભવ કરાવી પોતાના પરમાનંદ પદને પ્રાપ્ત કરાવે છે. ૪૬ અભય-ભય રહિતપણું. આ ત્રીજી કલામાં ધ્યાન, શ્રદ્ધા, અભય અને વિચાર, એ ચાર તત્ત્વો સારરૂપે કહેલાં છે; અને એ રીતે જ્ઞાન અને નિર્વાણ પ્રાપ્ત થવાનો વિધિ વર્ણુવ્યો છે.

કલા ૪થી-ત્રીજો સ્કંધ.

(આ કલામાં ત્રીજા સ્કંધના ૩૩ અધ્યાયનો સાર તારવેલો છે; સર્ગલીલા, જગતના હેતુ ૩૫ મહદાદિ તત્ત્વોની સંભૂતિ, યોગમાર્ગથી તેમ સાંખ્ય માર્ગદ્વારા વર્ણવેલી છે;—વિદુર મૈત્રેયના સંવાદ દ્વારા યોગ-માર્ગથી અને કપિલ-દેવદ્વિતિના સંવાદ દ્વારા સાંખ્યમાર્ગથી; યોગમાર્ગના ઇતિહાસના ૧૯ અને સાંખ્ય-ઇતિહાસના ૧૪ અધ્યાય છે. વિદુર-મૈત્રેયના સંગમમાં ૪, સર્ગપ્રપંચમાં ૮, અને વરાહાવતારમાં ૭ એમ ૧૯; અને વિસર્ગમાં ૧, કપિલાવતારમાં ૪, અને કપિલાખ્યાનમાં ૯, એમ ૧૪; કુલ ૩૩.)

પા. ૪૧-૪૯. ૧-૨૦ માં યોગમાર્ગનો ઇતિહાસ, વિદુર-મૈત્રેયના સંવાદના ૧૯ અધ્યાયનો સાર: ૧ પ્રસાદ-‘પ્રસાદિ’ જોષ્ઠ્યે, કૃપાથી. ‘ઉત્તમ સંવાદ હું કહીશ.’ મૈત્રેયશં-મૈત્રેય સાથે. ૨ મહા-ભારતના યુદ્ધના પ્રસંગે વિદુર હસ્તિનાપુર છોડી વનમાં સંયત્રી હતા, તે પ્રસંગ કહેવાયો છે. ઉપનુ-ઉપનો, ઉત્પન્ન થયો. ‘શાન્તિ-મનના સમાધાનના કારણનો પાર પૂછે.’ એક વાર-કૃષ્ણવિષ્ટિ પછી, અને યુદ્ધારંભ પહેલાં. (સ્કં. ૩, અ. ૧, ૧-૧૦) ૩-૪ આ વિદુરવાક્ય, વા વિદુરનીતિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. (મહાભારત પર્વ જુઓ) ‘હૃદય તણાં તારાં નયન’ અંતરનાં જ્ઞાનચક્ષુ કૂટયાં છે. સાચાં-સત્ય, અનુ-સરવા યોગ્ય. વચણુ-વચન. નિગમધ-ખૂએ; ગુમાવે. (અ. ૧, ૧૨-૧૩) ૪ ‘ચાર ચંડાલ ચોકડી’ કુમંત્રી-કુત્સિત, નકારો, બદસલાહ દેનારો. અંગાર-પ્રગ્ળાનાર અગ્નિ. ૫ સલા-સલાઈ, સલામાં. કોપ્યુ-કોપ્થો. ગાલિ-અપમાનકારક વેણો. (શ્લો. ૧૪-૧૫) ૬ રહી-આનંદ; દુર્યોધનનું દાસત્વ છૂટ્યાનો આનંદ. નિષેવી-નાંખી દેધ. (શ્લો. ૧૬) ૭ (શ્લો. ૧૭-૨૦) ઉદાસ-આસક્તિ રહિત ચિત્તથી. ૮ સૂણી-મહાભારતનું યુદ્ધ સમાપ્ત થઈ, કૌરવોને હણી યુધિષ્ઠિરે રાજપાટ લીધાની વાત. વેગધ-(આવી મહત્વના ફેરફારવાળી વાત સાંભળી)

ત્વરાથી ૯ સાહસ-ભાગવતનાં લક્ષણ; 'સાહસ આદિ ગુણોમાં સરખા.' વિજ્ઞાન-પરબ્રહ્મનું વ્યષ્ટિરૂપ જ્ઞાન, (ગીતા અ. ૭. શ્લો. ૨) સમષ્ટિરૂપ અધ્યાત્મજ્ઞાન તે જ્ઞાન. શાસ્ત્રીય, વિવિધ વિશ્વવિષયી જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન. જ્ઞાનં તેડહં સવિજ્ઞાનં-૧૦ એકમનાં-(અવ્યય, એકમના + આં) એકાગ્રતાથી. કેણિ-(એવડા તૃતીયાના પ્રત્યય) ત્રિખાણુ-(સં. વિં + છ્યા) વ્યાખ્યાન, વિસ્તારથી વર્ણન. અધિકૃં-એ એમાંથી કેને વિશેષ હિંચી પાયરીવાળો અને કેને નીચી પાયરીવાળો કહું. કહુંનઈ-કેને. ૧૧ પ્રણામ૦-(શ્લો. ૨૪) અહીં યાદવો સહિત શ્રીકૃષ્ણની કુશળ વાર્તા વિદુરે પૂછ્યાનું જણાવેલું છે, પણ ભાગવતમાં તો એ ઉપરાંત પાંચે પાંડવો અને કુંતી આદિની પણ કુશળ વાર્તા પૂછી છે. (૨૫ થી ૩૫ યાદવોની અને ૩૬ થી ૪૧ પાંડવોની) તે પછી (૪૨ થી ૪૫) પોતાની વિરાગવૃત્તિ, અને શ્રીકૃષ્ણકથાશ્રવણની રૂચિ વિદુરે વર્ણવી છે. ૧૨-૧૩ અ. ૨, ૩, અને ૪ માં વિદુર અને ઉદ્ધવનો સંવાદ અને વિદુરને મૈત્રેય પાસેથી આત્મજ્ઞાન લેવાની પ્રેરણા વર્ણવેલી છે; તેના સંક્ષેપ આ એ કડીમાં છે. અ. ૨. શ્લો. ૬ થી ૧૪ માં સમુદ્રમાં વસતાં માછલાં જેમ ચન્દ્રને માત્ર જળચર માની તેના વાસ્તવ રૂપ અને પ્રભાવને સમજી શકતાં નથી તેમ યાદવો અને માનવો કૃષ્ણના ખરા સ્વરૂપ અને પ્રભાવને આ લોકમાં તેઓ હતા તે પર્યંત જાણી શક્યા નથી, એમ કહી ઉદ્ધવ શેષ કરે છે. તે પછી ૧૫-૩૫ માં વસુદેવગૃહે થયેલો જન્મ અને વૃન્દાવન લીલા સંક્ષેપમાં વર્ણવે છે. પછી અ. ૩, ૧-૨૮ માં મથુરાનિવાસ અને મદાભારતના રણસંગ્રામ અને તેની સમાપ્તિ પછીના પ્રસંગોમાં શ્રી કૃષ્ણની સહાય અને સલાહ અને યાદવોના વિનાશનો આરંભ નિરૂપે છે. વૈકુંઠિ-વૈકુંઠમાં, વિષ્ણુલોકમાં; કૃષ્ણ૦-કૃષ્ણ સ્વધામે સીધાર્યા' ભાર-પૃથ્વીનો. ત્રિમદથી ઉત્પન્ન થયેલા રાજાઓના અત્યાચાર રૂપી ભાર. ટાલિવા-ટાલવા, ઉતારવા, અત્યાચારી રાજાઓનું પરસ્પર કલહ અને નિર્દલનથી નિકંદન કઢાવવા. યાદવથલ-યાદવા-

સ્થિતિ, યાદવોનો પરસ્પર સંહાર અને નિકંદન. પ્રભાસિ-પ્રભાસ-
ક્ષેત્રમાં. ૧૩ મઝનઘ-યાદવસંહાર થયા પછી ભગવાન પિપળાના
વૃક્ષ હેઠળ શાન્ત ચિત્તથી બેઠા હતા ત્યાં જઈ મેં પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે
મને ખરું જ્ઞાન તેમણે (ગોવિંદ-ઘ, ગોવિંદે) ઉપદેશ્યું. જમલુ-
(સં. ચમલ) સંયુક્ત. કૌરવાર-‘ કૌષારવ ’ જોઈએ; પછી અ. ૪થામાં
નીચેનો પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે: પોતાના યાદવોનો પોતે જ વિનાશ કરે
તો પૃથ્વીનો ભાર ઉતરે, એ ઇચ્છાથી પ્રવૃત્ત થતાં સ્વભક્ત ઉદ્ધવને
અદરિકાશ્રમ જવા પ્રેર્યા, પણ તેણે ત્યાં ન જતાં શ્રી કૃષ્ણના સ્વધામ-
ગમનની રાહ જોઈ. પછી કૃષ્ણે તેને પરમ જ્ઞાનથી ભરેલું ભાગવત
કહ્યું. (૧૦-૧૩) ઉદ્ધવે પછી તેમની સ્તુતિ કરી (૧૪-૧૮) અને
અદરીનારાયણ જવા ઉપડ્યા (૧૮-૨૨). શુકદેવ કહે છે: આવી
સ્થિતિવાળા ઉદ્ધવને, શોકાકુલ વિદુરે કૃષ્ણનો અંતિમ સંદેશ કહેવા
વિનવ્યા (૨૨-૨૫) ત્યારે કૃષ્ણે જ, શ્રીમુખે વિદુરને કૌષારવી મંત્રેય
પાસેથી તે જાણી લેવા કહ્યાનું જણાવ્યું, (૨૬) અને અદરિકાશ્રમ
સીધાર્યા. પછી (૨૮ થી ૩૬) ઉદ્ધવને શ્રીહરિએ કેમ પાઞ્ચળ છોડ્યા,
એ શંકા નિવારણ છે. મૈત્રેય-એ મુનિ કૌષારવ મંત્રેય કહેવાય છે.
એ પરાશર ઋષિના શિષ્ય હતા. એણે મહાભારતનું યુદ્ધ ન કરવા
દુર્યોધનને સલાહ આપી હતી અને તે એણે અવગણી માટે સાથળમાં
ભીમની ગદા વાગશે, એવો શ્રાપ આપ્યો હતો. (વન. અ. ૧૦, ૩૪)
શ્રીકૃષ્ણે સ્વધામગમન કરતાં ઉદ્ધવ અને મૈત્રેયને જ્ઞાન દીધું હતું.
(સ્કં. ૩, અ. ૪, શ્લો. ૧૦) તેમ જ વિદુરાદિ ભગવદ્ભક્તોને તે
ઉપદેશવા આજ્ઞા કરી હતી. (અ. ૫, ૨૧ મવાન...યસ્ય જ્ઞાનોપદેશાય
માદિશત્...) એ મહાભારતના રચયિતા વેદવ્યાસના મિત્ર હતા. (અ.
૫, ૧૨) વિદુર૦-(નનુ તે તત્ત્વસંરાધ્ય ઋષિ: કૌષારવોઽન્તિમે સાક્ષાદ્ભગ-
વતાદિષ્ઠો મર્ત્યલોકં જિહાસતા (૨૬) ૧૪ હિતારથ-(સં. હિત + અર્થ)
હિતકારક બોધ. લેય-લઈને. ગંગાતિરિ-હરિદ્વારમાં (દ્વારિ શુન્યા: અ. ૫,
૧) વિવિધ-(અ. ૫, ૨-૧૬) ૧ યુક્તકર્મ શું ? ૨ સ્વતંત્ર અવતારથી

ભગવાનથી કરાતાં કર્મ; ૩ ભગવાનનું સૃજન, સ્થાપન, પુનઃશયન, અર્થાત બહુ રૂપ, ૪ ભગવાનનાં ચરિત્ર; અને ૫ હરિકથા. ૧૫ કહિ-
કહો. તત્ત્વ૦-ચોવીસ છે. (યૈસ્તત્ત્વમેદૈરધિલોકનાથો લોકાન્...અઘીકૃપત્-૮)
મહાપુરૂષની-(૧૮ થી ૨૧ માં વિદુરજીની યોગ્યતા અને પ્રશંસા વર્ણવી, મૈત્રેય કહે છે: અથ તે મગવહ્નીલા યોગમાયોપબૃહિતા વિશ્વસ્થિતિ-મવાન્તાર્યા વર્ણયામ્યનુપૂર્વશઃ ૨૨) ભગવાને વિશ્વની કરેલી રચના. વિદુર-
વિદુરઠ, વિદુરે પ્રીત્યું-ગ્રાણ્યું. (સંછિન્નઃ સંશયો મહ્યં તવ સૂક્તાસિના વિમો । અ. ૭-૧૫) (અ. ૫ ના શ્લો. ૨૨ થી ૫૦, અને અ. ૬, ૧-૩૯ માં મહદાદિ તત્ત્વો જે સૃષ્ટિ, અને જગ્માં આધિદેવાદિ ભેદ વર્ણવ્યાં છે.) (અધ્યાય ૭, ૨-૬ માં ૪ પ્રશ્નો વિદુર પૂછે છે. ૧ નિર્ગુણ ભગવાનમાં લીલાઓ અને ક્રિયાઓ વડે ગુણ કેમ સંભવે? અદ્વિતીયમાં નામ સાથે રમવાની ઈચ્છા કેમ સંભવે? અજન્મા કેમ જન્મે છે? ભગવાન એક જ છે તો દુઃખ અને કર્મો વડે ક્લેશ કેમ સંભવે? મૈત્રેય ૯ થી ૧૪ માં તેના ખુલાસા કરે છે; અને વિદુર પછી કહે છે: આપની સારી વાણીરૂપી તરવારથી મારો સંશય છેદાઈ ગયો છે. શ્લો. ૧૫) ૧૬ બ્રહ્મા૦-(અ. ૭, શ્લો. ૧૬-૪૧ માં વિદુરે વિવિધ સૃષ્ટિઓ, પ્રજાઓ, વંશો, વંશાનુચરિતો સાંભળવાની જાણાસા દર્શાવી તેના ઉત્તરમાં અ. ૮ થી ભગવાનની નાભીથી બ્રહ્મા-થી ઉત્પત્તિનું પ્રકરણ શરૂ થાય છે.) ‘ અનંત-ભગવાનના નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કમલનો મહિમા ’ (કહ્યો). ઉપનુ-ઉત્પન્ન થયા; એ કમલમાંથી બ્રહ્મા, સ્વયંભુવ, નીકળ્યા. (અ. ૮, ૧૩-૧૫) તત્ત્વ૦-સ્તવન, સ્તુતિ (બ્રહ્માએ તપ-સમાધિ યોગથી અનંતનું રૂપ જોયું ૨૧-૩૩ અને આનંદથી નિર્ભય થઈ તેમની સ્તુતિ કરી, અ. ૯, ૧-૨૫.) હરિ-હરિને (મા વેદગર્ભ ગાસ્તન્દ્રી સર્ગ ઉદયમ આવહ ૨૯-૪૩ હરિએ વગર આળસે ઉત્પત્તિમાં ઉદય કરવા આજ્ઞા કરી.) દશ-વિધ-દશ પ્રકારની. (સૃષ્ટિ મૂળ ત્રણ પ્રકારની પ્રાકૃત, વૈકૃત, અને વૈકારિક; તેના દશ ભેદ. ૬ પ્રાકૃત-આધિભૌતિક; ૩ વૈકૃત-આધ્યાત્મિક

અને ૧ દેવસર્ગ. વૈકારિક-પ્રાકૃત + વૈકૃત. પ્રાકૃત ૬:-૧ મહત્, ૨ 'અહં'સર્ગ-અહંકાર (દ્રવ્ય, જ્ઞાન અને ક્રિયાત્મક), ૩ ભૂતસર્ગ (તન્માત્રાતો), ૪ ઐન્દ્રિય (જ્ઞાનકર્મોત્તમક), ૫ દેવ (વૈકારિક, મન), ૬ તામસ (અબુદ્ધિકૃત). વૈકૃત-૩-૧ ઉત્ત્તોત સ્થાવર સૃષ્ટિ (ખનીજ અને વનસ્પતિ, તમઃપ્રાય, અંતઃસ્પર્શી mineral and vegetable kingdom.); ૨ તિર્યુક્સોત (પ્રાણીસૃષ્ટિ animal kingdom) અને ૩ અવાક્સોત માનવસૃષ્ટિ human kingdom; અને ૧૦ મી દૈવીસૃષ્ટિ astral kingdom આઠ પ્રકારની, જેમાં દેવતા, પિતૃ, અસુર, ગંધર્વ, અપ્સરા, યક્ષ, રાક્ષસ, ભૂતપ્રેત, પિશાચ, સિદ્ધ, ચારણ, વિદ્યાધર અને કિન્નર; ૧ ઉત્ત્તોત પાંચ પ્રકારની: વનસ્પતિ, ઓષધિ, લતા, વીરૂષ અને દ્રુમ. ૨ પ્રાણીસૃષ્ટિ ૨૮ પ્રકારની: ગાય, બકરો, પાડો, મૃગ, સુવર, રોઝ, રૂઝમૃગ, ગાડર અને જાંટ-એ બે ખરીવાળાં ૬; ગધેડો, ઘોડો, ખચ્ચર, ગૌરમૃગ, શરભ અને ચમરી એક ખરીવાળાં ૬; કૂતરો, શિયાળ, નહાર, વાઘ, ખીલાડો, સસલો, શેઠાઈ, સિંહ, વાનર, હાથી, કાચબો, ગોધા અને મગર, એ પાંચ નખવાળાં પશુ; કંક, ગીધ, વટ, સીંચાણો, લલ્લુક, મોર, હંસ, સારસ, ચક્રવાક, ધ્રુવડ, કાગડો આદિ પક્ષીઓ-તે અવિહ, ભૂરિતમસ્, દ્રાણ્ય અને હ્રદયેદિન-હ્રદયમાં સમજે નહીં એવાં. (જુઓ અ. ૧૦. ૧૨ થી ૨૭ શ્લોક) ૧૭ યથા-જેવી જેની વાસના અને મનના વિકલ્પ તે પ્રમાણે તે તે ચૌદે લોક સરજ્યા. (૭ સ્વર્ગલોક: ભુર્, ભુવર્, સ્વર્, મહર્, જન, તપસ્ અને સત્ય; અને ૭ પાતાલ લોક: અતળ, વિતળ, સુતળ, રસાતળ, મહાતળ, તળાતળ અને પાતાળ). ૧૮ પરમાણુ-પરમાણુ (નાં લક્ષણ) ત્ર્યસરેણુ, આદિ ભાગ. કાલ-લક્ષણથી માંડી મહાકલ્પ પર્યંતના વિવિધ સમયવિભાગો. (જુઓ અધ્યાય ૧૧ મો) સનકાદિક-માનસસૃષ્ટિના, તપોમય પ્રતીક (અધ્યાય ૧૨મામાં બ્રહ્માએ રચેલી સૃષ્ટિ અને મુખ્યત્વે માનવ પ્રજા-ઉત્પત્તિનું વર્ણન આપેલું છે. શ્લોક ૫૫) સર્ગાધાર-સૃષ્ટિના

આધાર રૂપ. સૃષ્ટિના આરંભમાં પૃથ્વી પ્રલયજલમાં ડુબી હતી; એટલે પરમેશીને ભગવાન હુષીકેશે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા કરતાં પોતાનું અસામર્થ્ય દાખવ્યું. (અ. ૧૩. શ્લો. ૧૪-૧૫). બ્રહ્મા આદિ તેનો સંકલ્પવિકલ્પ કરતા હતા ત્યાં બ્રહ્માના નાકમાંથી અંગુઠા જેટલા પરિમાણમાં વરાહનું બચ્ચું નીકળ્યું (શ્લો. ૧૮), ક્ષણમાં તે પર્વતપ્રાય થયું (૨૨), મુનિઓએ આ માયામય સૂકરની ત્રણ વેદો વડે સ્તુતિ કરી (૨૫); સૂકર ભગવાને જલમાં નિમગ્ન થઈ દાઢ વડે પૃથ્વીને જલથી બહાર કાઢી, પણ તરત જ જલમાંથી ગદા લેઈ અસુર હિરણ્યાક્ષ બહાર આવ્યો તેને પ્રભુએ રમતમાં હણ્યો. (૩૧). પછી દેવોએ વેદસૂકતો વડે ભગવાનની સ્તુતિ કરી (૩૪-૪૫). વારાહ પછી પૃથ્વીને જલ ઉપર તરતી મૂકી અંતર્ધાન થયા (૪૬-૫૦) **૧૯ ગર્ભાધાર**-(કરચપ મુનિએ દિતિના ગર્ભથી હિરણ્યકશિપુ અને હિરણ્યાક્ષ એ બંધુઓને ઉત્પન્ન કર્યાની કથા તેમના પૂર્વ જન્મથી માંડીને ૧૪ મા અધ્યાયમાં કહી છે.) **અસુરાક્ષ-અસુરોના અગ્રણી. મુનિવર**-(આ કથા અધ્યાય ૧૫-૧૬ માં નિરૂપેલી છે.) જ્ય વિજય નામના પોળીઆ હરિને દ્વારે વિષ્ણુલોકમાં રહેતા; એક વખતે વિષ્ણુ એકાંતમાં હતા ત્યારે સનકાદિક કુમાર મુનિઓ ભગવાનના દર્શને આવ્યા તેમને (તેજો વિહસ્ય ભગવત્પ્રતિકૂલશીલૌ ઇત્યાદિ) જ્યવિજયે રોક્યા; એથી ક્રોધે ભરાઈ તેમણે તેમને બોધ સાથે શાપ આપ્યો. (શ્લો. ૩૨-૩૪) “ જ્યાં ત્રણ રિપુઓ વસે છે એવા લોકને વિષે તમે દ્વૈતશુદ્ધિવાળા નહો.” (૩૪) આશાપ દેઇ સનકાદિક વિષ્ણુ પાસે ગયા, વિનવ્યા અને સ્તવ્યા (૩૭-૫૦). ભગવાને (અ. ૧૬) પોતાના શાપિત અનુચરો માટે અનુગ્રહ માગ્યો અને બોલ્યા: (ચત્કલ્પતામ-ચિરતો મૃતયો વિવાસ અ. ૧૬ શ્લો. ૧૬) આ બે મારા અનુચરોના મારાથી થયલા વિયોગનો અંત અલ્પ કાલમાં આવો. છતાં મુનિઓનો ક્રોધ શાન્ત થયો નહીં; અને તેમણે ભગવાનની સ્તુતિ કરી (શ્લો. ૧૬-૨૫), જ્યવિજયને બીજને કોઈ દંડ આપવો હોય તો આપવા વિનવ્યા.

ભગવાને એ શાપ કામમ રાખી કહ્યું: 'તમારો જે શાપ છે તે જ મારો શાપ છે. તેઓ મુરેતર ગતિ ભોગવી, ક્રોધના વેગથી વૃદ્ધિ પામેલી ચિત્તની એકાગ્રતાથી યોગમાર્ગ ગ્રહણ કરી, મારી સમક્ષ સઘ આવશે. મુનિઓ તે સાંભળી સ્વસ્થાને પરવર્યા. ભગવાને એ એ પાર્શ્વદેને તેમના શાપનું કારણ, સ્થિતિ, તેમ ભાવિનિર્માણ સમગ્રવ્યાં (શ્લો. ૨૯-૩૭). પૌરાણિક દંતકથા એમ છે કે ત્રણ અવતાર પર્યંત એ એ પાર્શ્વદેએ વૈરભાવે ભગવાનને ભજ્યા: (૧) વારાહ અવતારમાં હિરણ્યાક્ષ અને વિષ્ણુનું વૈર, નૃસિંહ અવતારમાં હિરણ્યકશિપુનું; (૨) રામ અવતારમાં રાવણ અને કુંભકરણ રૂપે; (૩) કૃષ્ણ અવતારમાં શિશુપાલ અને દંતવક રૂપે. પછી તેમની મુક્તિ થઈ. ૨૦ હિરણ્યાક્ષ—(અ. ૧૭ માં) હિરણ્યકશિપુ અને હિરણ્યાક્ષનો કસ્યપ મુનિથી દિતિએ જન્મ આપ્યાનો પ્રસંગ (૧-૧૮) અને હિરણ્યક્ષનો દિગ્વિજય વર્ણવ્યો છે. (શ્લો. ૨૦-૩૧) સંગ્રામ—અ. ૧૮ માં હિરણ્યાક્ષ અને વારાહનું દંડયુદ્ધ, અને ૧૯ માં તેનો વધ વર્ણવેલો છે. (વારાહ અવતાર. વારાહ પુરાણ આ પ્રસંગને ઉદ્દેશીને લખાયું છે.) કરચુ—કરચો. તવર્ધ—સ્તવન કરે, શ્રી શ્યામ, શ્રી વિષ્ણુની સ્તુતિ કરે. (વિસ્તૃત સ્તુતિ અ. ૧૩. શ્લો. ૩૪-૪૪ માં છે, અહીં તે માત્ર એક જ શ્લોક ૩૦ મો છે.)

પા. ૪૯. ૨૧-૨૩. ૨૧ કહ્યું—'કહ્યું' જોષ્યે. કારણ—મૂળ ઉત્પત્તિ. અધ્યાય ૨૦ માં વિવિધ લોકસૃષ્ટિ વિદુર-મૈત્રેય-સંવાદ દ્વારા વર્ણવાઈ છે. મહત્ત્વાદિથી આરંભી, લોકસંસ્થાઓને સ્પર્શી, ગંધર્વ, કિંપુરુષપાદિની સૃષ્ટિ. કર્દમ—(અધ્યાય ૨૧ મો) પ્રગ્નપતિ. પ્રગ્ન ઉત્પન્ન કરવાની બ્રહ્માની આજ્ઞા થતાં યથાયોગ્ય વીર્ય અને શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા કર્દમે સરસ્વતીતીરે દશ હજાર વર્ષ પર્યંત તપ આદર્યું (૬), અને તેની હરિભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ ભગવાને દર્શન દીધાં. (૩૫ વર્ણુન ૯-૧૧); કર્દમે સ્તુતિ કરી (શ્લો. ૧૩-૨૧), ભગવાને કહ્યું: તમારું ચૈત્ય મેં પૂર્વેથી જાણી તે સાધવાનો માર્ગ યોજ્યો

છે (૨૩). તેં કરેલી મારી પૂજા વ્યર્થ નહીં જાય (૨૪), મનુની શત-
 રૂપાથી થયેલી પુત્રી દેવહૂતિ તારે યોગ્ય છે. તેની સાથે સંસાર માંડળે
 (૨૫-૨૮), તેથી નવ સંતાન-પુત્રીઓ થશે; એ પુત્રિઓથી અન્ય
 પ્રજાપતિઓ વિવિધ પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરશે. (૨૯-૩૨) પછી તે
 પ્રમાણે એ સ્થળે ઉપસ્થિત થયેલી દેવહૂતિ સાથે કર્દમને સંયોગ થયો
 (અધ્યાય ૨૨). ૨૨ વિચિત્ર ભોગ-અને વિવિધ વિકાસ ચિત્રવિચિત્ર
 સામગ્રીઓના ઉપભોગ લેતાં કર્દમે નવ પુત્રીઓ ઉત્પન્ન કરી. આથી
 દેવહૂતિને સંતોષ ન થયો, પુત્રી તે પારકું ધન અને એ પતિગૃહે
 જશે, માટે મુનિ પાછા તપ માટે વનમાં જતાં એકલા રહેવું ન પડે
 એથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા તેમને વિનવ્યા. (શ્લો. ૫૦-૫૭). એટલે,
 કર્દમે કહ્યું કે (અ. ૨૪) આપણી ભક્તિથી પ્રસન્ન થઇ વિષ્ણુ
 પોતે આપણા પુત્ર રૂપે પ્રકટ થશે. (૨) અને બ્રહ્મવિદ્યાના બોધથી
 તમારી હૃદયગ્રંથીને છેદશે (શ્લો. ૪). પછી કર્દમ વનમાં ગયા, ત્યાર
 પછી કપિલને દેવહૂતિએ જન્મ આપ્યો (૬). પછી બ્રહ્માની પ્રેરણાથી
 નવે (કલા, અનસૂયા, શ્રદ્ધા, હવિર્ભૂ, ગતિ, ક્રિયા, ખ્યાતિ, અર્ધધતિ
 અને શાન્તિ) પુત્રીઓને કર્દમે (શ્લો. ૧૫) પ્રજાપતિઓને પરણાવી.
 બ્રહ્માએ કપિલના ગુણ અને શક્તિનું વર્ણન કર્યું. (૧૬-૧૯) પછી
 પછી પ્રજાપતિઓ પરણી, પત્નીઓને લેઇ સ્વસ્થાને ગયા. (૨૧-૨૫)
 વિષ્ણુભગતિવિસ્તાર-પછી કર્દમે ભગવાનરૂપે અવતરેલા ત્રિરૂપ
 કપિલની સ્તુતિ કરી (૨૭-૩૪), કપિલે તેમને કહ્યું: (પ્રસંહ્યાનાથ
 તત્ત્વાનાં સંમતાયાત્મદર્શને) સંસારથી છૂટવા માગનારાને આત્મજ્ઞાન
 દર્શાવવા અને ચોવીસ તત્ત્વો નિરૂપવા માટે હું જનમ્યો છું. વગેરે.
 (૩૫-૪૦) પછી કર્દમ વનમાં સીધાર્થી અને ભક્તિ સાધી ભાગવતી
 ગતિ પામ્યા. (શ્લો. ૪૭) ચુવીસ તત્ત્વની કથા. (અ. ૨૫)
 કપિલ તત્ત્વસંહ્યાતી તેમ જ જાતઃ આત્મપ્રજ્ઞસંયં નૃણામ્ કહેવાય છે.
 (શ્લો. ૧) તેમણે બિંદુસરમાં રહી પોતાની માતા દેવહૂતિને તેની
 સ્તુતિથી (૭-૧૧) પ્રસન્ન થઈ યોગઃ આધ્યાત્મિકઃ પુંસામતો નિઃશ્રેયસાય

મે । અત્યન્તોપરતિર્યંક સુખસ્ય ચ દુઃખસ્ય ચ (શ્લો. ૧૩) પુરૂષોની મોક્ષસાધના અર્થે આધ્યાત્મિક યોગ કહ્યો. ૧૪-૨૭ માં આ યોગના સેવનથી અને ભક્તિથી પ્રત્યગાત્મા જીવતાં જ ભગવાનને પામે છે એ ભાવ કહ્યો, ત્યારે ભક્તિના પ્રકાર વિષે દેવહૂતિએ પ્રશ્ન કર્યો (૨૮-૩૦); એટલે કપિલે યોગ છોડી, સાંખ્યદર્શનથી ભક્તિનું રહસ્ય સમજાવ્યું, અને અનિમિત્તા ભાગવતી ભક્તિ: સિદ્ધે: ગરીયસી । જરૂરત્યાજ્યુ યા કોશં વિગીર્ણમનલો. યથા ॥ કહી (૩૨), ભક્તિયોગ વર્ણવ્યો (૩૩-૪૩). પછી કપિલેય તત્ત્વસમાભનાય અનુસારે અધ્યાય છઠ્ઠીસમામાં ૨૪ તત્ત્વોનું પરિણામ કયું: પુરૂષપ્રકૃતિવિચાર-પુરૂષ અને પ્રકૃતિનો ભેદ (૩-૪), પ્રધાનપ્રકૃતિનો વિવેક, પાંચ મહાભૂતો, પાંચ ગંધાદિ-તત્ત્માત્માઓ, દશ ઇન્દ્રિયો, અને અન્તરાત્મકના વૃત્તિ અનુસાર ચાર ભેદ: મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત, એ ચોવીસ તત્ત્વો; અને પ્રકૃતેર્ગુણસામ્યસ્ય નિર્વિશેષસ્ય... । ચેષ્ટા યત: સ ભગવાન્કાલ ક્ત્યુપલક્ષિત: નિર્વિશેષ, ગુણોની સમતાવાળી પ્રકૃતિની જેવી ચેષ્ટા થાય છે તે ભગવાન કાલ, પુરૂષ પચીસમો (૧૫-૧૭): પુરૂષ-આત્મા, નિર્ગુણ. સ્વયંજ્યોતિ, અનાદિ અને પ્રકૃતિથી પર છે (શ્લો. ૩). પ્રકૃતિને વિષુ પુરૂષ સૂક્ષ્મ, દેવી ગુણમયી, લીલાવડે અદૃશ્ય પ્રકટ કરેલી છે; ગુણરૂપ વડે તે ચિત્રવિચિત્ર પ્રજ્ઞાઓને સૃજે છે (૫), ઉપર કહેલાં ચોવીસ તત્ત્વોની સૃષ્ટિ આદિનો સ્ફોટ ૧૮-૭૨ શ્લોકમાં થયેલો છે. વિચાર-વિવેક. અધ્યાય ૨૭ મામાં પુરૂષપ્રકૃતિનો વિવેક સમજાવી, પ્રકૃતિનાં લક્ષણ નિરૂપી, તેનો તિરોભાવ કરી મોક્ષ સાધવાની પ્રક્રિયા વર્ણવેલી છે. અવિચલ-સનાતન. અછદ્ય-છે. ૨૩ સાધન-અવિચલ પદ-મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો, તેનો અનુક્રમ. કહિ-કહે (છે). ત્રણ-કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ.

પા. ૪૯-૫૦. ૨૪-૨૯. કર્મયોગ-અધ્યાય ૩૦ મામાં કર્મ-વિપાક, ૩૧ મામાં જીવન; અને ૩૨ મામાં ગૃહસ્થાશ્રમનાં વિકર્મ વર્ણવી, શ્લોક ૨૨ માંથી ભક્તિયોગની મહત્તા વર્ણવી છે. કવિએ

આ ભાગ છોડી દીધો છે. ૨૪ પુરૂષનધ-પુરૂષને, મુમુક્ષુને સૌથી પહેલું આવશ્યક તો તેણે શાસ્ત્રવચન, ગુરૂનો ઉપદેશ, અને તેના આચરણમાં શ્રદ્ધા સેવવી; વરણ-ચાર વર્ણના લોકોના ધર્મો, કર્તવ્યો (સ્વધર્માચરણં શસ્ત્રયા વિધર્માચ્ચ નિવર્તનમ્ અ. ૨૮. ૨) મનના જય માટે ભકતે શું શું કરવું યોગ્ય છે તે આ આખા અધ્યાયમાં વર્ણવેલું છે (૧-૪૪) કામ-કર્મનાં ફલ. વાસના-ધૃત્તિ. (દૈવાલ્ભ્યેન સંતોષઃ આત્મવિચ્છરણાર્ચનમ્ (૨). કર્મ-શ્રાદ્ધ, પર્વ આદિ પ્રસંગોના નિમિત્તે કરેલાં કર્મ નૈમિત્તિક; સંધ્યા, તર્પણ આદિ નિત્ય-હર્યશનાં કર્તવ્યકર્મ. ૨૫ શ્રી રામ-પ્રભુ ભગવાન-કૃષ્ણ, (વૈકુંઠલીલામિધ્યાનમ્ સમાધાનં તથાત્મનઃ ૬) નામ-જપ, વિષ્ણુના નામનો અખંડ જપ; જીવ્હાએ એ સિવાય અન્ય કામ ન કરવું. ૨૫ “ સેવક જનોના આધાર, આશ્રયસ્થાન શ્રીપતિ ધ્યાન અને જપથી તેના સંસારના દોષ ટાળે-દૂર કરે અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે.” (સમાધિવિધિ, ભગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન આદિ માટે જુઓ ૮-૩૨) ૨૬ હિંસા-કોઈનો જીવ માનસિક, વાચિક કે શારીરિક કર્મથી દુઃખવે એ હિંસા. માટે ભાગવત તેની નિવૃત્તિ વિષે કહે છેઃ આત્મનઃ પ્રતિકૂલાનિ પરેષાં ન સમાચરેત્ । ભૂત-જીવ કેરી. આહિરિ-સંસારમાં રહેવું છે ત્યાં સુધી વર્તનમાં રાગ-પ્રીતિ ધરવી પણ આસક્ત ન થવું, કાર્ય પૂરતી જ પ્રીતિ સેવવી. માંહિ-અંતરથી, અંતઃકરણથી નિર્વિકાર, નિસંગ રહેવું. (અન્તસ્થાની બહિઃસંગી મૂલ્લા વિહર રાગવ એ વશિષ્ઠે રામને આપેલા ઓધનું સ્મરણ. યોગવાશિષ્ઠ); જળમાં કમળ છે, તેના પત્રને જલનો સ્પર્શ થતો નથી, તેમ સંસારમાં રહેવા છતાં તેના સુખદુઃખથી પોતાને લેપાયલા ન માનવાની વૃત્તિ રાખવી. અવધત-(અવ + ધૂત,) નિશ્ચલ મનથી કલેશ, દ્વેષ, પ્રીતિ આદિ વૃત્તિઓને તરછોડી કાઢનાર યોગી. મુદ્દા-હર્ષ, આનંદ, મન મુક્તિપ્રાપ્તિમાં જ પ્રસન્નતાને સેવે. “ શું નિત્ય છે, શાશ્વત છે, અને તેથી શું ઉપાદેય છે, અને શું અનિત્ય છે, નાશવંત છે, અને તેથી હેય-ત્યાજ્ય છે, તેનો નિરંતર વિચાર કરતાં રહેવું.”

વિચારઢ-વિચારે. ૨૭ ક્ષુધા આદિ ૧૦ અનિત્ય તત્ત્વો છે. માત્ર અનંત, વિષ્ણુ જ, સહોદિત-હમ્મેશાં ઉદય પામેલો, નિરંતર ઝળ-હળતી જ્યોતિવાળો, અવિનાશી છે. ૨૮ વિશેષ સ્ફોટઃ “ પુત્રાદિમાં સ્નેહ, મમતા-મારાપણાનો લાવ ન ધરવો, એટલે રાગ ન જન્મતાં મન એથી મુક્ત રહી, પ્રભુમાં અભિમુખ થાય.” અધિક નવિ-જીવનનિર્વાહ માટે જરૂરી હોય તેટલા પૂરતું જ. મનસા-મનથી. ચાવત-જરૂરપૂરતો. પરિગ્રહ-દાન આદિનો સ્વીકાર. કર્મ-કરે. અર્થ-ધન આદિ સંપત્તિ. ૨૯ “ કામ આદિ વૃત્તિઓને છોડે.” વૈરાગ્ય-વિષયોના ભોગમાંથી મનને ઉઠાવી લેવું તે, ઉદાસીનતા, ઉપરામઃ વિવિધ-વિષે, -માં શમદમાદિ ગુણના સમુદાયને સેવે, અગર એવા ગુણો ધરાવનારા અને પ્રાપ્ત કરાવનારા સંત જનોની ચરણસેવા કરે, જેથી એ ઇષ્ટ લક્ષણો મળે.

પા. ૫૦-૫૧. ૩૦-૩૮ જ્ઞાનયોગ કવિએ કેવલાદ્રેત મતને અનુ-સરતો આ વિભાગ ત્રીજા સર્ગના ઉત્તરાર્ધના કાપિલેયાખ્યાનમાંથી તારવ્યો છે; આ મત આટલો સ્પષ્ટ ભાગવતના આ સ્કંધમાં આ સ્થળે પ્રતિપાદેલો નથી. ૩૦ રાગદ્વેષવચ્ચિંત-પ્રીતિ-આત્મક્રિત તેમ જ દ્વેષ-તિરસ્કાર-વૃત્તિથી રહિત. વિજ્ઞાન-પરબ્રહ્મનું વ્યષ્ટિરૂપ. શાસ્ત્રોક્ત વ્યાવહારિક જ્ઞાન. ભગવદ્ગીતામાં પ્રાપ્ત પુરૂષનાં વર્ણવેલાં (અ. ૨-૫૫-૫૮) લક્ષણો જુઓ. ભણીજઢ-ભણીએ, કહીએ. ૩૧ પૂછઢ-પૂછે, ગુરૂને પૂછી સમજ લે. અંધ-ચોર્યાસી લક્ષ યોગિ, જન્મરૂપ અંધન. મોક્ષ-મોક્ષનો. વલત-ઉત્તરમાં સામું જે કહ્યું કહે તેનો સાર ગ્રહઢ-ગ્રહે. ચિંત-વઢ-ચિંતવન કરે, જેમ ઢોર ખાણ ખાધ રહ્યા પછી નિરાંતે બેઠું બેઠું તેને વાગોળે છે તેમ નિરાંત થયે પુનઃ પુનઃ તેનો વિચાર કરી મનમાં એ જ્ઞાનને દ્રઢાવે. ૩૨ જેણી પરિ-જે પ્રકારે- (જેણિ-જેણુઢ-બેવડો તૃતીયાનો પ્રત્યય). માંડઢ-(સં. મણ્ઢ) આરંભે. તણુ-તણો. ઉપાય-સાધના સાધવા માંડે. જનનુ-માણસોનો, એકાંતસ્થળને સેવે; કે જ્યાં કોઇનો શોરબકાર સંભળાય એવા સ્થાનનો પૂરેપૂરો (પરિહરઢ) ત્યાગ કરે; કેહિ-કોઈ. (નરસાની નહીં તેમ સરસાની પણ નહીં), સંગતિ-

સમાગમ, સંસર્ગ (ન કરે, રાખે, કારણ સંસર્ગથી અન્યના દોષોનો ડાક લાગી જાય.) ૩૩ લિંગ-કોષ પણ પ્રકારનું વર્ણ કે આશ્રમવાસી-નું આભિમાનિક ચિહ્ન. સગાલ-સુકાલ, ધનધાન્ય, સુખશાન્તિભર્યો, નિર્ભય, જેથી કોઈ સંતાપ ભય વા અંતરાય નડવાનો સંભવ ન રહે.

૩૪ કૂર્મ-(યદા સંહરતે ચાર્ય કૂર્મોઽજ્ઞાનીવ સર્વશઃ કાયજો જેમ ભય ઉપસ્થિત થતાં ચરણ આદિ-સર્વ અંગોને સહજમાં પોતાની દાલમાં આવરી લે છે તેમ ઈશ્વરે આને વિષયોથી પાછી ખેંચી અંતર્મુખ કરે.) સંવર્ધ-સંવરે, સમ્યક્ પ્રકારે પાછી અંતરમાં ખેંચી લે. ૩૫ આસન-યોગશાસ્ત્રમાં કહેલું શાન્તિપ્રેરક દૃઢ-આસન. આહુરિ-સંસારમાંથી, આત્માથી અતિરિક્ત અન્ય સર્વ સૃષ્ટિમાંથી દષ્ટિને વિસર્ધ-ભૂલે. ૩૬ રાજયોગ હૃદયોગથી નિરાળો, ગૃહસ્થાશ્રમી ભક્તો સુખેથી નિર્ભયપણે આચરી શકે એવો. પાતાંજલ યોગશાસ્ત્રમાં સવિસ્તર આ યોગની પ્રક્રિયાઓ વર્ણવી છે. પછી-મેં ત્રણું-વર્ણવ્યો. એકમનુ-મનને એકાગ્ર કરીને અંતર્મુખ કરીને જે રહુધ-રહે, વર્તે તે એને પામસિ-પામશે, તે દ્વારા બ્રહ્મ-પદને પામશે. ૩૮ અભ્યાસ-પુનઃ પુનઃ નિયંત્રણ, એકધ્યાનપૂર્ણ આચરણ. ભવપાશ-સંસારનું બંધન છૂટક-છૂટે, કપાઈ જાય. જ્ઞાન-યોગનો અભ્યાસ-પરિશીલન કરતાં કરતાં સંસારના સઘળા સંતાપ ટળે; અને શ્રવણ કરતાં સઘળાં પાપનો નાશ થાય.

પા. ૫૧-૫૩. ૩૯-૪૮. ૩૯-નવ-શ્રવણ, કીર્તન આદિ નવધા.

(અ. ૨૯, ૭ મક્તિયોગો બહુવિધો માર્ગેઃ...સ્વભાવગુણમાર્ગેણ પુંસાંભાવો વિમિચતે) નવ પ્રકારની, પ્રત્યેક સાત્ત્વિકાદિ ત્રણ ભાવવાળી હોતાં ૨૭ પ્રકાર, અને તેનો પણ ફલની ઇચ્છાથી ભેદ કરીએ તો ૮૧ થાય.

હીન-અધમ. ૪૦ (શ્લો. ૮ અભિસંધાય ચો હિંસા દમ્ભં માત્સર્યમેવ સા । સંરમ્ભી ભિન્નદગ્ધભાવં મયિ કુર્યાત્ સ તામસઃ ।) હિંસા-પીડા કોષને કરવાની ધારણાથી. ડંભકપાણું-(સં. દમ્ભ) કપટબુદ્ધિભાવ. મછર-માત્સર્ય (કોષનો ઉત્કર્ષ નહીં ખમાયાની) ઈર્ષ્યા. તામસ-એ હીન. ૪૧ તણુઈ ઉદેશર્ધ-(ભોગ પાળવાથી) તણે ઉદેશથી. (શ્લો. ૯-વિષવાન-ભિસંધાય યશ્ચ ऐश्वर्यમેव वा । અર્ચાદાવર્ચયેયો માં પૃથગ્ભાવઃ સ રાજસઃ ।)

અબ્દ-અણિમાદિ ૮. રાજસ એ મધ્યમ. ૪૨ નાશિવા-નાસવા, બાળવા. સકામ-કામના સહિત ભાવ. પ્રીતિ-ધ-પ્રીતિથી; સાત્ત્વિક એ ઉત્તમ. વિધિ-કર્મોનું આચરણ (૧૦ કર્મેનિર્હારમુદિચ્ય પરસ્મિન્ વા તદર્પણમ્ । યજ્ઞેષ્ટવ્યમિતિ વા પૃથગ્ભાવઃ સ સાત્ત્વિકઃ ।) ૪૩ ૨૬૫-૨૬૬, હૃદયમાં. અનન્ય-ખીજ કામને નહીં, માત્ર પરમાત્માને જ ઉદ્દેશીને (૧૧-૧૨ મદ્ગુણશ્રુતિમાત્રેણ...અઠૈતુક્યે વ્યવહિતા યા મક્તિઃ પુલ્લોક્તમે) (અધ્યાય ૨૬ મામાં ભક્તિયોગના પ્રકાર, કાલનું બલ, અને ઘોર સંસૃતિ આદિનું વર્ણન છે. કવિએ ૮ થી ૧૨ શ્લોક લેખી બાકીના ૧૩-૪૫, તેમ જ અધ્યાય ૩૦, ૩૧, ૩૨, અને ૩૩ ના ૮ મા શ્લોક પર્યંતનો ભાગ, જેમાં કપિલે પોતાનાં માતૃશ્રીને કર્મવિપાક જીવગતિ, ગૃહસ્થાશ્રમીની બિર્ધગતિ આદિનો બોધ આપ્યો છે તેને છોડી દીધા છે. ૪૪ પાપપ્રભાવિ-પાપની બહુલતાથી. માનવી-પાપ અને પુણ્યનો પ્રભાવ મિશ્ર હોય તો જીવનો માનવ યોનિમાં અવતાર થાય. ૪૫ વાહુન-તરવાનું સાધન, વાહાણ. સુવાય-અનુકૂલ પવન હરિભક્તિ રૂપી અનુકૂલ પવન તેના શઢમાં ભરાય તો તે નર મટી નારાયણ થાય; જે આત્મા-જીવનું દેહરૂપી વાહાણ 'હરિભક્તિ રૂપી પવન વડે ગતિમેંત થયલું હોય તે નરહરિ રૂપ થાય. ૪૬ ભાણુધ-ભણે (અ. ૩૩, શ્લો. ૬-૧૨) સૂણિ-સાંભળ (આજાર્થ). વચન-વચનઈ, વચનથી. પ્રતિબોધ-ઉપદેશ. પછી 'કપિલે ઇન્દ્રિયોને સંવરી પ્રાણાયામ કર્યો.' નિરોધ-સંયમ. ૪૭ સિદ્ધક્ષેત્ર-(૩૧ શ્લો. પુણ્યતમં ક્ષેત્રં નામ્ના સિદ્ધપદમ્) સિદ્ધ મુરૂષોથી સેવાતું ક્ષેત્ર, સિદ્ધપુર. ભુવિ-જગતમાં. સાનિધ્ય-સન્નિધિમાં. (શ્લો. ૧૩ થી-૧૪ માં, કપિલ મુનિ યોગયુક્ત થયાનું કહ્યું છે. ૧૫ થી ૨૦ માં કર્દમ ઋષિએ ભોગવેલાં સુખ વર્ણવ્યાં છે; અને ૨૧ થી ૩૦ માં માતા દેવહૂતિની નિર્વાણપ્રાપ્તિ વર્ણવેલી છે.) નિજ-જ્ઞાન-આત્મજ્ઞાન, નિજ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન ૪૮ તેત્રીસ-અધ્યાય. સર્ગ-દશવિધ લીલામાંનો પ્રથમ પ્રકાર. પાયો પહેલો, અને ચાર કલા પૂરી થઈ.

કલા ૫ મી, સ્કંધ ૪ થો, ૨ જી લીલા-વિસર્ગ

[અહીંથી બીજો પાયો વિરાગ આરંભાય છે; ચારથી સાત સર્ગો અને ૨ થી ૪ લીલાઓ તેમાં સમાય છે. આ પાંચમી કલા તે ચોથો સર્ગ. દશ વિધ લીલામાંની બીજી લીલા વિસર્ગ-વિવિધ કાર્ય-આચાર ૩૫ સર્ગ-વર્ણવેલી છે. ઇશ્વરાધીન બ્રહ્મા, મનુ આદિનાં સૃષ્ટિવિધાન, યજ્ઞાચરણ આદિ કૃત્યો દ્વારા હરિનો પ્રભાવ આલેખ્યો છે. આ સ્કંધના અધ્યાય ૨૯ બોપદેવના સમયમાં હશે, પણ આધુનિક ભાગવતમાં ચોથા સ્કંધના ૩૧ અધ્યાય છે. સ્ત્રીબાલપ્રૌઢવૃદ્ધત્વશ્ચતુઃપ્રકરણીકૃતા । સતી ધ્રુવપૃથ્વીપ્રાણિનિદાસૈસ્તદુક્તયે. ૪, ૨, સતી પાર્વતીનું આત્મદહન (૭ અ.), બાલક ધ્રુવનું તપશ્ચરણ (૪ અ.), પ્રૌઢ પૃથુરાજનું ધર્મોચરણ (૧૦ અ.) અને વૃદ્ધ પ્રાચીનઅર્હિષ રાજની તપઃસિદ્ધિ (૮ અ.) એ ચાર પ્રકરણ મુખ્યત્વે નિરૂપાયેલાં છે. મધ્યે પુરંજનાદિનાં વ્યાખ્યાન અને પ્રચેતસૂત્રત્ત્વર્ણન પણ પ્રસંગાનુસારી આવે છે. સમગ્ર સ્કંધમાં મૈત્રેય અને વિદુરનો સંવાદ તૃતીય સ્કંધવાળો ચાલુ છે.]

પા. ૫૩-૫૬ ૧-૨૧. ૧ ચ્યારિ-ચાર (બહુવચનનો 'ઇ' પ્રત્યય, નાન્યતર જાતિ.) ચુથઈ-ચોથામાં. અછઈ-છે. ભગતઆધીન-ભક્તોના દોર્યા, તેમનાં શરણ્યોનું પ્રતિપાલન કરવા તત્પર. સ્ત્રી-પાર્વતી. ગૌરી બાલા, શેઠશવર્ષાયા. બાલક-પૌંગડ, પાંચ વર્ષના વયના અવધિવાળો. પ્રાચીન-પ્રાચીનઅર્હિષ. ૨ અન્વય-(સં અનુ+ઈ) વંશપરંપરા. [અધ્યાય ૧ લામાં મૈત્રેય વિદુરજીને મનુના વંશની શતરૂપાથી થયેલી વિસ્તારવૃદ્ધિ કહે છે. ૧-૪૬. ૪૭-૪૮ માં શ્લોકમાં દક્ષના મનુપુત્રી પ્રસૂતિ સાથે થયેલા વિવાહ, ૧૬ પુત્રીઓના જન્મનો અને તેમાંની એક ભવન્નિહ ભવ(શંકર)ને પરણાવ્યાનો ઉલ્લેખ કરી, બાકીની પુત્રીઓનાં લક્ષણ (૪૯-૫૩), દેવસ્તુતિ (૫૫-૫૭) અને ભૂભાર કમી કરવા વિષ્ણુનું દેવો સાથે અવતરણ વર્ણવ્યું છે. (૫૮-૬૩). માત્ર

૬૪-૬૫ મા શ્લોકમાં પાર્વતીના આમદહનનું સૂચન કરેલું છે.] ૨
 ' પ્રભપતિ તણિ યાગિ ' - પ્રભપતિના યાગમાં. ઉછાહુ-ઉત્સાહ, ઉમંગ.
 કીધુ-કર્યો, વત્યો. ૩ [અ. ૨ માં દક્ષે, પુત્રી પાર્વતીનો દ્રોહ કેમ
 કર્યો, એવા વિદુરના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પૂર્વપ્રસંગની આખ્યાયિકા મૈત્રેય
 કહે છે. પૂર્વે વિશ્વસૃજના રસત્રમાં દક્ષ આપ્યા ત્યારે ઋષિઓ અને
 દેવતાઓએ ઉઠી તેમને નમસ્કાર કર્યો, પણ બ્રહ્મા (પિતૃસ્થાને હોયને)
 અને શંકર (જમાઈ હોયને) ન ઉઠ્યા. દક્ષે તેને અપમાન લેખી શંકરને
 કહેવા ન કહેવાનાં વેણુ કહ્યાં. ૮-૧૬. અને શાપ આપ્યો. ૧૭-૧૮.
 અયં તુ દેવયજન દ્વન્દ્રોપેન્દ્રારિર્મિર્ભવ । સહભાગં ન લભતાં દેવેર્દેવગણાધમઃ ॥
 એટલે નંદીએ દક્ષ અને તેને સંમત દિગ્નેને સામો દારણુ શાપ દીધો,
 અને દક્ષને બોકડાની ચોનિ મળવાનું કહ્યું. ૨૦-૨૬. ત્યારે ભૃગુએ
 સામો બ્રહ્મદંડરૂપી શાપ શંકરના આશ્રિતોને આપ્યો ૨૮-૩૨. શંકર
 ખિન્ન થઈને ત્યાંથી ચાલી ગયા.] બધા-એઠેલા ઉઠ્યા માન આપવાને
 ઉભા. શાપ-નંદી અને ભૃગુએ દક્ષ અને શંકર પરસ્પરને તથા તેમના
 આશ્રિતોને દીધા. દીધુ-(કર્તા શાપ જ્ઞાપો દત્તઃ સંસ્કૃત વાક્યશૈલી). ૪
 પછી (અ. ૩ માં ઉમારૂપસંવાદ થાય છે.) શિવનો યજ્ઞભાગ ટાળવા દક્ષે
 પશુયજ્ઞ કર્યો; તેમાં બ્રહ્મર્ષિઓ આદિને તે અર્થે સપત્નીક જતા પાર્વતીએ
 જોયા અને પોતે પિતાગૃહે જવા પતિની આજ્ઞા માગી. શ્લોક. ૧-૭. માંડયુ-
 માંડયો. 'રુદ્રનો ભાગ ન કર્યો, ન નિમંત્ર્યા.' પશુ-પશુને હોમવાનો;
 વાજપેય યજ્ઞ પછીનો બૃહસ્પતિ સવ નામનો યજ્ઞ. પુરુષ-શંકર, એ
 યજ્ઞપુરુષ કહેવાય છે. હુઉ-હુઓ. થયો. અણુહુ-(અન્+અહન્) ઉમંગ
 વિનાનો દિવસ (અણુજો, નીવડ્યો.) પાખુ-વિનાનો. (સં. પક્ષ-પખું
 એકપક્ષી-વિનાનું) 'પરણનાર વર વિનાની જન-વિવાહ જેવો પ્રસંગ
 નીપ-યો.' પ. ભણુધ (પતિને કહે). અવધારિ-લક્ષમાં લ્યો. પાર્વતી
 કુદરતી રીતે પિતાગૃહે યજ્ઞ-ઉત્સવ થતાં હર્ષાન્વિત થાય છે અને તેથી
 તે ત્યાં જવાદેવાનો અનુગ્રહ માગે છે (૮-૧૪). ૬ શંકર, જ્યાં અપમાન
 થયું હોય, જ્યાં કુત્સિત ભાવ જાગ્યો હોય ત્યાં પિતાગૃહ હોય તોયે

ન જવું, કારણ એથી મરણ થાય છે, એવો બોધ. સતીને દે છે. (૧૫-૨૫) સહી-નિશ્ચયે. અણુતેડ્યાં-વગર તેડયે. શંકર કહે છે કે કદાચ પિતાને ઘેર તેડાની આશા રાખવી નહીં એમ કહીએ, તો હીક પણ આ પિતા-અનાહુતા અપ્યમિયન્તિ બન્ધુષુ... બલીયસાનાત્મ્યમદેન મન્યુના ક્રોધી છે. જાએવું-જવું (હેતુર્થ અવ્યય કૃદંત. સં તવ્ય-અપભ્રંશ એવં, એવિ, એવ્વડં અને એવા. આમાંનો એવ્વડં પ્રત્યય ગુજ-રાતીમાં આવ્યો. એ ક્રિયાવાચક નામ તેમ વિધ્યર્થ કૃદંત પણ છે.) ગમણુ-ગમન (જેમ 'નગર'નું 'નયર'). ' ગયા પછી જે સત્કાર ન થાય તો સામું અપમાન લાગે અને જીભ કરડીને મરવાનો વિષમ પ્રસંગ આવી પડે.' (અ. ૩-૨૬ સંભાવિતસ્ય સ્વજાનાત્પરામ્ભો યદા સ સયો મરણાય કલ્પતે) ઉપમાન-અપમાન. ૭ માન માગધ-વિનતિ કરે. પાર્વતીના મનમાં એમ થયું કે ' વગર તેડયે પણ ઉત્સવમાં ભાગ લેવા આવેલી જેઠને પીઅરીયાં ઘણાં રળાયાત થાય.' વીનતી-વિરમ્ભિ, પ્રા. વિણ્ણુત્તિ ગુ. વિનંતિ. પીહરિ-(સં પિતૃગ્રહ, હે. દે. પિઉહરં) પિયેર, ખાપને ઘેર. રલિયાતિ-(સં. લલ્ ગુ. રલિ.) આનંદથી પુલકિત થાઇ-થાએ. ૮ દક્ષ-નામે જે કે દક્ષ-વ્યવહારવિનયચતુર નામધારી તમારો તાત છે. પણ વ્યવહારમાં અનિપુણ, અચતુર છે. ધન-ચારે મતના ગર્વથી ભરેલો છે: (યૌવનં ધનસંપત્તિઃ...કિમુ યત્ર ચતુષ્ટયં) વિવેક-વિનયથી કેમ વર્તવું તેનો વિચાર સરખો પણ કરી જાણતો નથી. ૯ વારંતાં-અટકાવવા છતાં (સ. વૃ-વાદ્). રહી-અટકી. (અ. ૪, ૧-૬ પતિનો બોધ ન માનતાં પાર્વતીએ પિતૃગૃહે પ્રયાણ કર્યું. સાથે શિવગણો પણ સંચર્યા. (સ્નેહાદ્રુદત્યશ્ચુકલાતિવિહ્વલા) ૧૦ નવિ સાંસહી સાસ, શ્વાસ ખાધો નહીં, ખાવા થોભી નહીં અને એકદમ યશ્નમંડપમાં જ સીધી સંચરી. માએ અને ખાપે ન બોલાવી (જુઓ અ. ૪, ૮ તામાગતાં તત્ર ન કશ્વનાદ્રિયદ્વિમાનિતાં યજ્ઞકૃતોમયાજ્ઞનઃ । ઋતે સ્વસૃર્વે જનનીં ચ-) 'જેમ-રાજ્યના હીન થયલા રાજાને કોઈ માન દે નહીં તેમ માતા અને બેનો સિવાય કોઈ સ્વજનો, કુટુંબીઓએ તેનો સત્કાર પણ ન કર્યો.' ૧૧ 'દક્ષ

તણે-ના ધરિ-ધર-દેહમાં વિપરીત સાન-બુદ્ધિ પ્રવર્તેલી, થયેલી દીકી' (પિત્રાપિ વિનન્દિતા.) અને ક્રોધે ભરાધ (૮-૧૦) અને નિંદાવચ્ચને કણ્યાં (૧૧-૨૧) 'જ્યાં શિવ-કલ્યાણકારી દેવ નથી ત્યાં અશિવ-અકલ્યાણકારી તત્ત્વો ઉત્પન્ન કરે,' તે શિવને અપમાની અશિને નિમંત્ર્યું છે. (યદ્વચ્ચારં...સકૃત્પ્રસંગાદઘમાશુ હન્તિ તત્-ભવાનહો દ્વેષ્ટિ શિવં શિવેતરઃ) ૧૨ 'સંતને જ ધેર વિદ્યા આદિ નિત્યે હોય, શોભે,' પણ અસંતને ધેર એ સહુ આવતાં ઉલટાં ફલ આપનાર નીતરે (પ્રાસ્તાવિક વિદ્યા વિવાદાય...સ્વલસ્ય સાધોર્વિપરીતમેતત્-) ૧૩ તારા જેવા અસંતે મારો દેહ ઉત્પન્ન કર્યો છે, માટે તારા જેવા દુર્જનના સંગથી એ પણ અસંત થયો તેથી તેનો ત્યાગ કરી, હું મારા આત્માને નિર્દોષ કરીશ. (નૈતેન દેહેન કૃતાગસો દેહોદ્ભવેનાલમલં કુજન્મના-મને સહુ દાક્ષાયણી કહે અને મને ખેદ થાય માટે અહં વ્યુત્સક્ષ્ય ઇતત્ કુળપં ત્વદંગમ્- અ. ૪, ૨૨-૨૩). છાંડિશિ-ત્યાગીશ; જેમ હુછિત-કુત્સિત અન્ન નાંખી દેવું જોઇએ તેમ મારો દેહ છોડીશ.' ૧૪ પછી 'ઉત્તર દિશામાં યોગ-આસન કરી બેઠાં, અને પ્રાણ તથા ઉપાન વાયુ આકર્ષ્યા-સંયમ્યા, અને યોગાગ્નિ ઉપાયુ-ઉપભવી, વપુ-દેહરૂપી પિંજર પ્રગળ્યું-સળ-ગાળ્યું. (અ. ૪, ૨૪-૨૭) ૧૫ વરત્યુ-ફેલાયો. હાહાકાર-અપાર અ-રેરાટી વધૂટી. (હાહેતિવાદઃ સુમહાન્ ૨૮. 'દેવો આદિએ આક્રોશ કર્યો. ૨૯-૩૦) કરંતા મારિ-દક્ષના સબ્યોને લણવા માંડ્યા. 'મારો મારોની હાકલ ઉડાવી સંહાર આદર્યો.' ભૃગુકૃત્યા-ભૃગુએ યજુર્વેદના મંત્રોચ્ચાર-થી કરેલા દક્ષિણાગ્નિહોમથી. જિતાં-જેટલા; ભૃગુએ જેટલા ગણો ઉત્પન્ન કર્યા તેમણે પણ રૂદ્રગણો સામે પ્રહારકર્મ પ્રવર્તાવ્યું. ૧૬ (અ. ૫ મે.) તેતલધ-તેટલામાં. ગધ-પહોંચી. કોપધ-કોપથી. 'રૂદ્રે છોડયો.' જટા-કેશવાળા વીંખી, ભોંયે પછાડી. અને સંતાપ-સંતત્પ થયલા શરીરમાંથી વીરભદ્ર ગણને ઉપાયુ-ઉત્પન્ન કર્યો. (અ. ૫, ૧-૩) ૧૭ આયસ-આગા. (દક્ષં સયજ્ઞં જહિ...સ્થામટાંશકો મૈ આજ્ઞાં એવં અ. ૫, ૪-૫) વિધ્વન્ધ્યુ-ધ્વંસ કર્યો, વેરણુછેરણુ કર્યો. સાહ્યા-પકડી દંડ

દીધો. ૧૮ (વર્ણન માટે જુઓ અ. ૫, ૬-૨૬) કુંચ (કૂચ) જટાવાળાં
 ખોપરી ખેંચી કાઢી. ' સૂછી-(સં. લુચ્) તાણી કાઢી. બિહુ-ખે
 બાજુની. વચણ-વદન, મોંદું. નચણ-નયન, આંખોના ડોળા
 'દક્ષનું માથું કાપી લીધું' (યજમાનપશોઃ કસ્ય કાયત્તેનાહરચ્છિરઃ ૨૪)
 કૂટી-(સં. કુટ્)પથરા વગેરે ઠોકીને. ૨૦ (અ. ૬ રુદ્રસાંત્વન) બ્રહ્મા આ
 સહુ સંતાપ અને અધ્વરલંગ નિવારવા મહાદેવને શાંત પાડવા કેલાસે
 પહોંચ્યા, અને વીનવ્યા (શ્લો. ૪-૫૩) **લીલવિલાસ**-'લીલા અને
 વચનવિલાસથી. ' સંતોષ્યા-સંતુષ્ટ કર્યા. જીવાડ્યુ-સજીવન કર્યો.
 (ખોકડાનું માથું દક્ષના ઘડે મૂકી તેને જીવતો કર્યો, જુઓ અધ્યાય
 ૭ મો શ્લો. ૮) હરિ-વિષ્ણુ ત્યાં ઉપસ્થિત થયા. (દક્ષે પુનઃ મગ્ન
 આરંભ્યો, હરને લાગ આપ્યો. અને હરને ઉદ્દેશીને પુરોડાશ હોમતાં
 વિષ્ણુ પ્રકટ થયા; સહુએ સ્તુતિ કરી, દક્ષ-રુદ્રનો ક્રોધ શમ્યો અને
 પરસ્પર વિરોધ ટળ્યો-શમ્યો.)

પા. ૫૬-૫૭. ૨૨-૩૦. ૨૨ (અ. ૯ થી ૧૨ માં ધ્રુવચરિતઃ
 ખોપદેવ અનુસાર 'ચાર' ચતુર્ભિઃ અ. ૪-૪. પણ પાંચમો કીએ
 ક્ષેપક તે સમજાતું નથી. મૈત્રેયનું વિદુર પ્રતિ કથન ચાલુ છે.)
 (અ. ૮) ઉત્તાનપાદ-૩વયંજુ મનુનો, શતરૂપાથી બીજો પુત્ર.
 (૧ પ્રિયવ્રત અને ૨ ઉત્તાનપાદ 'વાસુદેવસ્ય કલયા જગતઃ સ્થિતૌ')
 તેની પત્ની એ સુનીતિ (અણમાનીતી) અને સુરચિ (માનીતી).
 અનુક્રમે પુત્ર એ ધ્રુવ અને ઉત્તમ. પુત્ર-ઉત્તમ ખોળે બેઠો. ૨૩ લડાવર્ધ-
 (લાલચન ૮) (દરમ્યાન ધ્રુવ આવ્યો, ખોળે ચઢવાની ઇચ્છાવાળો
 છતાં તે તરફ રાજ્યએ લક્ષ ન દીધું. ૯. પણ ઉલટું સુરચિએ મર્મ-
 બાણ માર્યું ૧૦-૧૩) **વિનતા**-અપરમાતા સુરચિ. ૨૪ **ભાગ્યહીન**-
 નિર્ભાગી (પતિના મુખરૂપી ભાગ્યથી વંચિત) ઘટધ-ઘટે, પાત્ર
 થાય (નાર્હતિ-પુત્ર રાજ્યમુખને પાત્ર નથી.) 'મારી કૃપે અવતરે તો
 તું આજે રાજ પામે.' (તપસા રાજ્ય પુરુષં ગર્ભે ત્વં સાધ્યાત્માનં યદીચ્છસિ
 નૃપાસનમ્ ૧૩) ૨૫ ધ્રુવ ઉઠ્યુ-ઉઠ્યાં, ત્યાંથી ચાલ્યો. 'માતાને

પ્રદક્ષિણા કરી.' ભાગવતમાં માતા (અ. ૮. ૧૩-૨૩) બોધ દે છે: 'તાત! કોઈનું અમંગલ મનમાં ન આણતો. બીજને દુઃખ દેનાર-ધમ્મનાર પોતે તેનું ફલ ભોગવે છે. વિમત્સર થઈ અવ્યક્તિક અધોક્ષજનાં ચરણકમલનું આરાધન કર (૧૯); કમલલોચન વિના તારૂં દુઃખ છેદનાર અન્ય મને જડતો નથી. ૨૩.' નારદદ્વં-નારદે. નિજ-પરમાત્માનો, પરમ-પદપ્રાપ્તિનો. નારદ પ્રથમ તેને તપ કરવા જતાં વારે છે, તાવે છે. ૨૭-૩૮, પણ ધ્રુવનો સદાગ્રહ જોઈ તપનો માર્ગ પ્રબોધે છે, અને ઊં નમો મગધતે વાસુદેવાયનો દ્વાદશાક્ષરી મંત્ર આપે છે. ૪૦-૬૧. બીજી પાસ રાજાને પુત્રને સંતાપ દીધાથી કલેશ થયો. નારદે ત્યાં જઈ સાંત્વન કીધું ૬૪-૬૮. રાજા અષ્ટૌ પ્રહર પુત્રધ્યાનમાં લાગ્યો. ૨૬ પરહરિ-પરિહરે, ત્યાગે. સ્વામી-વાસુદેવ પાંચ મહીનાના તપ આદરતાં (વર્ણન માટે જુઓ ૬૮-૭૮) તેના પ્રભાવથી દેવો પોતાનું પદ જવાની ચિંતામાં પડ્યા, ભગવાનને શરણે ગયા. ૮૦-૮૧) ભગવાને આશ્વસન દીધું: 'મત્તિ સંગતાત્મા, એણે મારામાં આત્માને જોડ્યો છે, અને સિદ્ધિની કોઈ લાલસા નથી. ૮૨ (અધ્યાય ૯ મામાં) પ્રભુદર્શન ધ્રુવને થયું. ૧-૪; ધ્રુવસ્તુતિ ૫-૧૭. ૨૭ વર આપ્યું વર આપે; ભગવાનનું વરદાન. ૧૯-૨૫: છત્રીસ હજાર વર્ષ અવ્યાહત ધન્દ્રિયથી તું રાજરક્ષિતા થજે...આ લોકને ભોગવી અંતે મને સંભારજે. અને સર્વ લોકથી નમસ્કારાતા મારા પદને પામજે. અણુવાંછિત-જેની તું વાંછા-અભિલાષા નથી રાખતો તે રિદ્ધિ રાજગૃહે રહી ભોગવ. ૨૮ ધ્રુવને પછી રાજપદ તપ આદર્યો પહેલાં તેમ પછીથી પણ અભીષ્ટ ન હતું; નારદે પરમપદ મેળવવા કહેલું, પણ આ તો રાજસુખ મળ્યું તેથી તે ઉલટો સંતાપ્યો ૩૦-૩૫: પણ પ્રભુની ધમ્મજાને વશ થઈ પિતા કને આવ્યો. ૨૯ પાદ્યૂ-રક્ષણ કર્યું. ધ્રુવને આવેલો જોઈ રાજાએ દાન-સન્માન દીધાં અને તેને જ રાજ સોંપી પોતે વને વિચર્યો. ૩૬-૬૭. સંતોજ્યા-અધ્યાય ૧૦-૧૧: ધ્રુવે લગ્ન કરી સંસાર માંડ્યો, યક્ષોને સંહાર્યો. અધ્યાય ૧૨: કૃષ્ણેર આદિ દેવોએ સ્તુતિ કરી, વરદાન માગવા

ધ્રુવને પ્રેર્યો. તેણે ‘ જ્ઞેનાથી અચલને, વગર ચલને અજ્ઞાનને તરી જવાય એવી હરિની અચલિત સ્મૃતિ માગી.’ ૮. છાંડયુ-ત્યજ્યો, વનિ-બદરિકા-શ્રમમાં (૧૬). ધ્રુવપદ-આકાશમાં ધ્રુવના તારાનું અવિચલ પદ પામ્યો. ૩૦. બદરિકાશ્રમમાં જઈ ધ્રુવે તપ આદર્યું. હરિનું જ સ્મરણ નિરંતર કર્યું. (૧૮) ભગવાનના પાર્શ્વદેો આવ્યા (૧૯-૨૨) અને બોલ્યા: આતિષ્ઠતચ્ચન્દ્રદિવાકરાદયોગ્રહર્ક્ષતારા: પરિચન્તિ દક્ષિણમ્-જ્યાં ચન્દ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્ર, ગ્રહો, અને તારાઓ પ્રદક્ષિણા કરી રહ્યા છે ત્યાં - ‘ સ્થિર થા.’ પાષલિ-પાછળ (પક્ષલ) ફિરક-ફરે, આંટા મારે. પરતક્ષ-પ્રત્યક્ષ. પેખુ-પેખ્યો, જોયો, અનુભવ્યો. વિમાનમાં બેસી તે સ્થળે જવા પાર્શ્વદેોએ કહ્યું, પણ ‘ દીન માતા સુનીતિને છોડી આવતાં મન કચવાયું; એટલે તેને પણ લીધી’ (૩૨-૩૩). પછી ધ્રુવલોકનું વર્ણન અને ચરિતના શ્રવણનું ફલ છે. ૩૪-૫૨

પા. ૫૭-૫૮. ૩૧-૩૭. ૩૧ અંગ-ધ્રુવનો વંશજ, ઉદ્મુકનો પુત્ર. વેણુ-વેન. (અ. ૧૩, શ્લો. ૧૭). એની દુ:શીલતાથી નિર્વિણ્ણ થઈ અંગ વનમાં ગયો. (૧૮) યાગવિભાગ-યજ્ઞમાં દેવોના ભાગ લોપિયા-લોપ્યા, અટકાવ્યા અને પોતે લીધા; અંગે અશ્વમેધ કર્યો, બ્રહ્મવાદી દેવોને તેમાં નિમંત્રણ કીધાં, છતાં કોઈ આવ્યા નહોં. (અ. ૧૩, ૨૫), શાથી તેઓ ન આવ્યા તેનું કારણ ઋષિઓને પૂછ્યું (૨૬-૩૧) અને મુપુત્ર મેળવવા પ્રેર્યો, પણ માતામહના અધર્મના અંશથી અધાર્મિક પુત્ર વેન આવતર્યો. (૩૨-૪૦) વેન (સ સરાશન-મુદ્ધમ્ય મૃગયુર્વનગોચર: હન્યસાધુન્મૃગાન્દીવાન્વેનોડસાવિત્યરૌજ્જન:) એ અસાધુ રાજપુત્ર રાતદિન વનમાં ભમી દીન મૃગોને મારતો, તેથી તેથી લોકો તેને ‘વેન’ ‘વેન’ પોકારવા લાગ્યા. આવા પુત્રથી ટુંટાળી અંગ વનમાં ગયો (૪૮). પછી વેન ગાદીએ બેઠો (અ. ૧૪-૨). તેણે બ્રહ્મવાદીઓને આજ્ઞા દીધી: હે દિગ્ધે ! કદિ યજ્ઞ કરતા નહોં. આમ રાજ દુધ પાછને ઉછેરેલા સાપ જેવો થયો. તેણુ-તેણુઈ, તેણે. ‘ પ્રભાપીડાના સંતાપથી ’ ‘ વિપ્રનો તે શાપ પામ્યો.’ ૩૨ મરી ગયો.

પછી અરાજકી પૃથ્વી થતાં પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા મુનિવર-મુનિવરોએ તેના (જમણા) હાથને મસળ્યો. વિષ્ણુકલા-વિષ્ણુની કલા અંશ. એષ વિષ્ણોર્મગવતઃ કલાઃ અ. ૧૫, ૩, પૃથુ અને તેની પત્ની થનારી અર્ચિસ્ દેવી-એ એ જોડણું આહુમાંથી પ્રકટ થયું. રાજા વે વિષ્ણુઃ સંભવઃ-સંભવે, ઉત્પન્ન થાય. ઉપન્નુ-ઉત્પન્ન થયો. તવન-સ્તવન. ૩૩ પૃથ્વીનો રસકસ હરાયો હતો, તેમાંથી અન્ન થાય તેવો રસ પૃથ્વીએ જ શોધ્યો હતો. તેથી તેની ઉપર પૃથિવીપતિ પૃથુરાજ કોપિયુ-કોપ્યો. સહી-નિશ્ચયે. વેગિ-ત્વરાથી. પૃથુને રાજ્યાભિષેક થયો ત્યારે પ્રજાએ આપી તેની સ્તુતિ કરીઃ પ્રજાનિરન્નેક્ષિતિષ્ઠ એત્ય ક્ષુક્ષામદેહાઃ પતિમભ્યવોચન્ અ. ૧૭-૯, પૃથુનું હૃદય બળી ઉઠ્યું અને પૃથ્વી ઉપર બાણ તાક્યુંઃ અ. ૧૭, ૧૨. લીતા-લયપામેલી. સ્તવઃ-સ્તવેઃ (રાજાને) મારામાં વિશ્વ છે, એવી અજર નાવ રૂપ મને મારીને પોતાને તથા પ્રજાને જલમાં કેવી રીતે રાખી શકશે ? ૧૮-૨૧. પૃથ્વીએ યોગ્ય વત્સ મળે તો રસરૂપી દૂધ છોડવા-આપવા તત્પરતા દાખવી (અ. ૧૮). ૩૪ કિન્નર-ગંધર્વોની જાત. વછ-વાછડા જૂદા જૂદા લોકના નેતાઓ વાછડા બન્યા અને પૃથ્વીએ રસ મૂક્યો વિલોલી-(વિ+લોલ) વલોવી. પાત્રભેદ-જેવા રસ તેને યોગ્ય જૂદાં જૂદાં વાસણો દોહવાને રજુ થયાં; અને વિવિધ ઔષધિઓ રૂપી રસ મેળવ્યો (અ. ૧૯). ૩૫ આરંભુ-આરંભ્યો. નરેન્દ્ર-નરેન્દ્રઈ, રાજાએ. હારિ મનાવ્યુ-હાર-પરાજય કબૂલ કરાવ્યો. (ઇન્દ્ર કર્તા, ક્રિયાપદ મનાવ્યો. સંસ્કૃત વાક્ય-શૈલી.) (અ. ૨૦) ' પ્રસન્ન થયા ' (અ. ૨૧) ૩૬ સમરંઠ-સમરે 'દેવેશને.' (અ. ૨૨.) પાલિ-પાલે, 'વિવેકવિચારથી'. આવ્યુ-આવ્યો. (અ. ૨૩) ૩૭ બહુત-બહુ- 'ત' વિશેષ અર્થ લાગ્યો છે. પસાય-પ્રસાદ, કૃપા 'અંતર્યામીનું ધ્યાન ધરે, અને નિજ-પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન પામ્યો.'

પા. ૫૮-૬૨. ૩૮-૭૨. અધ્યાય ૨૪ થી ૩૦ માં આ વ્યાખ્યાન વર્ણવાયું છે. ૩૮ પ્રચેતસ-પૃથુના વંશજ પ્રાચીન બહિઃસના સતક્રુતીથી થયલા દશહજાર પુત્રો (અ. ૨૪-૨૩) પિતાની આરાધી

દશહજાર વર્ષ તપ તપવા જલમાં પ્રવેશ્યા (૧૪); નારદ-આ પંક્તિ-
ના માપમાં કંઈક ખૂટે છે, બધી પ્રતિઓમાં આમ છે (ભૂ. કા.
દો. ૪ થા ભાગમાં આ ૩૮ મી કડી નથી) માટે 'તિ'-'તેઓ' પદ
હિમેયું છે. વાસ્તવિક રીતે નારદના વચનથી રૂદ્રગીતા નથી મળી;
એટલે કંઈક સંદર્ભ પૂરતું ખૂટે છે અને વ્યુત્ક્રમ થયો છે; નારદનો
બોધ ૩૯ મી કડીમાં છે. રૂદ્રગીત-સમુદ્ર પાસેના સુંદર સરોવરમાં
પ્રાચેતસોએ રૂદ્રનું સ્તવન કીધું, રૂદ્રે તેમની ઇચ્છા જાણી, 'રૂદ્રગીત'
વિષ્ણુમહિમાસ્તોત્ર સંભળાવવાનું કહી તેનો જપ જપવા પ્રબોધ્યા.
અ. ૨૪ શ્લો. ૨૭-૨૨. પછી સ્તોત્ર કહ્યું તે રૂદ્રગીત કહેવાય છે:
(અ. ૨૪, ૨૨-૭૯) ૩૯ પિતા-પ્રાચીનબહિઃ; કર્મજડ-કર્મહ-યજ્ઞાદિ
કર્મોથી જ સિદ્ધિ માનનાર, મનાવનારા-મુક્તિજડ. પ્રબોધ-વિષ્ણુપદ
પામવાની અગત્યનો ભક્તિબોધ ન પામે, ન સમજે. હિતકારણી
તેના પ્રેમને અર્થે નારદે એ રાગને નિબોધ-સમ્યક્ બોધ દીધો.
(અ. ૨૫, ૩) ૪૦ તિર્થ-તે. 'નિર્દયપણે' યજ્ઞના મિષે કરીને જે
પશુઓને તેં માર્યાં છે તે તારો દેહ પડવાની રાહ જોઈ રહ્યાં છે, અને તું
મરીશ કે તરત લોહાનાં શસ્ત્રથી તેં જેમ યજ્ઞવધાર્થે તેમને કાપ્યાં છે
તેમ લોહા-શસ્ત્રથી તને કાપશે (૭-૮). ૪૧ અંતરપિ-અંતરિક્ષમાં,
આકાશમાં તેમનાં શીંગડાં 'લોહાનાં' છે અને એવી મનીષા ધરે છે કે
“જેવો તે મરશે કે તરત અમે અમારા વેરીના અંગના હજારો
કટકા શીંગડાંથી કરીશું. ૪૨ દેખીનધ-એવો દેખાવ જોઇને. બીહનુ-
બહીન્યો. વિસ્મયમાન પોતે કરેલી હિંસાનું ફલ પોતાને ભોગવવાનું
છે એવા વિચારથી વિસ્મયમાન, આશ્ચર્યચકિત થયો. કથામિષિ-કથા
મિષે-નિમિત્તે. અધ્યાત્મિક-આધ્યાત્મિક, અધ્યાત્મતત્ત્વથી, રૂપક-
ભર્યું આખ્યાન.

૪૩ પુરંજન-પુરં જનયતિ સઃ પુર-શરીર ઉત્પન્ન કરનાર જીવ.
આ આખ્યાન ૨૫ મા અધ્યાયના ૯ મા શ્લોકથી આરંભી ૨૯મા
અધ્યાયના અંત સુધી સવિસ્તર, તત્ત્વબોધથી ભરપૂર વર્ણવાયલું છે.

મનવેગી-(મનની ગતિ સૌથી વિશેષ છે) મનના બેટલી ગતિવાળો,
મનરૂપી. ચઢિયુ-ચઢ્યો. **શંખલ**-ભાતું, ખોરાકી, પ્રવાસનાં સાધન.
સંધાતિ-સંધાત-ઇ, સંગાથે, કોશ-જીવની ગુપ્તિ-જીવને આવરનારાં
 પાંચ આવરણો દેહો; તે પાંચ છે: અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય,
 વાસનામય, ને વિજ્ઞાનમય. **ખેલુ**-ખે (એ પ્રાકૃત જીવ હોઇને પાંચમાંથી
 માત્ર ખે જ તેણે ખપજોગા સાથે લીધા: અન્નમય અને પ્રાણમય).
૪૪ જીવ શાન્તિ સ્થાન મેળવવા સંસાર-સમુદ્રમાં શોધે નીકળ્યો.
મૃત-મૃત્યુ-મર્ત્યલોક, સંસાર. **ખાંતિ**-ખંત, (ક્ષાન્તિ) ૪૫ 'સાત ખેટ:'
અણુસરી-લક્ષપૂર્વક ક્યો. **વેલાઉલ**-સમુદ્રતટવાળાં બંદરો. **પાટણુ**
 -પટ્ટન, નગરો. **પુરી**-નગરી, શહેરો. **ફિરયુ**-ક્યો. **લક્ષ** ૦ લક્ષ ચોર્થાશી
 યોનિ; દરેક ગ્રામ એટલે યોનિ. ૪૬ હિમાલય પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં
 કર્મક્ષેત્ર, ભારતવર્ષમાં. **પુરી**-મનુષ્યશરીર. (લક્ષિતલક્ષણાં અ. ૨૫-૧૧)
નવ ખારી-નવ દરવાજા: ૨ આંખ, ૨ કાન, ૨ નસકોરાં, ૧ મોંઢું,
 ૧ ગુદા, ૧ પાયુ. **વિસમા**-વિષમ. **માર**-માળ. ૪૭ 'સાત ધાતુરૂપી
 સાતવડા કોટ એ નગરીને ફરતા હતા. અસ્થિ, મેદ, માંસ વગેરે સાત
 ધાતુઓ. **ઔઠ**-સાડાત્રણ-કાયા સાડાત્રણ હાથ લાંબી કહેવાય છે.
બુદ્ધુતિરિ-ખોતેર; શરીરમાં કોદા (સં. કોષ્ટ) (૪ આધારચક્રમાં, ૬
 સ્વાધિષ્ઠાનમાં, ૧૦ મણિપુરીમાં, ૧૨ અનુહતમાં, ૧૬ કંઠમાં, ૨
 અગ્નિચક્રમાં, ૧ વિશુદ્ધજ, ૧ દ્વિદ્વજ; ૨૧ પૃથ્વી માર્ગમાં અને ૧ ગિર્ધ્વ)
વિષયા-(બુદ્ધવચન) વિષયો, શબ્દ, સ્પર્શ આદિ પાંચ. જીવ 'વિષયો
 રૂપી વન' ભમ્યો. (શ્લોક, ૧૩-૧૮) **વહિ**-વહે. **અનુદિન**-રોજ,
 સતત. ૪૮ **અધોમુખ**-ગુલ્ફેન્દ્રિય, (અસુરી નામ અ. ૨૫-૫૨.)
મૃત્ય-મૃત્યુદેવ, યમરાજા. **તલાર**-તલહાર, જ્યેષ્ઠિકા ધરી રહેનાર,
 રક્ષક. **પોલિ**-મુખમાં. **વાગીશ**-વાણીનો ઇશ, સરસ્વતી. **ખત્રીશ**-
 દાંત. **છાજ**-છજ, અટારીઓ. ૪૯ **દીવટીયા**-હજમ, દીપધર.
દીવી-દીવા. ૫૦ **ચારિ** (ઇ-બુદ્ધવચન) ધર્મ, અર્થ, કામ અને
 મોક્ષ. સવકેહનઇ-સહુ કેને. ૫૧ **ચુવટાં**-ચૌટાં. (ચાર ખાણુ અટ-હાટ)

(શ્લો. ૪૬-૫૪) પર નહિ-અંત ન મળે, તાગ ન લાગે. અવાસ-
 પ્રાસાદ, મહેલ. સોળ ખજુ-સોળખુણીયો. પર નારિ-પ્રમદા. (૨)
 દશ-ધ્રિયો. સોહિત-શોભતી. રંજુ-આનંદ પામ્યો. ૫૩ કહનઈ-
 કહેને ? (આચાર્ય) (૨૫-૩૧). ઈણિ-આ સંસારમાં. ૫૪ કહી-‘કહિ’
 જોઈએ, કહે. સમવડિ-સમોવડે, જરોજરીમાં આવે તેવો. ૫૫ સમઈ-સમય,
 પરસ્પર શરતબંધન. ‘બને એકમેકને વર્ષા અને ભોગ ભોગવ્યા’ (૪૩)
 ‘રાજ કામિની-એ-થી મુગ્ધ થયો.’ વિલસઈ, ભોગવે. ૫૬ અના-
 હત-અસ્ખલિત, નિરંતર. નીસાણુ-વાવટાવાળી નોખત. ૫૭ પુરંજન
 એકદા વનમાં મૃગયા અર્થે વિચર્યો. મહેલે આવતાં વાર લાગી અને પુરંજની
 રાણીએ રસણાં લીધાં અને પુરંજને તેને મનાવી. (અ. ૨૬, ૨૯-૨૬.)
 વરસમઈ-મય, વરસ જેટલી. ૫૮ ‘રાણી પાણી પાય તેટલું પાણી તે
 પીએ.’ જિતુ-જિત્યો ‘સ્નેહથી’ ૫૯ વહ-દિકરાની પત્નીઓ. ૬૦
 મરણનું દુઃખ માથે ઝૂમે-કાલરૂપી સૌંચાણો પકડી લેવાને માથે
 ટમટમે છે, એ વાત વિસરી ગઈ. સુગ્રહી એક જાતનું પક્ષી
 સૌંચાણાનો લક્ષ. એ માળા એવા તંતોતંત બાંધે છે કે જો કીડીઓ
 વગેરેવાળો પ્રવાહી પદાર્થ ગળવે હોય તો તે તેવી ચાળણીની
 ગરજ સારે છે. ૬૧ કામ ક્રોધાદિ જગ્યા, ‘પુણ્યનો વિચાર વિસર્યો;’
 ‘જ્યારે પુરંજન પોતે સખળ-જેરમાં સ્વતંત્ર હતો ત્યારે વિપયોરૂપી
 જે વેરીઓને તાબે રાખતો, તે હવે એ પરવશ થતાં, ‘ચઢી ગયા.
 અવસરિ-અવસરે, નખળાઈને લાગ મળતાં. ૬૨ કાલની પુત્રી-જરા,
 વૃદ્ધાવસ્થા. (કાલસ્ય દુહિતા અ. ૨૭-૧૯. સ્વસારં. એન, અ.
 ૨૯, ૨૨.) એને ભય નામના યવનેશ્વરે શરણે લીધી અને
 લાવ લશ્કર સાથે પુરંજનની નગરી ઉપર ઘેરો ઘાલવા
 મોકલી (અ. ૨૮, ૩-૪). ‘દલ મેલી’ લશ્કરને આગળ ધપાવતી.
 ‘અહ્યોત્તરસુ’-૭૮. વાસનાઓ ૬૩ ત્રિણી-ત્રણ મોટા સુભટ; આધિ,
 વ્યાધિ અને દૈત્ય, વા ત્રણ તાપ. તેર ગુણરૂપી પદ્ધતિઓ, પાળા, સૈનિક-
 નાયકો. એ જરા રાક્ષસી એ શરીસ સેનાપતિઓ (પુરંજનના)ને

હરાવ્યા. રાઉત-રાવ, ભાયાત વા મદદે આવેલા રાજા. ૬૪ જરાએ, જુદાવસ્થાએ રાક્ષસીએ તેના સહુ યોદ્ધાઓનાં બળ આકર્ષી લીધાં. (શરીરનાં અવયવરૂપી) કાટ, કાંગરા વગેરે હયમચતા કર્યાં. 'પોતાનાં જાન-અત્રીસ દાંત' પાડ્યા. બોખો કર્યો. ઊભાડિયાં-ઊજડ કર્યાં. ખેદાનવેરાન કર્યાં. ૬૫ આથી પુરંજનની કાયા નગરીના લોક (અંગો) કંપવા લાગ્યા, ને એથી રાજા શું કરવું તે ન સુઝતાં શોકમગ્ન થયો. 'રાણીના ઘટમાંથી સાન જતી રહી,' ભાનભૂતી થઇ. તાસોવેલી-શત્રુને હરાવવાની 'તલમત્ત' ધમાચકડી. કર્ક-કરે. ૬૬ લેખ્યું-નગર રંગડયું, વણસાડયું. ટૂંટી-કૂટાયા; સામા થયા તે કૂટાયા, માર ખાધો. 'બારે વાટે'-નગરના બારે દરવાજા ખુલ્લાં મૂક્યા, રક્ષણ વગરના, બહારવટીયાના ભક્ષરૂપ કર્યા. ૬૭ આથી રાજાની થયલો પુરંજન રાજા મરણ પામ્યો. તેને હજીયે વિષયસુખની મોહિની રહી હતી. વિનતા-મરતી વેળા પુરંજની સ્ત્રીનો વિયોગ (વિહ્વાલ) સાથે; એટલે એ અંતિમ સંસ્કારના બળે સ્ત્રી રૂપે વિદર્ભ રાજા રાજસિંહને ઘેર પુત્રી થઈ અવતર્યો. તે ઉત્તમ પ્રમદા થઈ. (અ. ૨૮, ૨૭-૨૮) વિદર્ભ-વિશેષેણ દર્માઃ યત્ર યજ્ઞો પુષ્કળ થાય એ ભૂમિ-દેશમાં. ૬૮ ત્યાંનો એક સુભટ-સેનાપતિ વિવેક-વિચાર રૂપી હતો; તેને બીજે અવતાર પુત્રી થયલો પુરંજન પરણ્યો. ભાગવતઃ "મલયધ્વજ, પાંડવ, પરપુરંજય એ વૈદર્ભી (મૃત પુરંજન)ને પરણ્યો." મલય પર્વત જ્યાં છે એવા દક્ષિણ દેશની ધ્વજ ફરકાવનારો; વિષ્ણુભક્ત પ્રધાન દેશ દક્ષિણ એટલે મહાભાગવત રાજા; પાંડવ-પંડાં અર્હતિ રૂપે પાણ્ડવઃ (ભક્તિમાં) નિશ્ચલ મુદ્ધિવાળો; પરપુરંજય-અન્યનાં પુરોને જિતનાર, અન્ય જીવોને તારનાર, સાથે, સંગ થયો; ભાગવત ધર્મપતિનો સંગ થતાં વૈદર્ભીએ પોતાનો મા ઓળખ્યો, પતિભક્તિ, વિષ્ણુભક્તિ એ ક્રમે પછી મોક્ષગતિને પામી. તેને સાત પુત્રો થયાઃ શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન અને દાસ્ય. ભક્તિ નવધા છે, પણ સખ્ય અને આત્મનિવેદન એ બે તો ત્વંતું જ્ઞાન થયા સિવાય ના ઉગે. મલયધ્વજ રાજા કૃષ્ણના

આરાધન અર્થે પુત્રાને પૃથિવી સૌંપી, કુલાચલ સીધાર્યો. વૈદર્ભી
 પણ પતિ સાથે, સહુ સંતતિ આદિ ત્યાગીને સીધારી. તે આત્માના
 મલનું માર્જન કરતાં મટાડતાં, (આત્મનો મૂજન્ ગાત્રકર્ષણ તપઃ),
 તપ આદરતાં, વાસનાનો ક્ષય થતાં, પરબ્રહ્મમાં આત્માને તથા
 આત્મામાં પરબ્રહ્મને જોતાં દૃષ્ટિનો ત્યોગ કરી ઉપરામ પામ્યો.
 (૪૨) વૈદર્ભી પતિસેવામાં રક્ત હતી, પણ, મિરાગમાં કાચી હોઇને
 એને પતિએ વિષ્ણુભક્તિમાં નિરત થઇ દેહ છોડ્યાનું સમજાયું
 નહીં, પણ પતિનું અવસાન થયું, એટલે તે ચિતા ખડકી મૃત્યુને
 ભેટવા તત્પર થઇ; (૪૫-૫૦) ત્યાં આત્મજ્ઞાની બ્રાહ્મણ પૂર્વજન્મનો
 સખા હંસ આવ્યો. ને આત્મજ્ઞાન કરાવી (મૂળનો પુરંજન-સાંપ્રત
 વૈદર્ભીને) માનસ હંસ જીવને પ્રબોધી પરમ પદે પહોંચાડ્યો. આનું
 તાત્પર્યઃ: एवं स मानसो हंसः हंसेन प्रतिबोधितः स्वस्थतात्ममिचारेण नष्ट-
 मापः पुनः स्मृतिम् । ૬૮ પુરૂષ-પતિ. પતિભગતિ-પતિભક્તિ-ધ-થી.
 નિરદોષ-દોષરહિત થઇ. સાધુસમાગમિ-પતિ જેવા સંત સાથે રહેતાં તેના
 પ્રતાપે હંસ જેવા સાધુનો સમાગમ મરણકાલે થયો અને આત્મા ઓળખી
 પરમાત્મામાં ભળ્યો. ૨૯ મા અધ્યાયમાં આ આખું ચે ૩૫૬ સવિસ્તર
 સમજાવેલું છેઃ માનસ હંસ જીવ, કોઈ કારણે પૂર્વજન્મનાં કર્મે સ્વર્ગ-
 લોકથી વિદૂર પડ્યો; હંસનો સમાગમ ટળ્યો, તે મૃત્યુલોકમાં પુરં-
 જન નામે અવતર્યો. દેહ નગરીમાં મોહિની (વિપ્રાદિ) સ્ત્રી પુરંજનીને
 વર્યો; અને આત્મજ્ઞાન ભૂલ્યો. કાળપુત્રી વૃદ્ધાવસ્થાએ લય-યવનેશ્વરની
 મદદથી તેની નગરી જિતી, એટલે તેને દેહ પરાણે ત્યજી જવો પડ્યો.
 આમ સ્ત્રીપુત્રાદિકને ત્યાં ને ત્યાં રહેવા દેવાં પડ્યાં; અને તેનો સંતાપ
 તો થયો, પણ લાચાર. પછી તે મૂળે માનસ હંસ, એટલે વિ-
 નગરીના રાજસિંહ-કર્મકંડે ત્યાં વૈદર્ભી રૂપે અવતરી, અને પરપુર-
 ને પરણી, એ વિષ્ણુભક્ત સાથે વનમાં ગઈ અને હંસ-બ્રાહ્મણે મૂળના
 મિત્રે આવી આત્મજ્ઞાન કરાવ્યું અને પરમપદને પુરંજન, માનસ હંસ
 પૂર્વવત્ પામ્યો, મુક્ત થયો. આમાં વિષ્ણુભક્તિમાહાત્મ્ય અને આત્મપરીક્ષા,

એ બેનું પ્રતિપાદન થયું છે. ૭૦ નારદ-(૪૨ મા કડી) પુરંજનનું આખ્યાન-આધ્યાત્મિક રહસ્ય સાથે કહ્યું, પણ તે એ ન સમજ્યો ત્યારે બીજું 'મૃગનું આખ્યાન કહ્યું.' ક્ષુદ્ર પદાર્થોને ચરનાર એક મૃગ સ્ત્રી સાથે મોહમુગ્ધ થઈ વાડીમાં ચરતો હતો, તેની સામે વરુઓ આવ્યાં અને પાછળથી પારધીના બાણથી વિધાયો અને મૃગ મુઓ. એ મૃગ તે જીવ, સંસારસુખ તે સ્ત્રી અને વાડી; દિવસ અને રાત્રિ રૂપી વરુઓ; પારધી તે કાળ. જીવ બહિર્મુખ થતાં આત્મસ્વરૂપ વિસર્યો, અનેક ભ્રમણો સંસારમાં કર્યા, અને હંસ-આત્માની પ્રતીતિ પુનઃ થતાં હંસરૂપ થયો. રાજા-પ્રાચીનબર્હિષ 'ઉત્તમ જ્ઞાન પામ્યો.' 'નારદ પોતાના સ્વસ્થાન-સ્વર્ગે પહોંચ્યા.' ૭૧ પ્રાચેતસે એ રૂઢ-ગીતથી (કડી ૩૮) હરિને પ્રસન્ન કર્યાં, અપાર તપસિદ્ધિ મેળવી, પ્રભોવાચને એ પરજ્યા, ભૌતિક દિવ્ય સુખો ભોગવી, વિષ્ણુભક્તિથી પરમ પદ પામ્યા. (અધ્યાય ૩૦-૩૧). પુરૂષપુરાણ-નારાયણ-નિરવાણિ-નિર્વાણમાં, મોક્ષમાં. ૭૨ વિસર્ગ-સૃષ્ટિરચના. 'અપવર્ગ-સ્વર્ગનું દ્વાર.'

કલા ૬ ક્રી, સ્કંધ ૫ મો, ૩ જી લીલા સ્થાન

(આમાં પાંચમા સ્કંધનો સાર તારવેલો છે. અધ્યાય ૨૬ છે. જોપદેવે ૬ શ્લોકોમાં તેનું તારણ કર્યું છે. ૩ જી લીલા સ્થાન એકાદમે સ્વધર્મથી અર્જન કરેલી (કમાયેલી) ભૂમિકાની સીમાઓનું પાલન-અનુલ્લંઘન-તેના ચાર વિભાગ, પ્રકરણ છે. મનુના વંશના (પહેલા પુત્ર)-ત્રિયવ્રત, તેના પુત્રપૌત્રોએ ક્રમે પૃથ્વી, દ્વીપ, વર્ષ આશ્રિતી વ્યવસ્થા કરી, તેથી તેના વંશનું અનુકીર્તન પહેલાં કર્યું છે. તેના ૪૫ અધ્યાય છે; ત્રણ શ્લોકની મર્યાદાના વર્ણનના ૧૧ છે. ત્રિયવ્રત, આશ્રીધ્ર અને નાભિ એ ત્રણનાં ચરિત્રના ૩, ઋષભદેવના ચરિત્રના ૩-રાજત્વ, ઉપદેષ્ટત્વ અને મુક્તાત્વ-પ્રત્યેકનો અકેકેકો, અને ભરતના ચરિત્રના ૮-જડત્વ, પાશખીનું વહન, સ્વરૂપનું પ્રકાશન, પ્રક્ટીકરણ,

તત્ત્વનિરૂપણ, ભવાટવી અને તેનું વ્યાખ્યાન-એ સાત અને ભરત-
વંશનો ૧, આમ કુલ ૧૫ અધ્યાયનું પહેલું પ્રકરણ. બીજા પ્રકરણ-
પૃથ્વીમર્યાદાના પાંચ અધ્યાય-મેરૂ આદિ, (સપ્ત)દ્વીપ, છ વર્ષ-ખંડ
ધક્ષાવૃત્ત આદિ, વર્ણવ્યાં છે. ૧૬મામાં મેરૂદ્વીપ-પર્વતાદિની સ્થિતિ,
૧૭ મામાં ધક્ષાવૃત્ત, અને ચતુર્દિશામાં ગંગાવતરણ, ૧૮ મામાં ભદ્રાશ્વ
આદિ ૬ વર્ષ. ૧૯ મામાં કિપુરૂષ અને ભાસ્તવર્ષ, અને ૨૦ મામાં
સાત દ્વીપ. ૩ જા પ્રકરણમાં સ્વલોક, ૨૧ મામાં સૂર્ય, અને ૨૨-૨૩
માં ધ્રુવજોક. ચોથા પ્રકરણમાં પાતાલ, શેષ, નરક લોકનું વર્ણન. પૃથ્વી-
લોક-વર્ષ અને દ્વીપના અધિપતિ રાજા, સ્વલોકના દેવો અને અધો-
લોકના અસુરો.

આ રકંધમાં ગૃહસ્થાશ્રમ રૂપી કિશ્કાના આશ્રમે રહી ભક્તિ,
વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન-એ ત્રણ નિષ્ઠાઓ સેવતાં જીવ ભાગવત, વિષ્ણુવ-
ચર્ચ શકે છે અને મુક્તિ મેળવી શકે છે; સંન્યાસી થવું જ જોઈએ,
એવો કોઈ બંધ નથી, એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે. આ રકંધનું ગદ્યરૂપી
હેમકસૌટી એ વિશિષ્ટ લક્ષણ છે.

પા. ૬૩-૭૦. ૧-૪૬. ૧. વંશવરણુવ-જોઈએ, વંશનું વર્ણન
અને તેનો વિસ્તાર. વરણુવ-વર્ણન. ત્રિભુવન-પૃથ્વી, સ્વર્ગ અને
પાતાલ, એ ત્રણ ભુવન-લોકની સીમા-રેખા. બ્રોહ્મચોસ-બ્રોહ્મીશ,
કહીશ. ૨ (પ્રિયવ્રત મનુનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર, તે જ્ઞાની-વેદાન્તી હોઈતેનું
રાજ્ય ઉપરથી મન ઉઠ્યું, પણ નારદે અધ્યાત્મવિદ્યાનો બોધ કર્યો,
તથા ગૃહસ્થાશ્રમી નિતાન્ત વિષ્ણુભક્તિથી પરમ ભાગવત થઈ
મુક્તિ મેળવી શકે છે એવો બોધ દીધો. એથી તેણે પુનઃ મહી ઉપર
રાજ્ય ચક્ષાવ્યું અને તે તથા તેના વંશજોને ઐશ્વર્ય પદને પામ્યા, એ
પહેલા પંદર અધ્યાયનો તત્ત્વનિર્ણય છે.) (અ. ૧) પરીક્ષિતને
પ્રશ્ન: ગૃહસ્થાશ્રમનું મૂલ કર્મબંધ અને પરાભવ છે, તો પ્રિયવ્રત
ગૃહસ્થાશ્રમી હોઈને કેમ આત્મારામ અને ભાગવત હોઈ શકે ?
દારાગારસુતાદિષુ સક્તસ્ય...કૃષ્ણાય મતિરજ્યુતા-કૃષ્ણમાં એવા આસક્ત

જીવની અચ્યુત પ્રતિ મતિ કેમ થઈ ? (૧-૪) તેના ઉત્તરમાં શુકદેવ ગૃહસ્થાશ્રમીને અનુકૂળ લક્ષિતયોગ વર્ણવે છે, અને નારદ પણ બોધથી રાજ્ય ચલાવવા પ્રિયવ્રતને તત્પર થવાનું કહે છે. (૫-૨૫) કવિએ આ આખું પ્રકરણ મૂકી દીધું છે. ૨. ઉલ્લગિ-(મુરારિ-વિષ્ણુને) ઓળખે (સં. અવ + લઙ્ વા લોક). ૩ ગૃહબંધ-ગૃહસ્થાશ્રમના અંગના લભાદિ કર્મબંધ. નાવિ કરધ-કરે નહીં, પરણે નહીં, તેમ કુટુંબ અને લોક-સેવાથી તટસ્થ રહે. પરંતુ બ્રહ્માના આદેશથી (નારદ દ્વારા) ગૃહસ્થ થયો અને યથાયોગ્ય વિધિસર દેશ-રાજ્યનું પાલન કરે, કરતો થયો. ૪ વિવેક-ધ-સૂક્ષ્મ વિચારપૂર્વક-સાગર, ખેટ, પર્વત આદિ વિલાસો મહીના પાડ્યા. તપ-તેમ યજ્ઞાદિ ધર્મકર્મ અને તપાદિ શુદ્ધ આચરણો કર્યા. છાંડ્યુ-ત્યજ્યો. ૫-૭ અમીઘ્ર (માત્ર એક પંક્તિથી આખો અધ્યાય સૂચિત છે.) પુત્રપણુ-ગોવિંદ, નાલિ રાજની લક્ષિતથી પ્રસન્ન થઈ, તેના પુત્ર રૂપે અવતર્યો. મુરદેવ્યા-મરૂ રાજની પુત્રી મેરૂ દેવીને નાલિ રાજ પરણ્યો. (અ. ૨-૨૩). ‘ મુરારિ વસે ’ જન્મે નાલિએ વિષ્ણુચર આરંભ્યો અને ઋત્વિજ્ઞેએ વિષ્ણુની લક્ષિત કરી નાલિને તેમના જોવા પુત્ર થાય એવી વર-ચાચના કરતાં અંશકલ્યા અવતરિષ્યામિ-આગ્નીઘ્ર-નાલીને ત્યાં અંશકલાથી, પુત્ર રૂપે અવતરીશ એવું વરદાન દીધું. (અ. ૩, ૧૭-૧૮) રિપુભદેવ-ઋષભદેવ, એ જ અચ્યુત-જે વિંદના અવતાર. નાલિએ-યાગ, દાન, ભોગ આદિ કર્યા. સમ્યક્-સંપૂર્ણ રીતે (સં. સં + અઙ્). જાણુધ-જાણે. આતમ-યોગ-આત્મયોગ, પરબ્રહ્મ સાથે જીવ-આત્માના અનુસંધાનનો યોગ, સમાધિયોગ; તે સાધવા નાલિ રાજ ઋષભને રાજ્યાભિષેક કરી હિમાલયે સિધાર્યો. (અ. ૪, ૧-૫). ૮ વાસવ-ઇન્દ્ર. નારી-રાણી. શત-સો પુત્રો. ‘ તેમાં ભરત નામનો પુત્ર વડો હતો. ’ એના નામ ઉપરથી ભરતખંડ નામ પડ્યું. (અ. ૪-૯.) (રક્ષંપુરાણના કુમારિકાખંડના ૩૩ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે: મરણાન્ન પ્રજાનાં વૈ મનુ-ર્ભરત ઉચ્ચતે । નૃસિંહ પુરાણના ૩૦ મા અધ્યાય અને બ્રહ્માંડ પુરાણના

પૂર્વભાગના ૪૮ મા અધ્યાયનો શ્લો. ૧). ૯ નવ-ભરત અને કુશવર્ત, આદિ બીજા ૮ સાથે. આ નવેને નવ ખંડનું રાજ્ય સોંપ્યું. ઊરધવરેતા-ઊર્ધ્વરેતસ (સં. ઊર્ધ્વ-ઊર્ધ્વગં નાથઃ પતત્ રેતો યસ્ય) જે નિત્ય બ્રહ્મચારી હોઈને જેનું રેતસ હેઠે ન પડતાં ઉંચે નાડીઓ અને રામેરામમાં પ્રવર્તે છે તે. (એકાશી...કર્મવિશુદ્ધાઃ બ્રાહ્મણાઃ વમુલુઃ ૧૩) ' એકાશી ૮૧ નાના પુત્રો. '

પા. ૬૪-૬૫. ૧૦-૧૯ (અ. પ. ૧-૨૭) કવિએ પોતે આ ઉપદેશ સ્વમતાનુસાર તારવ્યો છેઃ સાંભલુ-સાંભળો (આચાર્ય) ' જે જીવના બંધ અને મોક્ષના હેતુનું કારણ છે. ' સંકેત-ગુણ, રહસ્ય. સત્ય-ત્રિકાલાબાધિત શાશ્વત. કૂડુ-ખોટો. 'બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા' ૧૧ કાંઈ-શા માટે એ દેહ વડે વિષયોના ભોગને વાંછો છો ? ' ' વિષયો વા તેના ઉપભોગની વાંછના વગર વાંછે આવે. ' ૧૨ નરો વિષયસુખ તો કૃતરા વગેરેનો સામાન્ય ગુણ છે, પણ મનુષ્યનો વિશેષ ગુણ રુચુ-શો ? જ્ઞાનસંપન્નતા એ જ. પશુસા-પશુસદૃશ, પશુ જેવા. ૧૩ ' તપના પ્રભાવે, વા તપ આદરી મોક્ષ મેળવવાના મૂલ સાધન રૂપ દેહ છે. ' કાંઈ-શા માટે પ્રમાદ આણો ? ૧૪ નિરર્થક માનવ દેહ એજે ગાળો ? ૧૫ ' દેવો તે(એ)ને મોક્ષનો માર્ગ કહે છે. ' ૧૬ ' સમચિત્ત-શુનિષ્ઠૈવ શ્વપાકે ચ...સમદર્શિનઃ । લોભ, રાગ દ્વેષ આદિ દંડોના દંડોમાં જેનું ચિત્ત સ્થિર-દૃઢ રહે તે. અણુસરુ-અનુસરો. આદર-મથન, પ્રયાસ. ૧૭ આદ્યા-(ભરતને રાજપાટે બેસારી) સ્ત્રીપર્યટને નીકળ્યા. (અવધૂતવેષના ચરિત માટે જુઓ અ. પ. ૨૭-૩૫ અને અ. ૬. ૨-૨૮) લિંગ-જાતિનાં ' પશુપક્ષીઓ-ની પેઠે સહજ ક્રિયાઓ કરતા, અને સહજ સ્થિતિમાં તાપ, કલેશ સહેતા. ' ૧૮ તેહનુ-તેહનો; ઋષભદેવે આવો સહજ અવધૂતવેષ કેમ લીધો અને પાળ્યો તેનો (રહસ્ય) સંકેત કુણ્ઠ-કોણે કોઈએ-થી ન પાચુ-પાયો, મેળવાયો, ન સમજાયો. ' જેણે જેવા રૂપમાં દીઠા તેણે તેને અનુસરતો વિચાર તેમના સંબંધમાં ધ્યાયુ-ધ્યાયો, લક્ષ કર્યો. ' આમ યોગ્ય સંકેત ન

સમજતાં જૈન, બૌદ્ધાદિએ પોતપોતાની મતિ અનુસાર અર્થ-રહસ્ય સમજી તે પ્રમાણે 'કાયકલેશ', 'હિંસાનિવર્તન' આદિ પોતપોતાના મત-માર્ગે યોજ્યા અને વેદમાર્ગ છોડી, પાખંડ ધર્મો પ્રયોજ્યા. (યસ્ય કિલ્લાનુ-ચરિતમુપાક્રમ્ય કૌંકવેદકુટકાનાં રાજાઽર્હનામોપશિક્ષ્ય...સ્વધર્મપથમકુતો-મયમપહાય કુપથપાષણ્ડમસમજ્ઞસં...સંપ્રવર્તયિષ્યતે। અ. ૬. ૧-૧૧.) ૧૨ થી ૧૯ શ્લોક છોડ્યા છે. ૧૯ કલેવર-દેહ. સ્વસ્થાનકિ-પરમ પદે.

પા. ૬૫-૭૦. ૨૦-૪૬, (અ. ૭-૧૪) ૨૦ તેહ-ઋષભદેવ. ભરત રાજા પિતા ઋષભદેવની આજ્ઞા માની, વિશ્વરૂપની પુત્રી પુરંજનીને પરણ્યા, રાજધર્મ અને પ્રજાધર્મ પાળ્યો (૧-૪); ઈશ્વરાર્પણ યજ્ઞયાગાદિ કર્યો; અંતકાલ-મરણસમયે પુત્રોને રિદ્ધિસિદ્ધિ વહેંચી દઈ હરિક્ષેત્ર (પુત્રહાન શ્રમમાં) સીધાર્પા. (૫-૮) ૨૧ ગદ્દકી-ગયા ક્ષેત્રમાં છે; (દુષ્સ્રકૈઃ ચક્રનદી ૧૦) આ દામે ભરત વિષયાભિલાષ ત્યાગી અપરા નિવૃત્તિ પામ્યા. સૂર્યમંત્ર વડે ભગવાન હિરણ્યમય પુરૂષનું આરાધન કરવા લાગ્યા. (૧૧-૧૪) ૨૨ (અ. ૮) હરિણી-એકદા તેઓ મહા નદીમાં સ્નાનસંધ્યા કરતા હતા, તેવામાં એક સભર્ગા હરિણી વ્યાધાથી વિધાતાં, કૂદકો મારી પાણીનો પટ ઓળંગવા ગઈ ત્યાં તો તેનો ગર્ભ પાણીમાં જ સરી ગયો, અને તે મરી ગઈ. (૧-૬). વિલાગૂં-સખ્ત વાગ્યું. નાંખ્યું-પાણીમાં ગર્ભ છોડી દીધો. પૂરિ-પાણીના પ્રવાહમાં. તણાણું-તણાયું જાય. રાઈ-રાય-ઈ રાજા ભરતે. ૨૩ વિછોહ-વિયોગ. હરિણીનું પાલન કરવામાં ભગવદ્ભજન પણ છાંડ્યું. (૬-૨૬). લેણું-ભરત પોતે મરણ પામ્યા, પણ મારી બાલ હરિણીનું શું થશે, એ વિચારમાં પ્રકટાં, અંત-કાલે જે ભાવનું ધ્યાન કરે તે ભાવાનુરૂપ જન્મ લે, એવા ભગવદ્ગીતા- (અ. ૮ શ્લો. ૫) ના સિદ્ધાન્તાનુસાર તે હરિણીયોનિમાં જન્મ્યા. (૨૭) ૨૪ મમતા-હરિણીમાં રહેલા મમતવધી હરિણ રૂપે જન્મ્યા મધી ભગવદ્ભજનથી બ્રજતા પામવા માટે પશ્ચાત્તાપ થયો અને આત્મચાંન થયું અને કાલંજર પર્વતમાં એકાકી એકલા, ઉદાસ બની, જીવને સંસારમાંથી ઉઠાડી લેઈ, વિરાગવૃત્તિ સેવવા લાગ્યા; અને તીર્થસ્થાનમાં

દેહ છોડ્યો. (૨૮-૩૦) બ્રાહ્મણધરિ (અ. ૯) અંગિરા કુલના ઉત્તમ બ્રાહ્મણની નાની સ્ત્રીની જોડીયા પુત્રરૂપે અવતર્યા. ૨૫ પૂર્વ-જન્મના જ્ઞાનથી ભગવદ્ભક્તિમાં નિરત થયલા અને સંસારપંકમાંથી નીકળવાની ઉપરતિથી પ્રેરાયંત્રા ભરતે જડભરતની વૃત્તિનો અંગીકાર કર્યો. મૂઠ-મુંગા. તેમના ભાઈઓએ 'સાલિ-શાલ-ડાંગરના ક્યારાનું રક્ષણ કરવા તેને મૂક્યો.' કેદાર-ક્યારડા (કં પાણી+દાર) ૧૧) ૨૬ ભદ્રકાલી-કાલિકાને બલિદાન દેવાને પકડેલા પણ છૂટી ગયલા પશુને શોધતા ચોર ત્યાં-ખેતરે આવ્યા. લાભ-લાભે, મળ્યું. ૨૭ પશુ ન મળતાં જડભરત ભરતને જ ઉપાડ્યા; (૧૪) ઘણુ-ઘણુકે-ઘણો. 'ભોજન' પોખો અને બલિદાન અર્થે શણગાર્યો (૧૫-૧૬). ૨૮ દેવી ભરતને બ્રહ્મ-જ્ઞાની અને આત્મસંતુષ્ટ જાણુના હતાં; તેથી તેણે જ વૃષભ-અધમ ચોરાને ખાંડાથી હણ્યા (૧૭-૨૦). રોસે-રોષે. ૨૯ (અ. ૧૦) સિંધુ-સૌવીરોનો રાજા. કાપલ-સાખ્ય દર્શનના કર્તા. શિષિકાં-પાલખી સાથે 'જોનર્યો,' ઉચકવામાં જોડ્યો. (૧-૨) ૩૦ પણ ભરત-બ્રાહ્મણ પાલખી કેમ ઉગાડીને ચાલવું એ જાણતો નહોતો, એથી પાલખી ખચકાતી અને ઝોઝાં ખાતી. (૩) એથી રાજા રહુગણે તેને ઠપકો દીધો. (૬) મોટું-(તેં તો માત્ર ખાઈ હૃષ્ટપુષ્ટ થવું જ, માંસ ખડક્યું જ જાણ્યું છે, તું ચાલી કે કામ કરી શકતો જ નથી. નાતિપીવા નસંહનાક્કો જરસા પણ ભરતે તે ઠપકો ન ગણકાર્યો. ત્યારે રાજા પાછો તડુક્યો: ૩૧ 'પ્રમાદ રૂપી રોગ તને વગગ્યો છે; હવે તને હું શિક્ષા કરી ઠેકાણે લાવીશ ' પ્રમત્તસ્ય ચ તે કરોમિ ચિકિત્સાં દણ્ડપાણિરિવ ... ૭) ૩૧ ઉનમત્ત-ઉનમત્ત, જીવની દરકાર વિનાનો. આખરે તિરસ્કાર બહુ થતાં ભરત બોલ્યા: (૯-૧૩) ૩૨ " દેહ મોટો હોય માટે તે જ્ઞાન પાલખી વહે-ઉપાડે, એ સિદ્ધાન્ત જ ખોટો છે; એ મિથ્યા અભિમાન તું છાંડ. આ દેહનો એ સહુ અધ્યાસ છે, આત્માને તો તે સાથે કશો યે સંબંધ નથી. " મ્થૌત્યં કાર્યં વ્યાધય આવયશ્ચં ક્ષુત્ત્વમયં કલિન્દ્રિષ્ઠા જરા ચ । નિદ્રારતિર્મન્યુરહં મદશ્ચ શુચો દેહેન જાતસ્ય હિ મે

ન સન્તિ ૧૦ ॥ આ સહુ દેહના ધર્મ છે, મારા-આત્માના નથી. જોતાર્યા-ભાર ઉપાડનાર એક અને સારથી-હાંકનાર બીજો, એવા દ્વૈતભાવવાળો પદાર્થ-બેદબુદ્ધિ છે જ નહીં. (૧૧) સહુ એક જ આત્મતત્ત્વ છે. ૩૩ એક રાગ અને બીજો સેવક, એ ન્યાય અચાનનું પરિણામ છે. (કર્ણશ્વરસ્ત્ર કર્ણશિતવ્યં ૧૨) બંધ-કાયા પંચમહાભૂતના પંચીકરણનું પરિણામ છે. મજનમ-મારા આત્માને તે સાથે કશેયે સંબંધ નથી; એટલે તું કદાચ માર (શિક્ષા) મારીશ તોયે તે મારા દેહને લાગશે, મને-આત્માને નહીં લાગે. (૧૩) ૩૪-૩૫ સિંહાસન તારો ભાર સહે, પાત્રખી સિંહાસનને વહે, ખમો એ પાત્રખીને વહે છે, અને તેનો ભાર હૃદય આદિ વહે, અને એ સહુને ધરણી-પૃથ્વી વહે, અને શેષ તેનો ભાર ઉપાડે; પણ કાંઈ મારો આત્મા એ ભાર ઉપાડતો નથી, તે તો નિઃસંગ છે. ૩૬ સુખ- (જુઓ ઉપર ટાંકેલો શ્લો. ૧૦) જાણિ-જાણો. ૩૭ માત્ર મમતા રૂપી વ્યાધિ લાગતાં જીવને આ સહુ પીડા અગાધ લાગે છે; જો આત્મયોગરૂપી ઔષધ કરે તો એ રોગ મટે. ૩૮ કર-૦-‘ પાત્રખીથી રાગ હેડો ઉતરી પડે લાગી બોલ્યો. ’ (૧૬) ૩૯-૪૧ મને ઇંદ્રવજ્ર આદિનો ભય લેશ નથી, પણ માહાંત-મોટા આત્મચ પુરૂષના ઉપમાન-અપમાન-ઇ-થી થનારી શિક્ષાનો ભય સંકો) છે (૧૭ બ્રહ્મકુલાવમાનાત) હું રાગ છું, મોટો છું, એવા મારા અભિમાનથી થયેલો આ અપરાધ ક્ષમા કરો (૧૮-૨૫) જેને મન રાગ-દ્વેષ ન આવે તેને આત્મા પૂરણપણે લાભે-આત્મસાક્ષાત્કાર થાય. પૂછ-બંધ અને મોક્ષનો ઉપાય પૂછે: કહ્યું-૦-કહે હે રામ! સાંભળો. ૪૨ (અ. ૧૧ અને ૧૨ માં રહુગણ અને ભરતનો સંવાદ છે. તેમાં અંતે ‘ કૃષ્ણાર્યન ’ થી નિઃસંગપણે ભવપ્રવાસ પૂરો કરનાર વ્યક્તિ હરિને પામે છે, એ સાર તારવેલો છે. હરિ ... લઘ્વસ્મૃતિયાત્યલિપારમચ્ચન: ૧૬) કવિ પોતાની રીતિએ કેવલાદ્વૈત વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત ગૂઢ-અવગ વાણીથી સમજાવે છે; કે જેવી કપીરમાં, કંઈક અખામાં અને વિશેષે ધીરો, બાપુ આદિમાં આવે છે. થડ વિણ-સંસારરૂપી વૃક્ષ અસત્ય માયામય હોઈને તેનું થડ માયા નહિવત્ છે. પંચ-શબ્દ, સ્પર્શાદિ તન્માત્રા. ત્રિધા-ત્રણ

આજીએ સત્વ, રજસ, અને તમસના ભેદે કરી. અલીક—(સં. અલ્-પ્રસન્ન કરવું) ખોટો ‘અજ્ઞાને કરીને સાચો હોવાનો પ્રતિભાસ થાય છે, એ ખોટો અધ્યાસ દેખાવ માત્ર છે; અને એ અધ્યાસ વિવેકવિચાર (૩૫) દીપથી, દંઢ આત્મવિશ્વાસથી, શ્રદ્ધાથી, અને જ્ઞાનપ્રકાશે નાસે, નષ્ટ થાય છે. સોહૃદ્-સ્વપ્નમાં-ધન કાંઈને ધીરેલું હોવાનો ભાસ થયો, પણ જગતાં મૂળ મૂડી જ ધીરેલી ન હોવાનું જણાતાં તેનું વ્યાજ મળવાની તો આશા કંઈ, કેવી, ક્યાંથી ? ‘વાંઝણી-પુત્ર જણે જ નહીં એમ માયા વાંઝણી છે, તેણે પુત્ર-સંસાર જન્માવ્યાનો ભાસ છે; અને એવો ભાસ રૂપ વાંઝણીએ પુત્ર જણ્યો લાગતો જણાય છે, એટલે તે પોતાને કે પારકાને પણ યથાસ્થિત રૂપે જોઈ શકતો નથી. તેમ તેવો જન્માંધ જેમ અમાવાસ્થ્યાના સોળકલાવાનું ચન્દ્રને જીએ, એ અસંભવિત તેમ તેને આ સંસાર સંપૂર્ણ અંગે વિકસિત લાગે છે એ ખોટો ભાસ-દેખાવ માત્ર છે; વાસ્તવિક તેવું કાંઈયે નથી. એ તો પાણી વિનાની નદી નિરંતર પૂરપાટ વહે અને તેમાં આઘાંપાછાં મોજાં લહેરે, તેવું થાય; મ્હોં વિનાનો અલગટ—(અલગત, અ. અભારજ નિરાળી, અશૂંખસામદ) ત્રાત ખોલે, અને વગર પગે દોડે. ઉજ્જય-દોડે. (સં. ઉદ્ + યાપ્-યા) “જમ ગજપતિનો સાદ સાંભળી વૈકુંઠથી ઉજ્જયા-દશમ, ભાણુ) અણુજયુ-અજયુ, અજયો, જન્મ્યા વગરનો. (જીવ-આત્મા જન્મતો નથી, માત્ર કાર્યાન પદ્મટથી જન્મ લેતો જણાય છે.) મુહુરયુ-મોહોર્યો. ‘સસલાને શિરે શિંગડાં’ અવળ વાણી છે. ‘સસલા જેવો નાનો જીવ પણ માથામાર થાય.’ દ્વિસદ-દેખાય છે તે. અછતૂં-ગૂઢ કંઈક છે એવી ભાવનાવાળો થાય. (“અણુછતે છતાંનો ભ્રમ, પણ બ્રહ્મવેત્તા જણે એ મર્મ ” અખો.) તે નરો-એવા બ્રહ્મવેત્તાને સંસારનું આવાગમન ટળી જાય. ૪૩ માહિ-અંતર-હૃદયગુહામાં. પ્રકાશ-સદોદિત ચૈતન્ય-દીપ. રાખધ-રાખ વડે. ૪૪ પ્રપંચ-સંસાર. ૪૫ અણુસરિ (આચાર્ય) અનુસર. ત્યજિ-ત્યાગ કર. ભવઆટવી૦-ભવરૂપી અરણ્યની વાત કહી (અધ્યાય. ૧૩ મો અર્થપર: ... મવાટવી યાતિ ન શર્મ બિન્દતિ ૧) .

કવિએ આધ્યાત્મિક રહસ્યથી ભરેલા અધ્યાય ૧૩ ને ૧૪ છોડી દીધા છે. રાજા-રહુગણ પરમ ઇષ્ટપદને પામ્યો. નિધાન-વિરામસ્થાન, અહાપદ. ૪૬ પ્રિયવ્રત-ભરતના વંશમાં ૧૬ મી પેઢીએ થયેલો વૈષ્ણવ રાજા. (અ. ૧૫ મામાં ભરતથી પ્રિયવ્રત સુધીનો વંશ વર્ણવ્યો છે.) ગય-ભરતનો ૧૨ મી પેઢીએ થયેલો, રાજા નકતનો પુત્ર (સાક્ષાત્ મગવતો જગદ્રિરક્ષિષયા ... કલાત્મવત્વાદિલક્ષણેન મહાપુરુષતાં પ્રાપ્તઃ ૫, ૬)

પા. ૭૧-૭૩. ૪૭-૬૪. ૪૭ સમદ્વીપ- (૧૬ થી ૨૪ એ ૯ અધ્યાય જુઓ.) કમલ (અ. ૧૬.૫) બુધિમાનિ-બુદ્ધિના માન-પ્રમાણમાં. ૪૮ જોઅણુ-જોજન, યોજન (ચાર કોસ, ૮ થી ૯ માઇલ). રૂઝેર-ચોહોફેર. ચારે કોર. મેરુ- (શ્લો. ૭, ૮-૧૧) ૪૯ ઉત્તરિ-પલાવૃત્તની ઉત્તર દિશામાં. ૫૦ દિસર્ધ-દિશામાં. આંબુ-આમો, મંદર પર્વત ઉપર. (૧૨) ઉલ્લસે-પૂર્ણ ઉદ્ઘાસભર્યો ખીલે. (અ. ૧૬ ૧૬-૧૮) ‘આ આંખાનાં ફલ પાકી પાકી હેઠાં પડતાં અને તેથી તેના રસનાં ઝરણાં વહે અને તે રાતા રંગના પાણીવાળા અરુણોદા નદી રૂપે વહે (અતિમધુરં સુરમિસુગન્ધિ ...). પાર્વતી આ જલને સેવે છે (૧૬). ૫૧ જંબૂ-(વૃક્ષ) મેરુમંદર પર્વત ઉપર (અ. ૧૬ ૧૯-૨૧). રહિ-રહે. ‘જંબુવતી નદી વહે.’ “જંબુનો રસ જનને કાંદાની માટી સાથે ભળી, વાયુ અને સૂર્યના સંયોગથી પાકી, જંબુનદ સુવર્ણ રૂપે પરિણમે છે. જુઓ ૨૦ મો શ્લોક. સોવ-રણુ-સુવર્ણ. હુધ-થાય. દેવો એ સોનામાંથી ‘આભરણો કરે.’ પર કલંખ-કલંખ. સુપાર્શ્વ પર્વત ઉપર. તેનાં ‘કોતરોમાંથી પાંચ પાંચ વામની પહેાળી પાંચ મધની ધારાઓ વહે છે’ (૨૧) તે મધુમતી નદી. સુકૃતમનિ-સારાં કર્મ કરવાની બુદ્ધિવાળા જનો. ઉત્તર-કુમુદ પર્વત ઉપર (અ. ૧૬ ૨૪-૨૫) નિઝોધ-ન્યઝોધ, વડ-‘શતવદ્શ’ નામનો (તસ્ય સ્કન્ધેભ્યો નીચીનાઃ પયોદધિમધુષ્ટતગુડાન્નાચમ્બરશઘ્યાસનાભરણાદયઃ સર્વે એવ કામદુષા નદાઃ ૨૪) ‘આરસનું પાન કરવાથી વિવિધ દુઃખો થતાં નથી અને જીવે તે પર્વત સુખ જ રહે છે ૨૫.’ ૫૩ ગંગા- (અ. ૧૭) અહાલોક-વિષ્ણુના ડાબા પગના અંગૂઠાના નખથી

બેદાયત્રા બ્રહ્માંડના ઉપત્રા ભાગમાં પડેત્રા છિદ્રવાટે ભગવત્પદી વિષ્ણુ-
 પાદોદકી ગંગા. (અ.૧૭.૧-૪) ચારિ-સીતા, અલકનંદા, ચક્ષુ અને ભદ્રા
 એ ચાર નામથી ચાર દિશાઓમાં તેના પ્રવાહો-નદો વહે છે. આમાંની
 અલકનંદા-ગંગા ભરતખંડમાં વહે છે (૯). ૫૪ 'નવે ખંડમાં નારા-
 ચણુની જે મૂર્તિ છે તે.' (૧૪) 'લક્ષ્મિ વડે જેને લક્ષ્મી ઉપાસે છે
 તે.' ૫૫ અનંત-વિષ્ણુનું એક સ્વરૂપ. (૧૬). દશ અવતારમાંથી
 કચ્છ, મચ્છ, વારાહ, નૃસિંહ અને રામ એ પાંચ, કદાચ અનંત દ્વારા
 વામન; અને કામદેવ, હયગ્રીવ અને નારાયણ મળી નવ વિષ્ણુસ્વરૂપ
 ગણાવ્યાં છે. ઉભયાકંત-શિવ. ઉપાસર્ધ-(૧૭-૨૪) ભદ્રાસવ-ભદ્રાશ્વ
 (અ. ૧૮). હયગ્રીવ-હયશીર્ષ ધ્યાનઃ ધ્યાન ધરે (૨-૬)
 ૫૬ હરિવરિષિ-હરિવર્ષમાં. શ્રીનૃસિંહ-નરહરિ. (૭) આરાધધ-
 આરાધે (૮-૧૪) કેતુમાલા-કેતુમાલ. 'કામદેવસ્વરૂપે હરિ. કમલા-
 લક્ષ્મી સાથે.' (૧૫) 'સેવા કરે:' (અ.૧૮.૧૮-૨૩). ૫૭ 'રમ્યકમાં'
 (ધ, સમમી લુપ્ત) (૨૩). મનુ-(તદ્વર્ષપુલ્લવ્ય મનોઃ) રાઈ-રાય,
 રાજા. 'ઉપાસના કરે:' (૨૪-૨૮). હિરણ્ય-હિરણ્યમય. કૂરમ-કૂર્મ
 કચ્છપ ભગવાન (સાંખ્ય દર્શન ૩૫) (૨૯). અર્ધમા-પિતૃગણના
 અધિપતિ. (અર્ચ્ય શ્રેષ્ઠ મિમીતે), દક્ષિણ દિશાનો દિગ્પાત્ર. 'લક્ષ્મિ
 કરે.' (અ.૧૮.૩૦-૩૩). ૫૮ ભૂદેવી-પૃથ્વી. 'કુરુઓ સહિત સેવે:'
 (૩૪-૩૯) "કિપુરૂષ-ધ-માં હનુમંત રામનું નામ એક અર્ધાં ક્ષણ પણ
 મૂકતા નથી:" (અ. ૧૯. ૨-૮) ૫૯ 'જેનો મહિમા અતુલ છે,
 એ નરનારાયણ ભરતખંડમાં તપશ્ચર્યા કરે છે' (૯). 'તેનું ભજન નારદ
 કરે છે:' (૧૦-૧૫). ૬૦ ભરતખંડ-ભરતખંડ (વર્ણન માટે જુઓ
 અ.૧૯. ૧૬-૧૮). કર્મભૂમિ-સર્વકર્મ કર્યાંથી સત્ અને અસત્ કર્મ
 કર્યાંથી અસદ્ગતિ આ ભૂમિનાં માણસોને મળે છે. (અસ્મિન્નેવ વર્ષે પુલ્લવઃ
 લબ્ધજન્મનિ...સ્વારબ્ધેન કર્મગા દિવ્યમાનુષનારકગતયોઃ...વિધીયન્તે...૧૯)
 'દેવતા પણ આ ઉત્તમ ભૂમિમાં અવતાર વાંછે.' (યૈર્જન્મ લબ્ધં નૃષુ
 ભારતાજિરે મુકુન્દસેવૌપયિકં સ્પૃશ હિમનઃ અ.૧૯.૨૧) મહિમા-(૨૧-૨૮).

૬૧ 'જંબૂદ્વીપ' વર્ણન (૨૮-૩૧) લક્ષ-‘પ્લક્ષ’ જોષ્યે. ‘સમવડિ’-
 ખરેખર, તેટલા જ પરિમાણવાળો. (અ. ૨૦. યાવત્પ્રમાણ-શારો-
 દક્ષિના) સમે-જંબુ, શંખ, કુશ, કૈંચ, શાલ્મલ, શ્વેત, અને પુષ્કર.
 (અ. ૨૦, ૬-૨૦; પ્રિયવ્રત રાજના પુત્રે પોતાના સાત પુત્રોને
 આ દ્વીપોમાં વસાવી રાજ્યભાગ સોંપ્યા હતા. ૨૦) સાગર૦-સાત
 સાગરો, સાત પર્વતો, સાત નદીઓ એવું નિર્માણ (વિધાન-રચના) કીધું.
 (અ. ૨૦. ૨૦-૨૩). ‘અકકેકથી ચાર ગણું’ પરિમાણ દરેક દ્વીપનું હતું.
 ચિ ગુણું-ચિહ્ન ગણું, ચાર ગણું. ૬૨ રવિ-‘સૂર્ય એક લાખ જોગન
 દૂર છે.’ (અ. ૨૧-૨૨ માં ‘જ્યોતિશ્ચક્ર’ વર્ણનું છે તે જુઓ.)
 બૃગુ-શુક; જીવ-બૃહસ્પતિ. ‘સપ્તર્ષિની ગાડલી.’ ‘એ શનિની ઉપર
 ૧૧ લક્ષ યોજનને અંતરે છે’ (અ. ૨૨. શ્લો. ૧૭) ૬૩ તે સપ્તર્ષિ
 મંડલની ઉપર લાખ યોજનને અંતરે. ધ્રુવ--(તારો; ધ્રુવજી ચોથો સ્કંધ).
 ઊરધ-ઉર્ધ્વ, આકાશના, પૃથ્વીથી ઉંચા વસતા. માનસ-લોક.
 લોકાલોક-આ સહુના વર્ણન માટે જુઓ અ. ૨૩ મો તથા ૨૪ માના
 શ્લો. ૧-૬. ૬૪ ‘સાત પાતાલ.’ ‘પ્રત્યેક દશ દશ હજાર યોજનની
 ઉંચાઈ તથા પહોળાઈનું કલ્પાયું છે.’ (અ. ૨૪. ૭) એ ‘બિલ
 સ્વર્ગ’-સ્વર્ગની ગુફાઓ લેખાય છે: તે ભોગૈશ્વર્ય આદિમાં સ્વર્ગથી
 પણ અધિક સમૃદ્ધ છે (૮-૧૫). મય-દાનવ, જેનાં ‘ત્રણ પુર
 શંકરે ખાળ્યાં’ હતાં તે (ભારત-દ્વેણ અ. ૨૨૨). સુતલની હેઠળના
 તલાતલનો અધિપતિ (૨૮). ભલ-રસાતલનો અધિપતિ (૩૦). ખલિ-
 સુતલનો અધિપતિ (અ. ૨૪. ૧૮-૨૭). રુદ્ર-શંકર, વિતલના અધિ-
 પતિ (અ. ૨૪. ૧૬). વાસુકિ-નાગાધિપતિ, પાતાલનો (૩૧).

પા. ૭૩-૮૨. ૬૫-૮૨. ૬૫ નરકોનું વર્ણન (અ. ૨૬).
 નાના-વિવિધ; ભાગવતમાં ૨૮ (નામ માટે જુઓ શ્લો. ૭) કેટલાકને
 મતે ૨૧ છે; એ વિવિધચાતનામૂમિ: કહેવાય છે. તેહ-તેહને. ૬૬
 પરપીડા-પારકાને પીડા, જેવી કે ધન, સ્ત્રી અને સંતતિનું હરણ.
 વાણી૦ અને કોધિ૦-ભાગવતમાં આ લક્ષણ નથી આપેલું; આ

નરકની યાતના ભાગવતમાં વર્ણવી છે (જુઓ શ્લો. ૮). કવિએ બધાએ નરકની યાતનાઓનાં વર્ણન છોડી દીધાં છે, તેમ આનું પણ છોડ્યું છે. અગ્નિપુરાણાદિમાંથી કેટલાંક નરકની ગતિ તારવી અહીં ઉલ્લેખાઈ છે. ૬૭ તામસ અંધિ-અંધતામિશ્રમાં. મોત્સુ-(સં. મુષ્) ઓળવે. અભિમરશન-(સં. અમિમૃશ) અભિમર્શિન્-શિયળ ઉપર હુમલો કરનાર (૯). ૬૮ સાખિ-સાક્ષિ, જુગાની. ફૂડી-ખોડી, હુચ્ચાઇભરી. પીઆરી-પારકાની. ઉવેખર્ષ-દરકાર કરે નહીં (૧૦). ૬૯ ગોચર-ગૌ-ગાયોને ચરવાની ગામ બહારની ધર્મોદાય જમીન. ફ્રાઇધ-તળાવ કે તળાવડીની પાળ તોડી પાણી વહેવડાવી દે. ‘ દાનમાં આપેલી જમીન ખૂંચવી લે. ’ ફૂર-રૌરવ (હરિતિસર્પાદતિકૂરસત્વસ્યાપદેશઃ ૧૧) ઉદાસિ-(સં. ઉદ્ + દલ્) ખૂંચવી. મહારૌરવ નથી વર્ણવાયું(૧૨). ૭૦ ‘ પિતૃ-પિતામહથી ઉતરી આવેલાં લેખપત્રોની શરતો તોડે ’ (૧૩). ૭૧ કવિએ કાલસૂત્ર છોડી દીધું છે. પાખંડિ-(પાખંડમાં). વેદધર્મથી વિપરીત માર્ગ, જૈન, બૌદ્ધાદિ. લાચુ-લાગ્ને. કુર્કર્મ-વિકર્મ (૧૫). ‘ પારકાની (મર્મ) ગુણ વાત પ્રકટ કરી દે. ’ ૭૨ યાત્રાવિધન-યાત્રાનાં સ્થળોમાં અંતરાયો, વિદ્વો નાંખે તે (૧૬). ૭૩ અંધકૃપ પડતું મૂકી ‘કૃમિ-ભોજન’ વર્ણવાયું છે (૧૮). ૭૩ ‘ પારકાને પીડા થાય એવો ઉપાય કરે. ’ વાલર્ધ-વાળે, પાછી કાઢે. દંદ્યક-સર્પ-વિષાલુ જીવના ડખ જેવી યાતનાવાળાં (૩૩). ૭૫ ‘ કુળકૃત્યોનો સંચ-યોજના. ’ ‘ દૂતક્રીડા જેને વક્ષલ-વહાલી છે. ’ વૈતરણિ (૨૨). ચાડ-ચાડી. પિશૂન-કાન ભંભેરનારો. ૭૬ દ્રામ-ધનનો દંડ. ફૂલવર્ધ-ફુલવે. ૭૭ સાર-ધ-સાટામાં-કરારમાં શરત તોડી ખોડું-જુડું બોલે ‘ ત્રાજવામાં ખોડું કાટલું પાછલિ-પાછળથી, સાચો ન જાણે તેમ મૂકે. ’ ઊઠૂ-ઝોધું. ૭૮ ‘ જે કામના બદલામાં વૃત્તિ (દાપું) મળતી હોય તે કામ ન કરે અને દાપું આપ. ’ ૭૯ પડીગર્ધ-પડીકાથી. ૮૧ ‘ પાપના વિપાક-પાપને અંતે ભોગવવાં પડતાં કર્મો. ’ ‘ વિચાર કરું-વર્ણવું. કહિઆ-કલા (કષિતાઃ) મર્ધ-મેં.

કલા ૭ મી-છઠ્ઠી સ્કંધ, ૪ થી પોષણ લીલા.

[આ કલામાં છઠ્ઠા સ્કંધનું તારણ છે. તેના અધ્યાય ૧૯ છે. પાંચમા સ્કંધમાં પ્રભુની લીલા રૂપ વિસર્જને અંગે ઉત્પન્ન થયેલા જીવો પોતપોતાનાં વિહિત કર્મોથી અધિકારાનુસાર જે સ્થિતિઓએ સ્થાન મેળવે છે, એ મર્યાદાપાલન વર્ણુવાયું; એ મર્યાદાપાલન કરતા જીવોનું રક્ષણ ભગવાન કરે છે, તેનાં ચરિત કલાં તેમ ભૂસંસ્થાન, જ્યોતિ-શ્રક્ષ્ણ આદિ વર્ણુવ્યાં. પણ એથી પરીક્ષિતને સહજ સવાલ થયે કે એ મર્યાદા-સ્થાન-પાલનનું અતિક્રમણ (ઉલ્લંઘન) કર્યો છતાં, તેવું અતિક્રમણ કરનાર જે ભગવદ્ભક્ત હોય તો, ભગવાન તેનું પોષણ-અનુગ્રહ દ્વારા રક્ષણ કરી શકે છે, એનું કારણ શું ? આ સવાલનો ઉત્તર શુકદેવજી મનુષ્યોમાં અજ્ઞમિત્ર, અને દેવોમાં વિશ્વ-રૂપ ઇન્દ્રનાં ચરિત વર્ણન દ્વારા આપતાં એ રહસ્ય પ્રતિપાદન કરે છે કે ભક્તિ કર્મપાલન કરતાં શ્રેયસ્કરી હોવાથી તેમાં સ્થિત થયેલા ભક્તો કર્મમર્યાદાનો ભંગ કરવા છતાંયે વિશુદ્ધ ચિત્તવાળા થાય છે અને આયંદે એ વિશુદ્ધ બળથી પરમપદ પ્રાપ્ત કરે છે, વિષ્ણુ તેમને એ પદની પ્રાપ્તિનો માર્ગ અનુગ્રહથી મોકળો કરી આપે છે.

આ સિદ્ધાન્તના પ્રતિપાદનમાં અજ્ઞમિત્રનું આખ્યાન ત્રણ અધ્યાયમાં (૧-૩), ઇન્દ્રના દોષની ઉક્તિના નિરૂપણ અર્થે વિશ્વ-રૂપની કથા આઠ અધ્યાયમાં (૪-૧૧), ઇન્દ્રવિજય, વૃત્તપરાજય અને વૃત્ત્રાખ્યાન છ અધ્યાયમાં (૧૧-૧૭), અને મરુત્ત આખ્યાન એ અધ્યાયમાં (૧૮-૧૯) વર્ણુવાયું છે.

કવિએ મુખ્યત્વે (ત્રણ અધ્યાય) અજ્ઞમિત્ર આખ્યાનમાં આ કલાનો મોટો ભાગ ૯૮ કડી જેટલો રોક્યો છે, અને બાકીનો (૧૬ અધ્યાય) ભાગ ૯ કડીમાં સમાવ્યો છે. પ્રથમ ભાગમાં ભાગવતમાં છે એવા અને નહીં એવા કેટલાક, અંસ સવિસ્તર આલેખ્યા છે.

કામ અને નારીની નિંદા, રામનામ મહિમા, વૈષ્ણવનાં લક્ષણ, એ અંશ અને વિસ્તાર્યા છે; સ્ત્રીકલેવરની નિંદા અને સ્ત્રીકલેવરનું વખાણ અંશે ઉદ્ભાવી સંવિસ્તર વર્ણવ્યા છે.]

પા. ૭૬-૭૭. ૧-૮. ૧ પોષણ-અનુગ્રહ, ભક્ત નિષિદ્ધ કર્મ આચરે છતાં ભક્તિને અંગે પ્રભુ તેની ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા તેને અનુગ્રહ કરી પરમ પદે પહોંચાડે તે પોષણ. સાંભણુ- (શ્રોતાઓ!) સાંભલો. 'જે ભક્તિનું વિશેષ વિવર્ધન (વૃદ્ધિ) કરનાર છે તે.' રાખિયા- રક્ષ્યા. પડિયા-પડ્યા. ૨ 'નરકયાતના સૂણવાથી ભયભીત થયલા પરીક્ષિતે શુકને વીનવ્યા.' કહુ-કહો. છૂટવા-એ નરકોની યાતનાઓ ન ભોગવવી પડે, તેમાંથી કેમ છૂટી-મુક્ત થઈ શકાય તેના ઉપાય. ૩-૪ પરીક્ષિત પૂછે છે: (અ.૧) નરકોમાં નાના પ્રકારની ઉગ્ર યાતનાઓ વેડવા જવું પડે તેના ઉપાય કહો (શ્લો. ૬). વિદ્યા-જ્ઞાન આદિ ૧૦ તપ, જપ, વ્રત અને યોગના ઉપાયો શ્લોક ૧૩માં વર્ણવ્યા છે તેને આધારે તેમ સ્મૃતિઓને આધારે કવિએ પોતે સંકલ્યા છે. અજાણતાં પોતાનું અહિત કરનારાં પાપોજીવ વિવશ થઇને કરે છે તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કેમ થાય ? એક વાર પ્રાયશ્ચિત્ત વડે પાપથી મુક્ત થવા છતાં. (૮). ખોલ્યા-કહેવાયા. કુંજર (હાથી) જેમ નહાયો હોવા છતાં પાછો લીલા-ખેલ કરતાં ધૂળ માથે નાંખી 'અશૌચ' -મેલો થાય છે તેમ જીવ પાપથી નિર્મુક્ત થવા છતાં પુનઃ વિવશપણે કર્મથી મલીન થાય છે: (પ્રાયશ્ચિત્તમતોડપાર્થ મન્યે કુઞ્જરશૌચવત્ ૧૦) કુંજરશૌચ-મિથ્યા શુદ્ધિ: હાથીની સ્નાનથી શુદ્ધિ થાય પણ તે પાછો પોતે જ મેલો થઇ એ, શૌચ-શુદ્ધિને મિથ્યા કરે છે. ૫ દેખ્ય-જુએ; દેખે; વિચાર પણ ન કરે. ૬ 'જે વચન પ્રમાણે અનુસરવાથી નરક આંખે પણ ન પડે તે.' રહ્ય-લેશમાત્ર પાપ ન રહેવા પામે; નિર્બિજ થાય.' કહિ-કહો. મઝ-મારી ઉપર. આદિ-મૂળનો; ભગવાને સૃષ્ટિ નિર્માણ વેળા વિહિત કરેલો. શુકદેવ કહે છે: કર્મ- (પ્રાયશ્ચિત્ત)થી કર્મોનો નાશ કરવાનો ઉપાય જ્ઞાનીઓને માટે છે;

અજ્ઞાનીના અનધિકારીપણાને અંગે એ માર્ગ આત્યન્તિક મનાયો નથી (૧૧). જ્ઞાનીને તો પરમાત્માના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન એ જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તપ આદિથી ધર્મશ, ધીર પુરૂષ મન, વચન અને કર્મથી થયેલાં પાપોને, અગ્નિ જેમ વાંસને બાળે છે તેમ બાળી દે છે (૧૩). પરંતુ કેવિત્ત કેવલયા મક્ત્યા વાસુદેવપરાયણાઃ । અઘં ધ્રુવન્તિ કાલ્સ્યેન નિહાર-મિવ માસ્કરઃ (૧૪) દેહલ ભગવદ્ભક્તિ પાપનો સંપૂર્ણ વિનાશ કરે છે. તપ આદિથી પાપી પુરૂષ પૂરેપૂરો પાવન-શુદ્ધ થતો નથી, કંઈ ને કંઈ વિકાર રહી જાય છે (૧૬), પણ કૃષ્ણાપિત્રાણઃ મનુષ્ય પુરૂષ-કૃષ્ણમાં મનના રોકાણને લીધે તદ્દન શુદ્ધ થાય છે. ૭ ‘ નારાયણની ભક્તિના માર્ગથી ઉલટા પંથે વિચરનારો નર સંપૂર્ણ અંશે નિર્મલ થતો નથી. ’ જેમ કે મુરારીમાં-મઘનો કુંભ મઘ કાઢી નાંખી ગંગાના પાણીમાં ઘોષાએ છતાં તે પાણી પણ તેને પવિત્ર શુદ્ધ-નિર્વિકારી કરી શકતું નથી તેમ. (પ્રાયશ્ચિત્તાનિ ચીર્ણાનિ નારાયણપરાજ્ઞમુખમ્ ન નિષ્પુનન્તિ ૧૮) ૮ સમૂલ-મૂલ સાથે, નિર્બિજઃ જાઠ-મૂળે. ઉપાય-(સકુન્મનઃ કૃષ્ણપદારવિન્દયોર્નિર્વંશિતં તદ્વૃણશગિ યૈરિહ । ન લે યમં પાશમૃતશ્વતઃક્રદાનં સ્વપ્નેડપિ પડ્યન્તિ હિ ચીર્ણનિષ્કૃતાઃ ૧૯)

પા. ૭૭-૮૨. ૬-૩૫. ૬-૧૦. અન્નમિલ-(રકંધ ૬, અ, ૧-૨) કનોજનો આહ્વાણ. ઉત્તમ કર્મ અને આચારોથી સંપન્ન. (અ. ૧. ૫૬-૫૮.) ૧૧ પાત્રી-પડી (ફલપુંજ્યસમિત્કુશાન્) સમવાય-(નિર્લજ્જ) સમાગમ. (નિરપત્રપમ્ ૬૦). કામ અને નારીની નિન્દાનો પ્રસંગ (૧૨-૩૬ કડી) કવિએ અન્નમિલના મન-સ્તાપના ઉદ્દગારોમાંથી (શ્લો. ૨૬-૩૮) તારવી અન્ય સ્મૃતિપુરાણાદિનાં વચનોને આધારે બતાવ્યો છે. ૧૨-૧ મદનજ્વાલા-કામરૂપી અગ્નિની જ્વાળા. રૂપેન્ધન:-૩૫ એ જ જેનાં ઇંધન-લાકડાં છે તેનાથી સમેધિત-સમ્યક્ પ્રકારે પ્રદીપ્ત. ૧૩ વિનાશ-વિન્યાન વિષ્ણાણ, વિજ્ઞાન, ચાળા. ‘મહાત્મા, મ-મથ-કામનો ધતુર્વેદ અસામાન્ય છે, એ આણુથી શરીરને અણુર્વાધેલું રાખે છે, જ્યારે તેની પાર જઈને તેમાં ગોપાયલા મનને

બેદે છે. ૧૪ ચિત્ત ચંચળ, ભટકવાની વૃત્તિવાળું, માંકડા જેવું હોઇને
 ઠરી ઠામે આવતું નથી, એકાગ્ર સ્થિર થઈ શકતું નથી, હૈડે કામદેવ
 પેઠો તો. ’ ૩ શરીરની સકલ કલા-અવયવોને વિકળ-આકળવિકળ કરે
 છે; શુદ્ધ-શુદ્ધ પંડિતને પણ પાડી હસારતનું પાત્ર કરે છે; ધીરજથી
 યુક્ત પુરુષને પણ અધીરો, બેબાકો એક જ ક્ષણમાં કરે છે.
 મકરધ્વજઃ મગરનું ચિહ્ન જેની ધ્વજ ઉપર અંકિત છે તે, કામ. ૧૫
 વસ-વાસ પામે. ‘વવેકથી અલગ-અખંડ-સંપન્ન.’ અનંગ, શિવે-
 જેનાં અંગ બાળ્યાથી અંગ રહિત છતાં વિકાર જગવનારો, મદન ૪
 ન+અજ્ઞેષુ-અંગોમાં ન. પચ્ચેષુપાવકઃ-જેનાં અશોક, દૂરબક આદિનાં
 પાંચ પુષ્પો રૂપી પાંચ ધનુષ્યબાણો છે, એવો કામદેવ રૂપી અગ્નિઃ
 ૧૬ મન્મથ-મનને મથા, વલોવી નાંખનાર. માર-કામ. ‘પંડિતા
 (બહુવચન) જેણે હારિ મનાવ્યા-પરાજિત કીધા.’ ગાણુ-સિદ્ધ,
 વિદ્યાધરાદ. જિતા-જિત્યા. ૧૭ અવગુણુ-કુલક્ષણો, ‘ એક જિહ્વા
 વડે.’ એકધ, મંરૂત શૈલી પ્રમાણે વિશેષણને ‘ ધ ’ પ્રત્યય લાગ્યો
 છે. ૧૫૪ (જિનું કારક, અકર્તરી) (જેનાથી) કામ જિતાય તે
 શર ભણાય. ભણીઈ ‘ ભણુ ’નું અકર્તરી. ૫ ‘ ભૂત માત્રના ક્ષિતમાં
 રત-નિગમ ’ ૧૮ વસુધાં-વસુધા ઉપર (અમ્-આં. અવ્યય પ્રત્યય),
 વિરણુ-વિરણો. ૧૯ ‘ યૌવન રૂપી સંકટમાંથી સુખેથી પાર ઉતર્યા. ’
 ૨૦ ‘ એકાન્ત થાનકમાં. ’ જાયેતૂં. જવું (સં તવ્ય, અપભ્રંશ એવ્ઝં,
 વિધ્યર્થ કૃદંત.) ૨૩ ‘ વિશેષે કરીને ’ માંડઈ-માંડે, ગોહવે. ચિત્રા-
 મિં ચિત્રામણમાં આલેખેલી સ્ત્રીની આકૃતિ પણ નિરખે નહીં. ’ ૨૩
 વીસરઈ-ગુમાવે. ૨૫ જ્ઞેઅંતાં-જ્ઞેતાં, દર્શનથી. વચણુ-વદન. ૨૬ ભક્ષ,
 ભૂષણુ તેઃ આચ્છાદન-વસ્ત્રથી સ્ત્રીને ભરો, મનમાનતી સુહાવો, છતાં
 જેમ લોહી ચૂસીને ફૂલેલી જળો નીચોવાઈ ખાલી થાય છે અને પાછી
 લોહી ચૂસવાને તત્પર થાય છે, તેમ નારી ખાલી થઈ પાછી ભરાવા
 તલસે છે. “ પુરુષને પોતાની તરફ વિશેષે આકર્ષે છે. ” તપસ્વિની-
 ખીચારી, ખાલી. ૨૭ ‘ પુરુષને છુડવાના કારણે એક કૃપા રૂપ સ્ત્રીના

રૂપને બ્રહ્માએ સરખું છે. ' સ્ત્રી સમજ કરીને પુરૂષને લપટાવીને તેના
 " મુક્તિમાર્ગની આડે (અંતરાય રૂપ) પાલ-અવરોધ બાંધે છે. " ૧૧
 નિલ્લિક્ષ્ય-જેને સ્ત્રી જ નથી તેને. મોગમૂઃ ભોગ (ભોગવવાનું) સ્થાન.
 " સ્ત્રીને છોડતાં જગત-સંસાર જ છોડ્યો સમજવો અને તે છોડતાં
 માણસ સુખી-મુક્ત થાય. " ૨૮ કિહિનુ-કોઈએનો-પુરૂષનો કે સ્ત્રીનો
 કોઈનોયે. ૨૯ ' સ્ત્રીના કલેવરનું કારણ-મૂળ સ્વરૂપ. ' ૩૦ પલ-માંસ.
 લાલા-ચુંક. પંચસાતનું-પંચમહાભૂતની સપ્ત ધાતુઓનો સંઘાત
 મળ્યો, નિપજ્યો. ૩૨ કામી એ શરીરને દુર્ગંધમય ન સમજતાં
 અમૃતનો કૂપ માની તેમાં લુબ્ધ થાય છે. ' કામદેવથી પીડાતો
 તે એ કુવામાં મજ્જીન કરે, પડી ડૂબે, અને તેથી પુણ્યમાર્ગ ચૂકી,
 નરકને પંથે વિચરે. ' ૩૩ કામીજન સ્ત્રીનાં દૂષણ જુએ ખરો, જતાં
 મોહાંધ હોઈને તેના સંગની કુટિલ ગતિ-ખોટું આચરણ છોડે-છોડી
 શકે નહીં. ૩૪ આંહાં-મહા લોકમાં. પરિભવ-અપમાન, માનહાન્ય.
 ૩૫ આઠ પ્રકારનું બ્રહ્મચર્ય-સ્ત્રીનું સ્મરણ, કીર્તન આદિ આઠ પ્રકારના
 સંગો વળે તે. ' એવા બ્રહ્મચારીએ સમૂલ સંસાર જિત્યો; કવિ કહે
 છે એવાને મારા પુનઃ પુનઃ જીહાર-નમસ્કાર કરે. '

પા. ૮૩-૮૮. ૩૬-૭૧. ૩૬ વખાણુ-વ્યાખ્યાન, વર્ણન.
 ' જેવું સ્ત્રીનું રૂપ નિંદ્ર છે, તેવું જ પુરૂષનું. ' જેથી કેવળ કામભોગમાં
 જ લુબ્ધ થવાય તે રૂપ ચાહે તે સ્ત્રીનું કે પુરૂષનું હોય જતાં નિંદ્ર જ
 છે ' એ આશય છે. ૩૭ ' મુરારિ-વિષ્ણુનાં પદકમલના મકરંદ-મધુનો
 સુગંધ ન જાણતો હોય, જેણે વિષ્ણુનાં ચરણકમલને ન લજતો હોય તેવા
 નિર્માત્ર્ય પુરૂષને જે જીવના જતાં શય જેવા નિર્માત્ર્ય પુરૂષને જે ના.લજે.
 અનુરાગ કરે તે સ્ત્રી મતિમૂઢ-બુદ્ધિ ગુમાવી બેઠેલી છે એમ સમજવું. '
 ૩૮ સવિ કિહિના- ' સહુ કોઈના ' સુચંગ-સુંદર, રઠીયાળી. ' હવે પૂરવ-
 આગળનો કથાપ્રસંગ રીતસર સંબંધપૂર્વક કહીશ. ' (૧૧ મીથી પાંતો
 મૂકેલો) ૩૯ વેશ્યા-શૂદ્રનો સંગમ જોઈને અગ્નિમિલને પણ વેશ્યાનો
 અપાર મોહ લાગ્યો. ' કુટુંબપરિવાર(સ્ત્રીપુત્રાદિ)ને તજ્યો. ' (અ.

૧-૬૫.) ૪૦ વિનાણુ (લાક્ષણિક અર્થ)-ચરિત્રા. (પોતાનું ધન ખૂટતાં, 'ધૂતી છેતરીને પારકું ધન આણે.' (૬૬) ૪૧ લાહુક (સં. લઘુ+હ) નાનો. વદ્ધબ-વાહાલો-સધલા-સધળા છોકરાઓમાં. લાડિ-લાડથી. ૪૨ બાંધુ-બાંધ્યો (ભૂતકૃદંત) બાંધેલો. ' આશા રૂપી પાશના બંધનથી. ' ધાત્યુ-ધાત્યો, ધાલ્યો. ભાકસી-ઈ-હેડમાં. ૪૩ પુહુત- (આવી) પહોંચ્યો. વિકલાલ-વિકરાલ. કાલ-કૃતાન્ત, યમ. (અ. ૧-૨૮) ૪૪ 'નારાયણીઓ'-વાહાલો દશમે છોકરો, (૨૯). ગાઢઈ-ગાઢપણે, તાર સ્વરે (૩૦). ૪૫ રૂપાં (૩૪-૩૬). ૪૬ 'કહો'. 'વસે'. 'કરો'. (૩૨-૩૩) ઠાકુર-માલિક. ૪૭ 'જાણુ'-(પહેલો પુરુષ બહુવચન) જાણીએ. ' પાપના વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં વત્તી ઓછી શિક્ષા કરીએ. ' ૪૮ આયસ-આસા. ' અમે જમરાજથી આસા કરાયા. ' પાચશૂં-પકવીશું; સંતાપીશું. (૪૦-૬૮) ૪૯ 'ત્રિભુવન-(ધણી)ના દૂતો કહે:' (અ. ૩૮-૩૯ તથા અ. ૨. ૧-૧૯). રક્ષા-રક્ષકો (હોવા છતાં) ' તમે તો લોકોને દુઃખ દેવાનો જ ઉપાય લ્યો છો, ભલો ન્યાય કરો છો ! દણ્ડયજ્ઞપાપેષુ દણ્ડો યૈર્દ્રિત્યતે વૃથા ૨૦ ॥ ૫૦. ' ક્યારે આવતાં જેમ આધુંપાધું જેયા વિચાર્યા વિના પટલ-ગામનો મુખી તે ઉપર સટાક સહી કરી દે, તેમ તમે સાચું કે ગૂંદ-ખરો કે ખોટો ગુન્હો છે તે જોયું જ નહીં. ' લેખૂં-મોંઢાનો ઉપલકીયો હિસાબ. ' પોતાનું ધન જતું ન' કર્યું, પોતાના જ ધરને વણસાડ્યું. ' ૫૨ ધર્મરાજનઃ દૂત છતાં તમે પોતાને મોંઢેથી અધર્મ બોલ્યા છો; ભગવાનના ભક્તોને ઓળખો નહીં, નાહક ધર્મ-અધર્મનો ભેદ જાણનારા, પંડિતને મિથ્યા ગર્વ વહો, ધરો છો. ' વાસ્તવ ધર્મ-અધર્મનો વિવેક તમે કરી જાણતા નથી. ૫૨-૬૮ કવિએ ભાગવતમાં બિન્દુ અન્ય પૌરણિક કથનોથી વિસ્તાર્યા છે. ૫૨ 'ભક્તિયોગ, ભાગવત ધર્મ જાણો નહીં. ' -ધાલુ-ધાલો. ' મારા હાથે નાહક માર્યા જશે. ' ૫૩ ' ગારૂડીના મંત્ર, મંત્રજાળે, બાપડી, ગરીબડી દેડકી સાપને માથે ચડી જોસે, જેમ મંત્રજાળના વિશ્વાસે નિર્ભય થઈ જોસે. જેને માથે સમર્થ

સ્વામી છે તેનું કોઈ નામ લે નહીં. ૫-૬. ૫૪ જીઓ સર્વેષામધ્યઘવતા-
 મિદમેવ નિષ્કૃતમ્ । નામવ્યાહરણં વિષ્ણોઃ ૧૦ નામસંકીર્તનનું માહાત્મ્ય, શ્લો.
 ૮-૧૮. ૫૭ જીપર્ધ-જિતે. ૫૮ ‘કમલપત્ર ઉપરનું પાણી તેને જેમ
 અડકતું નથી તેમ હરિભક્તથી યદ્યઞ્ચ પાપકર્મ થાય તોયે તેને તે અડકી
 શકતું નથી.’ ૬૧ “કોટિ જન્મનાં પાપ આજે.” ૬૨ દેવતા જેમ તેમાં ઇચ્છા કે
 આનિચ્છાથી હાથ પડતાં તેને આજે છે તેમ હરિનો નામોચ્ચાર ઇચ્છાસ્પુરણા
 વિના પણ, આકસ્મિક થઈ જાય તોયે તે કોટિ જન્મથી તે જીવનાં પાપ
 આજે.’ મોક્ષ-‘જેણે એક વાર હરિ’એ જે અક્ષર ઉચ્ચાર્યા તેણે માર્ગ
 ઉપરિ કમવા-ડગ ભરવાને કાઢડો આંધ્યો, કેડ કસી.’ ૬૩ ‘વિષ્ણુ ભક્તને
 સામાન્ય જીવોને આજ્ઞાઓ કે નિષેધ કરેલાં કર્મ આધર કરતાં નથી; એવાં
 કર્મો વિષ્ણુ-ભક્તિનાં કિંકર-હાસ છે. (નિષ્કૃણ્યે પથિ વિચરતાં કો વિધિઃ
 કો નિષેધઃ શંકરાચાર્ય) ૬૫ એકાન્તિ-નિતાન્ત સત્ય, ગુહ્ય. ‘મુરારિના
 નામની ઝરોઝરીમાં ન આવે.’ ૬૬ લીહ-હદ. ‘યમરાજની પાપપુણ્યના
 પ્રમાણમાં શિક્ષા કરવાની ગણતરી-મર્યાદા-હદને વાળી-વટાવી; તેણે
 જન્મમરણની પંચાતીને ટાઢી-નિવારી ૬૭ કહ્યું-(અમે) કહીએ.
 ‘તેને દૂર-છેડેથી જ છોડી જાણે.’ ૬૮ વિગૂતા-જરા ધર્મથી ભ્રષ્ટ;
 ધર્મચ્યૂત. વિમાસી-વિચારીને, પસ્તાવો કરીને. રાવ-કર્ષાદ. ૬૯
 અદ્ભુતા (અહુવચન). કરયા (સં. કૃતાઃ) ‘યમદૂત ઉત્તરરહિત
 કરાયા.’ ‘જે હતકે, વિષ્ણુદૂતના વચને તેમને પાછા ખાલી કાઢ્યાં.’
 ઉત્તરરહિતા (અહુવચન) ઉત્તર ન આપી શકે એવી સ્થિતિવાળા,
 અનુત્તર, મુંગા કીધા. ૭૦ ‘અજમેશને મનમાં વિખવાદ ઉપ-યો.’
 વિખવાદ-કલહ, પશ્ચાત્તાપની ઘડભાંગ; ‘વિવાદ’ વધુ યોગ્ય થાત.
 (અનુતાપો મહાનાસીત્ સ્મરતોડશુભમાત્મનઃ અ.ર. ૨૫.) યૌવન અને ધને
 આવી માહી દશા આણતાં તેના અવગુણો સ્મરી તેને વખોડતો
 (અ.ર. ૬-૩૦; ને ૩૧-૩૯) ૭૧ ધ્યાન-સ્મરણ, કીર્તનથી આત્મસમાધિ
 સાધી (અ.૪૦-૪૧), ગંગાતીર્થમાં જ રહી, દેહ છોડ્યો, અને મુરારિની
 સન્નિધિરૂપ પરમ પદ પામ્યો. (મરતી વેળા પુત્રનું નામ સહસા ઉચ્ચાર્ય.)

કે જે પ્રભુનું નામ હતું, તેથી તે પ્રભુધામ ગયો, ત્યારે શ્રદ્ધાપૂર્વક હરિનામ ઉચ્ચારનારની ગતિનું તો શું કહેવું. (૪૯).

પા. ૮૮-૯૧ ૭૨-૯૮ આ વિભાગ, ૩ જ અધ્યાયના આધારે તેમ અગ્નિપુરાણ, પદ્મપુરાણ આદિમાંના, આ જાતના પ્રસંગો લેધને કવિએ બતાવ્યો છે. ૭૧ પરીક્ષિતની જીજ્ઞાસા મટાડવા શુકદેવ યમ અને યમદૂતોનાં સંવાદ, અને એ રીતે વૈષ્ણવતાની મહત્તા નિરૂપે છે. ૭૨ દૂત૦--અહીં સામાન્ય વાત સ્વપરાજયની કહે છે, ત્યારે ભાગવતમાં આ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે: કતિ સન્તીહ શાસ્તારો જીવલોકસ્ય વૈ પ્રમો । ત્રૈવિધ્યં કુવતઃ કર્મ ફલાભિવ્યક્તિહેતવઃ । ૪ યદિ સ્યુબહવો...કસ્ય-સ્યાતાં નવાકત્ય મૃત્યુશ્ચામૃતમેવ વા અ. ૫ । ૫છી 'શુભાશુભનું વિવેચન' કરનાર એક જ શાસ્ત્રાની અગત્ય કહે છે; અને તેવો યમનો અધિકાર વિષ્ણુ-દૂતોએ લેખ્યાનો સંતાપ આદિ વર્ણવ્યા. (૪-૧૦). ૭૩ ધર્મરાજઃ જેઓ વિષ્ણુભક્ત નથી, કર્મકંડ, કર્મજડ છે, ભક્તિમાર્ગી નથી, એવા પુરૂષ-લોકનો હું પ્રભુ, શાસ્ત્રા, સ્વામી છું. પરો મદન્યો જગતસ્ત-સ્થુષ્થ ઓતં પ્રોતં પટવચ્ચત્ર વિશ્વમ્ ૧૨. ૭૪ કેરું; આંગણું--' જેમાંથી પાપ વિશેષે કરીને, પૂરેપૂરે નીકળી ગયું છે, એવું નિર્મળ છે. ' આસના-આસન; પામે, પડમે. આપ-પોતાનું. ૭૫ કહું-કહો. જાઉં-જઈએ. ૭૬ બોલિસિ-હું કહીશ. ૧૨ થી ૩૩ એ શ્લોકોમાં યમ વિષ્ણુભક્તિની શ્રેષ્ઠતા અને સુકરતાનું પ્રતિપાદન કરે છે. તે માત્ર ભૂમિકારણ છે, કવિ જ્ઞાન અને અધ્યાત્મશાસ્ત્રની જાણતો તેમાંથી ગાળી કાઢી નાંખે છે, અને ભગવદ્ગીતા તથા અન્ય વૈષ્ણવ આગમ, તંત્ર અને પુરાણોમાંનું, વૈષ્ણવ અને વિષ્ણુભક્તિનું સંદોહન આપે છે. આ અગસ્ત્ય ગીતા છે (અ. ૩-૩૫) ૭૭ જુઓ અદ્વૈષ્ટ સર્વભૂતાનાં-સમઃ શત્રૌં ચ ગીતાના જારમા અધ્યાયનું ધર્મ્યામૃત ૧૨-૨૦ જુઓ. મત્રી-(મૈત્રઃ) સુહૃદ્ભાવ. યદચ્છા લાભ જેટલું દૈવચ્છાથી પ્રાપ્ત થાય તેટલાથી જ સંતુષ્ટઃ ૭૮ વિચારો માતૃવત્પરદારેષુ-મોટી તે માતા, સમવયસ્કા તે બેન અને નાની તે પુત્રી. સમાહ-માં સમાધ-જન-

[illegible]

સુદૃઢ ઉતરે અને આચારમાં આવે તો અકેકું એક જ સાધનથી આ ભવબંધનથી છૂટાય. છૂટીધ-(અકર્તરી) ૯૭ પોપટે ઘણીના ભણાવ્યા પ્રમાણે રામ રામ કહ્યા તેથી કાંઈ તેના હૃદયમાં રામનામ જડાતાં, જામતાં નથી. કહેવા-વર્ણવવામાં સોહલી, શોભે એવી સહેલી સરળ દેખાય છે, પણ સમ્યક્પણે યથાસ્થિત અંગ-ઉપાંગ સહિત આચરવામાં દોહિલી-દૂહવનારી, મુશ્કેલ, દુર્ઘટ છે. ૯૮ અવરનઈ-અવરની, ખીખ શાણા સંતોની કહેલી, ‘મારઈ પોતઈ-એકઈ-મારી પોતાની એકે નથી.’ વાદ-આ વાદને વિવાદનો સવાલ હું લેખતો નથી; મારે વાદ-કથન, ડાચાકૂટણી સાથે નિરખન નથી તેટલી એના રહસ્યના આચરણ સાથે છે. પ્રસાદ-પ્રસાદે, કૃપાથી; છૂટસિ-હું તો છૂટીશ.

પા. ૯૨-૯૩. ૯૯-૧૦૮ આ વિભાગમાં અધ્યાય ૪ થી ૧૯ સમાવેશ છે. ૯૯ (અ. ૪, ૫ ને ૬) દક્ષના તપ વડે જે દશહજાર પુત્રો ઉત્પન્ન થયા, હૃદયશ્ચો (અ. ૫. ૧-૨૦). નારદદ્વ-‘નારદનઈ’ બ્રોધએ: નારદના વચનથી (શ્લો. ૬-૮): સર્ગસૃષ્ટિનો અંત જાણ્યા વિના તમે આલિશ-છોકરવાદ હોઈને પ્રજાના પાતકો-પ્રજ્વળિઓ કેવી રીતે પત્રને સરજશો? તેમણે એનો વિચાર કરી આ નિર્ણય કર્યો: કથં તદનુભૂયાય ગુણવિશ્રમ્બ્યુપપક્ષમેત્ ૨૦ નિવૃત્તિમાર્ગને યોગ્ય અધિકારી, નિવૃત્ત કરનાર શાસ્ત્રરૂપ પિતાની આજ્ઞા ન સમજે તે પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં વિશ્વાસ રાખીને શું આરંભ કરી શકવાનો? આમ વિચારી પ્રયયુ: પન્થાનમનિવર્તનમ્ ૨૧-મોક્ષમાર્ગે વિચર્યા. ૧૦૦ (અ. ૭ ને ૮) વિશ્વરૂપ-કસ્યપથી થયેલા, અદિતિના ચોથા પુત્ર ત્વષ્ટાનો દૈત્યપુત્રી રચનાથી થયેલો ખીજો પુત્ર (અ. ૬. ૪૩). દેવપુરોહિત-દેવોનો ગુરુ, યજ્ઞાદિ કર્મ કરાવનાર ઋત્વિજ. અહીં દેવો અને વિશ્વરૂપ વચ્ચે પુરોહિતપણામાં રહેલા દોષો આદિ વિષે થયેલો સંવાદ વિચારવા યોગ્ય છે. (અ. ૭. ૨૭-૩૭) બૃહસ્પતિ દેવગુરુ ગણાય છે, છતાં વિશ્વરૂપ કેમ દેવગુરુ થયો? એ પ્રસંગ (અ. ૭): એકદા દેવસભામાં ઇન્દ્ર વિરાજતો હતો ત્યાં બૃહસ્પતિ આવ્યા. ગર્વથી છકીને ઇન્દ્રે તેમને

ઉઠીને, કે સંસાર કરીને પણ ન બોલાવ્યા. આથી ચીઢાઈ બૃહસ્પતિ સ્વર્ગ-
લોકમાંથી ક્યાંક અંતર્ધાન થયા. ઇન્દ્ર પોતાની મૂર્ખાઇથી પરતાયો.
પછી બૃહસ્પતિ ચાલ્યા ગયાનું જાણી દુર્મદ દાનવો ચઢી વાગ્યા અને
સંગ્રામોમાં દેવોને હઠાવા લાગ્યા. બૃહસ્પતિની સલાહ અને પ્રેરણાની
ખોટ જાણી. પછી દેવ ધ્રુવા પાસે છેવટે ગયા. તેણે ગર્વાધતા માટે
ઇન્દ્રને ઠપકો આપ્યો. પછી તેણે વિપ્ર ત્વષ્ટાના પુત્ર વિશ્વરૂપ ઋષિને
દેવપુરોહિત થવા વિનવવા કહ્યું. વિશ્વરૂપે દેવો વડીલ (અદિતિના
બીજા પુત્રથી થયેલા) હોઇને પુરોહિતપણાનો દોષ વોહોરી લેઇને
પણ ગુરૂપદ સ્વીકાર્યું. તેણે દેવોને, પોતાની માતા દાનવપુત્રી રચનાના
સંબંધને લેઇને શુક્રાર્યની વિદ્યા પોતાની વૈષ્ણવ વિદ્યા વડે હરી લીધી
અને નારાયણકવચ દ્વારા ઇન્દ્રને એ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરાવી. (અ. ૮).
એથી રક્ષાયલા ઇન્દ્રનો જય થયો. પછી (અ. ૯-૧૦) એકદા ઇન્દ્રને
વહેમ પડ્યો કે માતૃપક્ષના દાનવોને ગુરૂ વિશ્વરૂપ યજ્ઞોમાં પરોક્ષ રીતે
ભાગ આપે છે. આથી તેણે વિશ્વરૂપનું માથું કાપી નાંખ્યું. તેને એની
ધ્રુવહત્યા લાગી. ઇન્દ્ર એ હત્યાને ચાર ભાગમાં ભૂમિ, જલ, વૃક્ષ અને
સ્ત્રીને વેહેંચી આપી મુક્ત થયો. બીજા પાસ પુત્રનું વેર લેવા ત્વષ્ટાએ હોમ
કર્યો અને વરદાનમાં ઇન્દ્રશત્રોર્વિવર્ધસ્વ માગ્યું. ‘ ઇન્દ્રનો શત્રુ ’ એમ બોલા
‘ શત્રુ ’ની પ્રધાનતા ઉચ્ચારાવી જોઈતી હતી, પણ ‘ ઇન્દ્ર એ જોનો
શત્રુ ’ છે એવો ભાવનું ખોટા સ્વર પરથી સહસા બોલાઇ જવાતાં ‘ ઇન્દ્ર ’ની
પ્રધાનતા ઉચ્ચારાઇ. એટલે કે તત્પુરૂષને બદલે બહુત્રીહી સમાસવાળું વચન
ઉચ્ચારતાં ‘ શિક્ષા ’ના નિયમનો ભંગ થતાં મંત્રો હીન; સ્વરતો વર્ણતો
વા મિથ્યાપ્રયુક્તો ન તમર્થમાહ । સવાગ્વજ્ઞો યજમાનં હિનસ્તિ યયેન્દ્રશત્રુઃ
સ્વરતોઽપરાધાત્ ॥ યજમાનનો નાશ થયો; આ ભાવને અંગે વૃત્ત
ભારે ભયંકર રૂપવાળો જીઓ, કાળસ્વરૂપ, યજ્ઞકુંડમાંથી ઉત્પન્ન થયો.
મહાં ઉદ્યોગ પર્વ. અ. ૯-૧૦ તેણે દેવો ઉપર ત્રાસ પ્રવર્તાવ્યો. એટલે
છેવટે તેઓ મત્સ્ય-ભગવાનને શરણે ગયા, સ્તુતિ ગાઈ, પ્રસન્ન કરી વરદાન
એળખ્યું: આચર્યણ મુનિ દધિચિનાં અસ્થિનું વજ્ર બનાવી, તેનાથી

વૃત્તને હણ્યો." અ. ૯. ૪૬-૫૫. દધિચિએ સ્વાર્થા દેવાને કરેલો ઉપદેશ મનનીય છે: અ. ૧૦-૩-૪; ૭-૧૦. પછી તે મેળવી દેવોએ વૃત્તને હણ્યો.] ૧૦૦ નારાયણકવચ-અ. ૧૦; શ્લો. ૩-૪૦; ૩-૧૧ વિધિ, ૧૨-૩૪ સ્તુતિ અને ૩૫-૪૦ કવચથી રક્ષણનાં દષ્ટાન્ત. ૧૦૧ તેહનુ-વિશ્વરૂપનો; 'હત્યાનો પ્રતિકાર (નિવારણ) કર્યો.' સ્ત્રી-રજસ્વલાધર્મ, 'રજ' એ હત્યાનો અંશ. અ. ૯-૯. ૧૦૩ તરુઆર-વૃક્ષ: નિર્યાસ-ચિકાશ એ હત્યાનો અંશ અ. ૯-૯-૯. જલ-બુદ્ધ અને શીણ એ હત્યાનો અંશ ૧૦-૧૧. મેદિની-પૃથ્વી; ખારી જમીન એ હત્યાનો અંશ. ૭-૮. ' ચાર સ્થાનકે હત્યાને સ્થાપી.' ૧૦૨ ' ઉપન્યો વિશ્વરૂપને.' વાસવશૂં-ધન્વની સાથે. માંડચુ-આરંભ્યો. વૃત્રામુર:-સ હમંલોકનાવૃણોત્તદ્વત્રમ્ય વૃત્રત્વમ્ । શ્રુતિ. વૃત્રના વર્ણુન માટે જુઓ શ્લોક ૧૧-૧૯. બોલ્યાં-(વૃત્ર) કહ્યાં: તેનાં તેજ, બળ, જ્ઞાન અને ભક્તિ અપાર-અમર્યાદિત હતાં, ધન્વને તેમાં કયાંયે હાવી દે એવાં હતાં; તેના સૈનિકોને દેવોએ કાયર કાયર અને કચરકચર કર્યો; એટલે તે રણમાંથી નાહા. વૃત્રે તેમને અવશ્યભાવી મરણ અને રણમાં મરનાર વીરની ઉત્કૃષ્ટ ગતિનો પડકાર કર્યો (૩૦-૩૩). પછી (અ. ૧૧) ધન્વ સાથે ઘેર રણસંગ્રામ મચ્યો; ધન્વના હાથીને વૃત્રે ધાયલ કર્યો, છતાં એવી નિરાધાર સ્થિતિમાં શરવીરને જાગે તેમ તેણે ધન્વ ઉપર સામો ધા કર્યો નહીં. પણ ધન્વ તરત સાવધાન થઈ સામો આવ્યો, ત્યારે વૃત્રે સ્વાર્થસિદ્ધિ સાડ નાહક અન્ય સૈનિકો રૂપી નિર્દોષોની કતલ કરવા માટે અનેક મામિક વચનો કહ્યાં અને સંગ્રામ આગળ ન ચલાવતાં પેલું વચ્ચું વજ્ર જ ફેંકવા કહ્યું. પછી તેનો વધ કરવા ધન્વે તેને વજ્ર માર્યું. (અ. ૧૨-૩) અને તેના સો હાથ કાપ્યા, છતાં વૃત્રે ધન્વને ઘેર્યો અને વજ્ર તેના હાથમાંથી હેઠું પડ્યું. ત્યારે વૃત્રે તેને આધ્યાત્મિક બોધ કર્યો: (૬-૧૭). ધન્વ તેથી પ્રસન્ન થયો અને તેની વિષ્ણુ-ભક્તિ અને ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનસંપત્તિ વખાણી. (૧૮ સ) પાછું યુદ્ધ આરંભાયું અને વૃત્ર હણાયો. (૨૯) છતાં તે ધન્વને ગણી ગયો; પરંતુ

ઇન્દ્ર નારાયણકવચથી રક્ષાયલો હોઇને મરણ ન પામ્યો અને વજ્રથી તેની કૂખ ભેદી બહાર આવ્યો (૩૦-૩૫). ૧૦૩ તેહો-‘ તેહના વધના પાપનું નિવારણ, ’ વૃત્રવધ આદિ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા- (અ. ૧૩)ની વૃત્તિ ઇન્દ્રને થઇ; ઋષિઓએ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવા પ્રેર્યો. પણ હત્યાથી ગભરાયલા ઇન્દ્રને શાન્તિ ન વળી. તેણે હજાર વર્ષ પર્યંત તપ આદર્યું (૧૪-૧૫). પછી અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો અને પાપથી મુક્ત થયો (૨૧). પૂરવો-પરિક્ષિતે અસુર વૃત્રને વિષ્ણુભક્તિ કેમ થઈ તે વિષે પૃચ્છા કરતાં, શ્રી શુકદેવે એ પૂર્વ અવતારે ચિત્રકેતુ રાજા હોવાનો વૃત્તાન્ત કહ્યો (અ. ૧૪). [આ કથા સવિસ્તર અ. ૧૭ મામાં વર્ણવેલી છે, તે જોવી] આ કથા નારદ અને દેવલે શુકદેવજીને કહી હતી. (અ. ૧૪-૯). ચિત્રકેતુ-શરસેનોનો ચક્રવર્તી રાજા. તેને કરોડ સ્ત્રીઓ હતી (૧૧) છતાં સંતાંત ન હતી. ‘ ઝાઝી રાંડે વેતર વંદે, ’ એ ગતિ હતી. ૧૦૪ ‘ પુત્ર મુઆનો શોક થયો. ’ અંગિરા એકદા તેની પાસે આવી ચઢતાં તેમને એણે પ્રસન્ન કર્યો. તેમણે રાજાને રાજ્યઅંગ-સાત-પ્રકૃતિઓ વિષે બોધ દીધો. રાજાએ પુત્ર ન હોવાથી અસંતોષ દાખવ્યો (૨૨-૨૬), અંગિરાએ ‘ ત્વાષ્ટ્ર ચર ’ રંધાવી યજ્ઞન કરાવ્યું. અને તેની રાણી કૃતિષ્ઠિતિએ એ યજ્ઞોચ્છિષ્ટ અન્ન ખાતાં તેને પુત્ર થયો. (૩૦). રાજાની બીજી અપુત્ર-વતી રાણીઓએ તેનો દ્વેષ કર્યો; અને ઝેર પાઈએ પુત્રને માર્યો. પુત્ર મરણ પામતાં ચિત્રકેતુ, અને રાણી ગાંડાં થયાં (અ. ૧૪. ૪૫-૬૦). ૧૦૪ ‘ વિશોક-શોક રહિત સુકોમલ વાણીથી કર્યો. ’ મીઠી વાણીથી ભાગવત ધર્મ કહી રાજાને શોકમુક્ત કર્યો. રાજાની શોકા-કુલ પામર સ્થિતિ જોઇ, નારદ અને અંગિરા તેની પાસે આવ્યા. (૬૧) અને પુત્રશોક ન કરવાનો બોધ દીધો (અ. ૧૫. ૧-૨૬). પછી નારદે ચિત્રકેતુને ‘ મંત્રોપનિષત ’ (અ. ૧૬. ૧૭-૨૫) ભણવાથી, અને સાત દિવસ તેનું મનન કરવાથી સંકર્ષણનાં દર્શન અને તેને અંગે કલ્યાણ થશે એમ કહ્યું. પાછો નારદે, સંસારની આશાશ્વતતા વિષે બોધ

દેવા (અ.૧૬) મુએલા બાળકના જીવને સંબોધી પિતાનું રાજપાટ લેવા કહ્યું. અહીં એ જીવ અને નારદ વચ્ચે સંવાદ ચાલ્યો; જીવે રાજ્ય લેવા ના પાડી અને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. પછી સંબંધીઓએ શોક છોડ્યો. (અ.૧૬.૨-૧૨). ચિત્રકેતુનો શોક ટળ્યો. જીવ-મૃતપુત્રના જીવ દ્વારા ભોગ આદિની અશશ્વતતા સંભળાવી સહવિદ્યા-આત્મવિદ્યાનો બોધ દીધો. ૧૦૫ નારદે તેને મંત્રોપનિષત શીખવ્યું, (અ.૧૬.૧૮-૨૫) અને અંગિરા સાથે સ્વધામ સીધાવ્યા. ચિત્રકેતુએ સાત દિવસ પર્યંત આ સમ્પ્રદાયની ઉપનિષત લણી. અને તેને સંકર્ષણે દર્શન દીધાં. રાજ્યએ તેમની સ્તુતિ કરી (૩૪-૪૮), સંકર્ષણે તેને સિદ્ધ યોનિમાં મૂકી વિદ્યાધર કર્યો, અને જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની સંપત્તિ સમગ્રની તેથી સંપન્ન કર્યો. (અ. ૧૬. ૫૦-૬૪). આથી ચિત્રકેતુને આદિહૃદ. આનંદ થયો અને સંકર્ષણે વિદ્યાધર કરી, ‘બહુપ્રસાદ’ કૃપા કરી, પરમ સર્વોત્કૃષ્ટ બુદ્ધિવાળા અધ્યાત્મવિદ્યા દાખવી, અને ‘ થોડે કાળે સિદ્ધિ પામ્યો. ’ ૧૦૬ (અ. ૧૭) ચિત્રકેતુ વિદ્યાધર થયા પછી એક વાર વિમાનમાં બેસી કૈલાશ ગયો. ત્યાં પાર્વતીને શંકરના ખોળામાં બેઠેલાં જોયાં. હૃસિયુ-હસ્યો; પાર્વતી અને શંકરની લીલા અને વિલાસ જોઈ હસી કંઈક અયુક્ત બોલ્યો. અ. ૧૭. ૬-૭. શિવ તો કંઈ ન બોલ્યા, પણ પાર્વતીએ ચીદાઈ તેને આસુરી યોનિમાં જન્મ લેવાનો શાપ આપ્યો. ૧૦-૧૫. ચિત્રકેતુ વિષ્ણુમુક્ત હતો એટલે પૂર્વકર્માનુસાર પોતાને એ યોનિમાં અવતરવાનું હોવાનું સહજ છે એમ સમજી, સામે શાપ ન દેતાં શાન્તિથી પાર્વતીને તેમ કહ્યું. અ.૧ ૧૭.૧૭-૨૪. અને વિમાનમાં બેસી સ્વર્ગ ગયો. પછી શંકર પાર્વતીને વિષ્ણુલક્ષ્મી સહિષ્ણુતા વર્ણવી, અને ચિત્રકેતુએ સામને શાપ ન આપ્યા માટે તેના મનની મહત્તા વર્ણવી ૨૭-૩૫. પછી ચિત્રકેતુ ત્વષ્ટાના પુત્ર વૃત્રરૂપે જન્મ્યો ૩૮. ૧૦૭ અ. ૧૮. કસપપથી દિતિના ઉદરમાં ૪૯ મરતો પાક્યા અને જન્મ્યા. તેઓ ઇન્દ્રના સરખા રૂપવાળા, પણ પ્રજા-સંતતિ-રહિત થયા. (અ. ૧૮ શ્લો. ૧૯.) પરિક્ષિતે શુકને મરતો આસુરો હોવા છતાં ઇન્દ્ર સંમાન કેમ થયા એ પ્રશ્ન પૂછ્યો ૨૦-૨૧. શુકદેવે

કલ્પું: વિષ્ણુએ દેવપક્ષે રહી દિતિના પુત્રા દેત્યોને હણાવ્યા; એથી દિતિ બગવા લાગી; અને ઇન્દ્રને હણાવાનો વિચાર કર્યો. તેણે પૂર્ણ સેવાભાવ અને ભક્તિથી કશ્યપને પ્રસન્ન કર્યો; વરદાન મેળવ્યું. પુત્ર-ઉત્પત્તિ માટે સંયમ તોડતાં કશ્યપ કચવાયા અને પરિતાપ પામ્યા. (અ. પ. ૩૮). તેમ તેમને ઇન્દ્રનો વધ થાય એ યોગ્ય ન લાગ્યું ૪૩. તેથી કશ્યપે એવો સુત ઉત્પન્ન કરવો માટે આવશ્યક વ્રત દિતિએ કરવાના વચનનું વિધાન કર્યું: ‘ જો એક સંવત્સર લગી એ વ્રત પૂર્ણપણે તું કરીશ તો તને ઇન્દ્રને મારનાર પુત્ર થશે, પણ તેમ નહીં થાય તો તો પુત્ર દેવોનો બંધુ થશે. ’ એ વ્રતવર્ણન માટે જુઓ અ. ૧૮. ૪૭-૫૪. દિતિને કશ્યપે શાન્તિ, ક્ષમા, શુદ્ધિ અને આહારવિહારના વિધિ કહ્યા. ઇન્દ્રને એથી કુદરતી રીતે ભય થયો ૫૬, અને તેની ભક્તિ તોડાવવા મથન કર્યું. ૫૭-૫૮ પણ તેમાં ન ફાવતાં એકદા દિતિ પગ ધોયા વગર સૂઈ રહી હતી તેવામાં તે વાટે દિતિના ગર્ભમાં ઇન્દ્ર પેડો અને વજ્ર વડે તેના ૪૯ કંટકા કર્યો; તેમણે ઇન્દ્રની પ્રાર્થના કરી અને ભાઇ પેરે વર્તવા વચન દીધું. વિષ્ણુની કૃપાથી એ ૪૯ મરતો સજીવ હજ્યા. દિતિ આટલા બધા પુત્રો થતાં પ્રસન્ન થઈ; ઇન્દ્રે તેનું કારણ પૂછતાં દિતિને અપરાધ માફ કરવાની વિનંતિ સાથે હકીકત કહી. ૧૯ મા અધ્યાયમાં પુનઃ સવન વ્રત-૩૧ રામે દિતિને કહેલું પુત્રોત્પત્તિનું વ્રત રાંઝના પૂછવાથી શુકદેવજીએ વર્ણવ્યું. ૧૮ ધણુ-ધણું. ‘ મુદ્ધિ ’ ને બદલે ‘ રકંધિ ’ જોઇએ.

કલા ૮ મી-સમમ રકંધ, ૬ ફી લીલા જિતિ

[જિતિ (પુષ્ટાનામ્ આચાર:) અહીં ક્રમિક: કર્મવાસના । એ અર્થ મુખ્યત્વે છે, સાતમો રકંધ બે ભાગે વહેંચાયો છે: ૧૦ અને ૫ અધ્યાય. પહેલા દશ અધ્યાયોમાં પ્રજ્ઞાદના ઇતિહાસ દ્વારા વાસનાનું સ્વરૂપ અને પાછલા પાંચથી ધર્મનિર્ણય વર્ણવાયો છે.

જેવાં કર્મ તેવી વાસના, જેવા હેતુથી કર્મ તેવા હેતુવાળી વાસનાઃ આમ તેના શુભ અને અશુભ એ બે પ્રકાર મુખ્ય-મહા પુરુષના કોપથી ઉડેલી વાસના, જેવી કે સનકસનંદનના કોપથી જ્યવિજ્ય પોળીયાને હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુ રૂપે અવતરવું પડ્યું, એ અશુભ વાસના; મહાન પુરુષના અનુગ્રહથી-વિષ્ણુની કૃપાથી પ્રજ્ઞાદ તરી ગયો છે એ શુભ વાસના. ત્રીજા સ્કંધ(અ. ૧૬)માં જ્યવિજ્ય પોળીયા સનકસનંદનના શાપથી વૈરભાવે સંસારમાં ત્રણ અવતાર ભોગવી પ્રભુના પરમપદને પુનઃ પામ્યા. એમાં વારાહ અવતારમાં પહેલો જન્મ હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુ અને પ્રજ્ઞાદ તે બ્રહ્મરૂપ સનકસનંદનાદિનો અંશ.

કથાપ્રસંગઃ રાજસૂય યજ્ઞમાં કૃષ્ણે લણેલા શિશુપાલ (જ્યવિજ્યના ત્રીજા અવતાર)ને ભગવાનમાં સાયુજ્યમુક્તિ મળી, એમ જાણી યુધિષ્ઠિરે નારદને તેનું કારણ પૂછ્યું: યોગીએને પણ દુર્લભ એવી વિષ્ણુપદ પ્રાપ્તિ તેમના વિદેષી શિશુપાલને કેમ થઈ ? નારદે કહ્યું: વૈર આંધવાથી, વૈર ન રાખવાથી, ભય, સ્નેહ અથવા કામથી ભગવાનમાં મન જોડાય છે અને કંઈ પણ ભેદ દેખાતો નથી (અ. ૧ ૨૫). પરંતુ માણસ જેવી રીતે વૈર આંધવાથી, પ્રભુમાં તન્મયતા પામે છે તેવી રીતે ભક્તિયોગથી નથી તન્મયતા અંધાતી, એવો મારો નિશ્ચય છે; જેમ કીડો ભમરીના અતોનાન ડંખથી ભમરીરૂપ થાય છે તેમ. પછી તેમણે જ્યવિજ્યના હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુના અવતારની કથા કહી. વારાહ અવતાર ધરી હિરણ્યાક્ષને વિષ્ણુએ માર્યો (અ. ૨). એથી હિરણ્યકશિપુ સંતાપ પામ્યો, બ્રહ્માને પ્રસન્ન કરવા ઘેર તપ આદર્યું અને વરદાન મેળવ્યું કે ઘરની અંદર કે બહાર, કે આકાશમાં, દિવસ કે રાત્રિએ, વા આયુધથી, મનુષ્ય કે અન્ય પ્રાણીથી પણ મારું મૃત્યુ ન થાય. (અ. ૩. ૩૪-૩૮). પછી ત્રણે ભોક્તે તેણે સંતાપ્યા. દેવો કાયર કાયર થઈ વિષ્ણુને શરણે ગયા અને દૈત્ય જ્યારે મારો વિદેષ કરશે ત્યારે હું તેને મારીશ (અ. ૪. ૨૫-૨૮).

એવું વરદાન મેળવ્યું. પછી હિરણ્યકશિપુને ચાર પુત્રો થયા. તેમાં મોટો પ્રજ્ઞાદ વિષ્ણુભક્ત હતો. તેમી વિષ્ણુભક્તિ તોડાવવા તેણે કંઈ કંઈ મથનો કર્યા; (અ. ૫.) તેને બહુ બહુ સંતાપ્યો, વિદારાવવા મથ્યો, પણ પ્રજ્ઞાદ એકનો બે ન થયો. દૈત્ય પુત્રાને પણ તેણે નિર્ગુણ વિષ્ણુભક્તિ (ભાગવતધર્મ) ઉપદેશી (અ. ૫-૬ ને ૭). પછી હિરણ્યકશિપુએ તેને થંમે આંધી, વિષ્ણુ તેમાંથી પ્રકટ કરાવવા આજ્ઞાન કર્યું. તેની સ્તુતિથી નૃસિંહરૂપે વિષ્ણુ પ્રકટ થયા અને દૈત્યરાજને માર્યો (અ. ૮). પછી દેવોએ ઉગ્ર રૂપ શાન્ત કરવા વિષ્ણુને વિનંત્યા. (અ. ૮) પણ તે શાન્ત ન થયા પછી પ્રજ્ઞાદે નૃસિંહસ્તવ ગાયું (અ. ૧૦. ૮-૫૦) નૃસિંહે પ્રસન્ન થઈ પ્રજ્ઞાદને વરદાન દીધું. પ્રજ્ઞાદને રાજપાટ પસંદ ન હતું છતાં વિષ્ણુએ તે ભોગવવા આજ્ઞા કરી. આથી દેવો તેને ગાદીએ બેસાડી, સ્વર્લોક સીધાર્યા. (અ. ૧૦). પાછલા પાંચ અધ્યાયોમાં નારદ યુધિષ્ઠર સંવાદ દ્વારા સદાચારનિર્ણય (અ. ૧૧); સંન્યાસીના ધર્મ (અ. ૧૨); યતિધર્મ (અ. ૧૩), ગૃહસ્થાશ્રમીના ધર્મ (અ. ૧૪); અને મોક્ષપ્રાપ્તિનો મર્મ (અ. ૧૫), એ અંશો વર્ણવાયા છે. કવિએ આ પાછલો વિભાગ સારરૂપે જ ઘણો સંક્ષિપ્ત તારવ્યો છે.]

પા. ૯૩-૯૮. ૧-૩૦. રણિ 'મારીઉ-રણમાં માર્યો. સંસ્કૃત શૈલી (હિરણ્યકશિપુ: રણે હત:). બોલિશી-હું કહીશ. ૨ હુંહું-કોહો, બોલો; (અ. ૧. ૧૪-૨૦ એતદ્વામ્યતિ મે બુદ્ધિર્દીર્ઘાવિરિવ વાયુના । બ્રૂહ્યેતદ્ભૂતતમં મગવાંસ્તત્ર કારણમ્ ॥) શિશુ-પાલ જેવો વિષ્ણુનો વિદેશી સાયુજ્યમુક્તિ કેમ પામ્યો ? ૩ હુંહું- 'કહ' બોલો (જાપની બૂલ છે). નારદ કહે છે વેર-ભાવે વિષ્ણુમાં મન એકાગ્ર વિશેષે થાય છે, માટે જ્યવિજ્ય નામના તેમના બે દારપાલોએ સનકસનંદનના શાપથી ત્રણ અવતાર લગી વિષ્ણુવિદેશ કરી, ભગવાનમાં જ નિમગ્ન થઈ, સત્વર સાયુજ્ય-

મુક્તિ મેળવવાનો માર્ગ લીધો. શિશુપાલ એ વંરભાવે અવતરેલો
 ભગવાનનો દારપાળ હતો, તેણે એ માર્ગે પરમપદ મેળવ્યું. (અ. ૧-
 શ્લો. ૨૦-૪૫). ૪ એકં (સ્કં. ૩, અ. ૧૬ નો સાર). ' વિષ્ણુના
 અંતઃપુરમાં જતાં અટકાવ્યા. એથી મુનિને સંતાપ થયો અને જ્યવિજ્યને
 શાપ દીધો. ' ૫ ' તમે ત્રીજે જન્મે હરિપદરૂપી વિશ્રામરૂપી તમારો
 દામ-પાછો પામશો. ' ૬ પ્રથમધ-પહેલે અક્તારે (અ. ૧. ૩૯-
 ૪૪). ૭ માતા-દિતિ. હિરણ્યકશિપુએ પુત્રના મરણના શોકથી
 સંતાપ પામતી દિતિને દૈવાધીન અને કર્મોનુસાર જીવતો જન્મ દ્વારા
 મેળાપ થાય છે અને મરણ દ્વારા વિયોગ થાય છે, એ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપદેશ્યું.
 અને ઉશિનર(કંદહાર)ના રાગ સુયજનો વૃત્તાન્ત, યમ અને પ્રેત-
 બંધુઓનો સંવાદ કહ્યો. (અ. ૨. ૨૦-૬૧) ' તેના શોકને વિશોક કર્યો;
 શોક ટાળ્યો; મનનું સમાધાન કર્યું. ' ૮ અતિ ઉગ્ર-તેના તપની ઉગ્રતા
 માટે જીઓ (અ. ૩. ૧-૫). ૨હિ-રહે, રહેતો. ૯ દિન (દિવ્ય-
 સમાઃ શતમ્ ૧૯) દિવ્ય-દેવનાં સો વર્ષ. ત્વચ-ચામડી વગેરે (દંશ-
 મહિતદંદહસ્ય પ્રાણા અસ્થિષુ શરતે ડંસો-કીરીઓ આદિથી ખવાઈ ગયલા
 તારા શરીરના પ્રાણ હાડકામાં જ સ્થિર છે. ૧૮). ૯ ' તેના ધ્યાનની
 અંદર, ધ્યાનની અવસ્થામાં. ' આલ્યા-દેખાયા. તુઠા-તુટ થયા.
 ' વત્સ ! વરદાન, ઇષ્ટ વર માગ્ય. ૧૦ ધરિં- (ભૂતેભ્યસ્ત્વદ્વિત્તુષ્ટેભ્યો
 મૃત્યુર્માન્મુન્મમ પ્રમો | અ. ૩. ૩૫ | નાન્તર્બહિર્દિવાનક્તમન્યસ્માદપિ ચાયુધેઃ ન ભૂમૌ
 નામ્બરે મૃત્યુર્ન નરેર્ન મૃગૈરપિ | ૩૬ | વ્યસુભિર્વાડસુમદ્ધિર્વા મુરાસુરમહોરૈઃ |
 અપ્રતિદ્વન્દ્વતાં યુદ્ધે એકપત્યં ચ દેહિનામ્ | ૩૭ | સર્વેષાં લોકપાલાનામ્
 મહિમાનં યથાત્મનઃ | તપોયોગપ્રભાવાણાં યન્નરિષ્યતિ કર્હિચિત્ | ૩૮) ' સુકાથી
 કે બીનાથી. ' ૧૧ બ્રહ્મા- (અ. ૪-૩.) અદસ્ય થયા. હરપિત-
 હર્ષ પામતો, ' વેગિ-ત્વરાથી મેલાવુ-સૈન્યનો જમેશો મેલિઉ-મેળવ્યો,
 કર્યો. ' ૧૨ કુંડિં (કંડે) ગળું ખાલીને સ્વર્ગમાંથી હાંકી કાઢ્યા.
 (૪-૨૦) જિતુ-ધન્વને જિત્યો (ઇન્દ્રઃ તેન જિતઃ) તેહ-તેઓ

વૈકુંઠમાં સૌંસરા દોડ્યા (૧૧). ૧૩ ‘હિરણ્યકશિપુથી અપાર દુઃખ
 પામેલા અમે-તેમને હે વિશ્વાધાર !-રાખો, રક્ષણ આપો.’ (૨૨).
 ૧૪ દેવા-“હે દેવો ! સાંભળો હું તમારું કાર્ય કરીશ, તમે નિર્ભય
 મર્ધ પાછા વળો. એ પાપી, જ્યારે સંત-મારા ભક્તનો દ્વેષ આણુશે-
 કરશે ત્યારે મરણ પામશે.” (યજ્ઞદેવેષુ વેદેષુ ગોષુ વિપ્રેષુ સાધુષુ ।
 ધર્મે મયિ ચ વિદ્વેષઃ સં વા આશુ વિનશ્યતિ ॥ નિર્વૈરાય પ્રશાન્તાય સ્વચ્છાતાય
 મહાત્મને । પ્રહ્લાદાય યદા દ્રુષ્ટોદ્ધનિષ્યેડપિ પરોજિતમ્ ૨૭-૨૮) ૧૬ પ્રશંસી
 -વખાણીને (અઙ્કમારોપ્ય... કથ્યતાં વત્સ મન્યતે યદ્વદાન્ અ, ૫-૪)
 ‘હે તાત ! તું શું શું ભણ્યો તે મને કહે ને ?’ ૧૭ ‘હું કૂડો-મિથ્યા
 વાદ કરી જાણતો નથી.’ ‘સદા અસદ્ગ્રહ-મિથ્યા મારા તારાના
 અભિનિવેશથી જેનું મન ખેદયુક્ત રહે છે એવા દેહીઓ અંધારા
 કૂવામાં પોતાને પાડનાર ગૃહનો ત્યાગ કરી, વનમાં જઈ, હરિને આશ્રય
 કરે છે તે હું ઠીક માનું છું. ૫’ [ભાગવતમાં પહેલી વાર હિરણ્યકશિપુ
 માત્ર એક જ પ્રશ્ન કરે છે, પ્રહ્લાદ તેનો કુંકો ઉત્તર આપે છે (૫) અને
 દૈત્યેન્દ્ર હસી ‘બીજીની બુદ્ધિથી મારા બાલકની બુદ્ધિ અગડી છે,’ એમ
 કહી (૬), એને દેવપક્ષના બ્રાહ્મણો ન અગાડે એવી સાવધતા રાખવાનું
 સૂચવી, ગુરૂને સોંપે છે. ગુરૂ સાથે પ્રહ્લાદને સંવાદ થાય છે ૧૦-૧૪,
 ગુરૂ ચીઢાઈ તેને મારે છે અને રાજનીતિ ભણાવી પાછો દૈત્યરાજ પાસે
 આણે છે. તેના પૂછવાથી પ્રહ્લાદ કહે છે: ૧૫-૨૧. કવિ આ ભાગ છોડી
 દે છે.] ૧૮-૧૯ જુઓ શ્લો ૨૩--૨૪. સેવાભેદ-વિવિધ પ્રકારની
 સેવાઓ. ‘આત્મનિવેદન’-સ્વશરીરસમર્પણ; ભગવદ્દેવપરાયણ રહી દેહ-
 રક્ષણની ચિન્તાનું વર્જન. ૨૦ ‘તને આત્મી શીખ કેણુ દે છે ?’ (પછી
 દૈત્યેન્દ્રે ગુરૂપુત્રને આવું શિક્ષણ આપ્યા માટે ધિક્કાર્યો ૨૫-૨૭ અને
 પ્રહ્લાદને પૂછ્યું ૨૯ નચેદ્રુમુલીયં તે કુતાડમદ્રા સતી મતિ: ૨૯) નિર્ગુણ-
 ગુણ, સારાં લક્ષણ વિનાના. હં. (ભાગવતમાં નથી). આમાંનું ૩૫-૩૬
 શ્લોકમાં કંઈક ધ્વનિત છે. જેહશૂ-જે વિષ્ણુની સાથે. ૨૧ પુત્ર૦
 (ભાગવતમાં આમ છે. પ્રહ્લાદ કહે છે. કૃષ્ણ-વિષ્ણુમાં જેની મતિ

છે તે બીજાથી દોરાતો નથી. ૩૦-૩૨) વિષ્ણુ. (૨૧-૨૪, ને
 શ્લો ૧-૨ વાળો ભાગ અન્ય પુરાણમાંથી કવિએ ઉદ્ધૃત કર્યો છે.)
 વિષ્ણુ સર્વિ-સર્વ કોઈના રિદ્ધ-હૃદયમાં વસે (છે), અંતર્યામીરૂપે
 રહે (છે) તે મને આ શિખામણ કહે-દે છે. ' પરમાત્મા વિના હે
 તાત ! કાણ કેને શીખવે છે ? ૨૨ આસરઘ-આશ્રયે, આશ્રય કરે
 છે. ૨૩ પ્રહ્લાદવચન; સંપદા-મુક્તિશી સંપત્તિ. વાંછિશિ-વાંછશે,
 વાંછતો હોઈ. લાણિ-લાણ. ૨ કિં અન્ય પુરાણનાં છે. સમસ્તે : સ્ફુટ
 -સ્પષ્ટ, શુદ્ધ ચિત્તે. ૨૪ હિરણ્યકશિપુ ધણાં કંઠાર વચન પુત્રને ઉદ્દેશીને
 કહે છે અને ગુરુપુત્રને પ્રહ્લાદને મારી નાંખવા આજ્ઞા કરે છે ૩૪-૩૮
 રોસઘ ધ્રુવશર્ધ-રોષે ધર્મે, રોષે ધ્રુજ ઉઠ્યો. દાંતેશ-દાંત વડે બે હોઠ
 પ્રસે-હોઠ ચાવવા લાગ્યો. " આ પ્રહ્લાદને ગાઠો-અતિશય સખ્ત
 તાડો-મારો, પૂરેપૂરો ખોખરો કરો. ' (સર્વૃપાયૈર્હન્ટવ્યઃ ૩૮) ૨૫ ગિરિ
 -પર્વતપરથી હેઠો. ગન્હરિ-શાર્દૂલ, સિંહ, વાઘ-નાં કાતરોમાં. ' છતાં
 લેશ પણ પીડા તેને ન થઈ. ' ૨૬ ' શ્રીરંગ-વિષ્ણુ રક્ષા કરે તેનું
 અંગ વન્જમય હોઈને કશીયે કશાથી આંચ ન લાગે. ' હે પ્રભુ ! તું
 તૂઠે-સંતુષ્ટ થાજી તો અરિ મિત્ર થઈ જાય વગેરે, પણ જો રહે તો
 મિત્ર અરિને, પથ્ય વિષરૂપ વગેરે. ૨૭ અવધારિ-અવધારો, બરોબર
 લક્ષમાં લ્યો. દ્વલ્લુવિહ-દ્વલ્લવ્યો, સંતાપ્યો (૪૦-૪૪) સહી-નિશ્ચયે.
 ' એને કશાની ટાંકી લાગતી નથી, કોઈએ ઉપાય તેને મારવામાં કામ
 લાગતો જ નથી. ' ૨૮ હિરણ્યકશિપુ વિમાસણમાં પડ્યો અને પ્રહ્લાદને
 પોતાના મૃત્યુનું કારણ સમજ્યો. (૪૪-૪૭ નૂન...મૃત્યુર્મે ભવિતા ન વા).
 શુંડામરક-શંડ અને અમરક, શુકાર્યાર્થના બે પુત્ર (મત્સ્ય અ. ૩૩)
 રાજનીતિ-(ધર્માલ્પસ્યોપદેષ્ટવ્યા રાજ્ઞાં ચે ગૃલમેધિનામ્ ૫૪) એહ-એને
 લણાવો. ' ૨૯ પણ પ્રહ્લાદે તો મોટા રાજા મુકુંદની નીતિ લણવા
 માંડી; અને બીજી વિદ્યાઓને મિથ્યા વાદ-વિતંડા ગણી છોડી દીધી. ૫૩
 ૩૦ ગુણગ્રામ-પ્રભુના સંખ્યાબંધ ગુણો.

શ્રદ્ધાળા એ કેમે) સૂની-ગુરૂથી શન્ય, ગુરૂ વગરની. ૩૨ ધ્યાઉ-ધ્યાન
 ધરો. 'બીજું જે કાંઈ બાણુ' તે આળપંપાળ-ખોટું મન મનાવવા જેવું
 છે.' જુઓ અ. ૬. ૧-૨૭. ૩૨-૩૩ નિશાળમાં જૂના જમાનાની
 નિશાળના બહુતરનો નમૂનો. (સરખાવો નાકરકૃત ચન્દ્રહાસ આખ્યાન
 બૃ. કા. દો. ભા. ૮ કડવું ૪ કડી ૨૧-૮૧ પા. ૫૦-૫૧) સિદ્ધો ઘર્ષ:
 સમાન્નાયઃ ઝંકાર એ સિદ્ધ વર્ણુ છે. ઝંકાર કેમ લખવો તે શિખવૈતાં
 મહેતાજી બોલતા : બણીએ જ, મીંડું બલાદી, એક લીટીમાં પંડ,
 બીજી ઉપર, થયો ઓગણ પડાયો, ઝં ગણપતયે નમઃ) એટલે ઝંકાર.
 આ બધી વિગત માટે જુઓ બૃ. કા. દો. ભાગ ૮ પા. ૫૪૨-૫૫૦.
 આવન અક્ષર, ૧૬ સ્વર અને ૩૬ વ્યંજન. ૩૩ 'એક સૂત્ર જ ખરૂં,
 અને તે ઝં હરિઃ, બીજું તમે જે બણોછો તો કસૂત્ર-ખોટું સૂત્ર છે.
 ઝં એ સિદ્ધવર્ણુ વ્યાપક અને નિર્વાણ-મોક્ષપદ છે. અ, ક આદિને
 અક્ષર કહો છો, પણ જે ક્ષરે નહીં નાશ ન પામે તે જ ખરો
 અક્ષર અને તે ઝં છે. જાણુ-જાણો. ૩૪ "નારદે મને ઉપદેશેલો
 ભાગવતધર્મ હું તમને કહું છું તે સાંભળો.' શ્લો. ૨૮. (અધ્યાય ૭
 જુઓ: હિરણ્યકશિપુ તપ કરવા ગયો ત્યારે તેની રાણી સગર્ભા હતી.
 ધન્દ્ર તેને એકલી જાણી હરી લાવ્યો અને મારવા લાગ્યો. નારદે
 તેના ગર્ભમાં વિષ્ણુલક્ષ્મી હોવાનું કહી તેને ઉગારી; અને પછી પ્રસવ
 પામ્યે પ્રજ્ઞાદને ધર્મતત્ત્વ અને નિર્મલ જ્ઞાન પ્રબોધ્યું ૧૪-૧૫. આ બોધ
 આધ્યાત્મિક જ્ઞાન અને વિષ્ણુલક્ષ્મીથી ભરપૂર છે ૧૬-૫૪. કવિ
 તેનો ધ્વનિ લેઈ પોતાની રીતિ પ્રમાણે અન્ય પુરાણાદિમાંથી વસ્તુ-
 વિચાર લેઈ વર્ણુવે છે.) ૩૫ 'યુવાવસ્થામાં વિષયો વ્યાપે, માટે
 તે અગાઉ બાલપણમાં જ દેવેશ-હરિને ભજો.' ૩૫ યૌવનમાં જીવ
 પુત્ર-કલત્રનો સંયોગ (વગેરે) વાંચે (છે). હરિષા-હર્ષ. મરષ-મર્ષ,
 સહિષ્ણતા. ૩૭ 'મનરૂપી માંકડું દશે દિશાએ ફરતું ફરે, પણ વિષ્ણુ-
 વાર્તા સ્થિર થઈ નવ સાંભળે.' 'આવો યુવાવસ્થાનો વેશ દેહને છોડી
 જાય, એટલે કે યુવાવસ્થા પૂરી થાય કે તેની પાછળ જરા-વૃદ્ધાવસ્થા

દેહમાં પ્રવેશે છે. ૩૮ ‘એ જરા શાકિની-પિશાચિણી જ છે; અમાધિ-
દોષધ-અમાધ દોષથી ભરપૂર છે.’ જમલી-(સં યમલ) સાથે (જ-મથી)-
સંકળાયલી. ‘સધળી જાતના રોગો આવે.’ વિકલ-કલાથી રહિત,
પોતાનું કર્મ ન કરી શકે એવી સ્થિતિવાળી ધન્ત્રિયો થાય. ૩૯ લીલી-
લડખડતી, લડચડતી. લીલરી-લોહી ઉડી જવાથી તંત્રીઆવતી નસોની
લીલાશ દેખાય. આંધિ (ખહ૦)-આંખો. ગદ્ય-પાણી મળે. ડસણુ-
દશન, દાંત. ૪૦ આદર-માન. ‘પારકાની હુંશે-હુંડે બેઠો બેઠો પેટ
ભરે.’ શુભપાલ-કૃતરો. ‘જાણે ધરનો કૃતરો હોય તેમ કોઇ જૂખ્યો છે
કે તરસ્યો તેની સંભાળ પણ ન લે.’ ૪૧ ખલદને ગરદુ-ધરડો થતાં
હાલવાની ગતિવિહોણો થતાં પડ્યો મૂકે તેમ. ‘છતાં હું ધરનો ધણી છું
એવો ખાલી મમત ધરે; એવી પાપિણી મમતા વળગી છે.’ ૪૨-૪૩
પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણંની આવાગમનની જેમ રહેંટની ઘટમાલ ચાલે
તેમ આંટાફેરીમાં ચાલ્યાં કરે. ૪૪ આવા ફેરામાંથી ટળવું હોય તો
સાચી વાત સાંભળો. વિષણુને ભજશે નહીં તો તેમાંથી નહીં છૂટી
શકશે. છૂટીજમ-છૂટીએ. ૪૫ ‘હરિભક્તિં વિનાની બીજી વિદ્યાને
છોડી મૂકો.’ ૪૬ ઉલગવા-ઓળખવા. ‘પોતાના જેવા બધાને ભક્ત
કર્યો.’ (एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः । एकान्तभक्तिः
गोविन्दे यत्सर्वत्र परीक्षणं अ. ५५) વિભાસણુ-અંદેશો, ચિંતા. ૪૮
તેં એકલાએ વંદ્યાથી સરચું નહીં-પત્યું નથી, પણ આખી નિશાળ-
બધા છોકરાઓને વણસાડ્યા-ખગાડ્યા છે. ૪૯ ‘રાવ-રાજ આગલ
જઈ રાવ-ફર્યાદ કરી’ (અ. ૮. ૧-૨).

પા. ૧૦૦-૧૦૩. ૫૦. ૬૮. ૫૦ ‘વિષણુને હું ટાલું-તળું,
ધિક્કારું છું તેને જ તું ભણે-ભજે છે.’ ૫૧ ‘મન એ જ દુઃખનું
કારણ છે,’ મન માને છે માટે દુઃખ લાગે છે. મન એ મનુષ્યાનાં
કારણં બંધમોક્ષયોઃ । માઈ મન હરિમાં છે, એટલે નિર્ભય છે; મારો
અંતર્યામી હરિ છે તેણે મારા હૃદયમાં વસી ભયનો ઠામ, રૂંધ્યો-રોડી,
અટકાવી દીધો છે. (પ્રહ્લાદવચન માટે ભુઓઃ અ. ૮. ૭-૧૧.)

પર સાપિંડ સાપે (સાપથી) આઉલિ (આમલકી આવળ) ચાવી ખાધો-ડંસી વિષમય કર્યો, શોષી સૂકવી નાંખ્યો, તેમ આખો ને આખો તને શોષી લઇશ. ટાલશિંડ તારો કામ ટાળાશ, જગતમાંથી ઉખાડી નાંખીશ, પડ 'પિતા સમજે, કાળ રૂપી સંસારિ ('સંસાર' ને બદલે જોઈએ) સંસારમાં સર્પ કહેવાય છે; તે તને નહીં છોડે, માટે જો તેના પાશમાંથી છૂટવું હોય તો હરિને ઉલગો-ઓળખો.'

- ૫૪-૫૫ થંભ સરિસુ-સરસો, (સદશકં, સરિક્ત્વંડં, સરીલું. સરસું) થાંભલાની સાથે (થંભમાં તારો સ્વામી દેખાડ, નહીં તો ખર્જંથી માંડું અને જોઈ હું કે તે તને કેવો ઉગારવા આવે છે. ૧૨-૧૪). 'કેવો તેહ સ્વામી આડો આવે છે તે હું જોઈશ.' ૫-૪' જોઈએ. આ શ્લોક ભાગવતનો નથી.-મૃદ્ધાણિ-મૃદ્ધાણિ જોઈએ. ૫૭ આ યુસટની થાપટ ગાલ સાથે તતકાલ લાગી જ જાણુ." પ્રતિજ્ઞાં આ દશમ સ્કંધનો પ્રલંબવધ વેળાનો શ્લોક છે. ૬૦ પુરૂષકેસરી-નરસિંહવર્ણન એના માટે જુઓ ૧૮-૨૪. ૬૧ નરસિંહના કોપથી, ગર્જનાથી હિરણ્યકશિપુની સભા ધ્રુજ ઉડી ૧૬. ૬૨ વચણુ-વદન, મોંદું. સટા-ચાળ. કાળ જાણ્યો જાણ્યું-જાણ્યું-જોઈએ-શ્લો. ૨૩. ૬૩ 'જેમ કપોત શીંચાણા' બીજાને હાથે ચઢ્યો કે તે પકડાયો અને મુઓ જ સમજવો, તેમ જગનાથે એકદમ તેને હિરણ્યકશિપુને ઝડપી લીધો.' ૬૪ 'ઉત્સંગિ-ખોળામાં ઉછાળાને નાંખ્યો-લીધો અને નહોરથી તેના દેહને વિલુર્યો-એ ફાડ્યાં કર્યાં જુઓ. અ. ૭-૨૭-૩૧. ૬૫ સંધાણુ-અંગેના સાંધાઓ. ૬૬ આસનાં આસન, પાસે, રૂપ-રૂપ જોઈએ. ૬૭ દેવો નૃસિંહને શાન્ત પાડવા પૃથક્ પૃથક્ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ૪૦-૫૬. પણ તેના ક્રોધ ન જ શમ્યો. ત્યારે લક્ષ્મીને ખોલાવ્યાં; અને તેમણે પણ નૃસિંહ પાસે 'જવા ના પાડી: જુઓ અ. ૮-૧૨. 'એહના અતિ અદ્ભુત રૂપ અદૃશ્યુંતપૂર્વત્વાત્ ૩૫ થી હું બીહું છું.' ૬૭ ત્યારે દેવોએ પ્રહલાદને ખોલાવી મોકલ્યા. તે નૃસિંહને પગે પડ્યો. વિષણુએ શાન્ત થઈ ભક્તને માથે હાથ મૂક્યો અને તે સ્તુતિ કરવા લાગ્યો (૪-૭). પ્રહલાદની સ્તુતિ: અ. ૯. ૮-૫૦.

‘કૌપ ત્યજે અને પ્રસાદ-કૃપા કરે: તદ્યથ મન્યુમસુરથ હતસ્ત્વયાથ...
 લોકાથ નિવૃત્તિમિતા: પ્રતિયન્તિ સર્વે રૂપં નૃસિંહવિભવાય જના: સ્મરન્તિ ૧૪ ।
 ૬૯ ‘તું સર્વ ભૂતના હૃદયમાં વસે (છે).’ ‘સચરાચર-સ્થાવર જંગમ
 સૃષ્ટિ-માં. તદ્દા-તમારૂં. ધરશિ-(તું) ધરશે. તદ્દાચા-(આ-પણીને
 પ્રત્યય) તમારા. અસંભવ-વિરૂદ્ધ લક્ષણવાળું અર્ધપશુ અને અર્ધ-
 મનુષ્ય-દેહ. સંવરુ-સંધરો, સમેટી લ્યો. ૭૦ “ વિવિધ વચનધિ-વચનો
 વડે જગદીશને સ્તવ્યા. ” ૪૪ શ્લોક-૭-૫૦ (અ. ૯-૫) ‘ પ્રસાદ
 (કૃપા) કીધો: ’ ૫૨-૫૪. પ્રહલાદે કાંધ ઐહિક ભોગ આદિનાં વરદાન
 ન માગતાં માત્ર ભક્તિ માગી કિં ભક્તિ જન: પરમહંસગતૌ લભેત ૫૦ ।
 વરદાનો ભક્તિયોગમાં બાધક હોવાનું કહી પ્રહલાદે અ. ૧૦-૨-૧૦
 માગ્યું: કામાનાં હૃદયસંરોહં ભવતસ્તુ વૃણે પરમ્ ૭ । છતાં નૃસિંહે તેને
 દૈત્યેશ્વરોના ભોગ ભોગવવાની આજ્ઞા કરી ૧૧-૧૪. તેણે અનિચ્છા છતાં
 એ આજ્ઞા માથે ચઢાવી, અને પ્રભુ પાસે તેમનાં દર્શન કરનાર પવિત્ર
 થાય એવો વર માગ્યો ૧૭; નૃસિંહે તે આપ્યો ૧૮-૨૩. પછી પ્રહલાદ
 યથાકાળે પ્રભુપદને પામ્યો. કવિ, બ્રહ્મા-નૃસિંહ સંવાદ (૨૫-૩૦) તેમ
 વિષ્ણુના પાર્શ્વદોની રામાવતાર અને કૃષ્ણાવતારમાં થયેલી ગતિના
 વર્ણનવાળો તેમ જ પ્રસંગપ્રશસ્તિવાળો (૩૨-૫૦) ભાગ છોટી દે છે.
 ૭૧ નારદ આ પ્રસંગના ઉપસંહારમાં કૃષ્ણમહિમા વર્ણવી કહે છે:
 આ ભગવાને પૂર્વે અનંત માયાવાળા મયે રૂદ્રની હણેલી કીર્તિને વધારી
 હતી ૫૧. એટલે પરીક્ષિતની ઝાઝાસા ઉત્તેજાઈ અને તે શમાવવા
 ત્રિપુરવધાખ્યાન કહ્યું ૫૨-૭૧. મુરારિ-ધિ-એ સેવક-પ્રહલાદને યશ
 દીધો, જેવો તેમણે પૂર્વે મહાદેવને ત્રિપુરનો વધ કરવા દીધો હતો. ’
 ‘ ૧-૭૧ કડીમાં દશ અધ્યાયનો વિસ્તાર (મેં) કહ્યો. ’ ૭૨ ‘ જન-
 સામાન્યનો સદાચાર-ધર્મ ૧૧ મા અધ્યાયમાં કહ્યો છે. ’ ૭૩-૫ માં
 યુધિષ્ઠિરના, વર્ણાશ્રમ અને સનાતન ધર્મ વિષે પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં
 (અ. ૧૧. ૨-૪) નારદે કહ્યું: ધર્મમૂલં...હરિ:...યેન આત્મા પ્રસીદતિ ૭ ।
 સ્વત્યં ૮-૧૨. સંયમ-તિતિક્ષા. પુરૂષવિષય-હરિમાં. ‘બત્રીસ’-‘ત્રીસ’

જોઈએ. ત્રિશક્તિવાન રાજન ૧૨. ૭૬ ઉગરતા બાકીના ૧૨, ૧૩, ૧૪ અને ૧૫. ૧૨ મામાં વર્ણોના મુખ્ય અમુખ્ય ધર્મો; ૧૩ મામાં સાધક યતિના ધર્મ; ૧૪ મામાં ગૃહસ્થના પરમ ધર્મ; અને ૧૫ મામાં સર્વ વર્ણાશ્રમનાં નિબંધનનો સાર. ૭૭ સોલ્લ૦-૭૬. અર્ધ-અર્ધો ભાગ.

કલા ૯ મી, ૮ મો સ્કંધ, પાચો ત્રીજો,
વિવેક, કલા ૬ ફી મન્વંતર કથા.

(અહીંથી ૩ જો પાચો શરૂ થાય છે. ૮, ૯, અને ૧૦ ના પૂર્વાર્ધના એ ભાગ મળી ૪ કલા, ૯, ૧૦, ૧૧ અને ૧૨ કલા)

(આ ૮ મા સ્કંધના બોપદેવના કથન પ્રમાણે ૨૩ અધ્યાય છે, ત્યારે પ્રસિદ્ધ ભાગવતમાં ૨૪ અધ્યાય છે. આમાં ભગવાનની ૬ ફી કલા મન્વંતર કથા વર્ણવી છે. મનુ ૧૪ છે. મનુ સદ્ધર્મને પ્રવર્તાવી પાળે છે, તેમ આચરે છે. એથી મન્વંતરનું એક લક્ષણ સદ્ધર્મ કહેવાય છે; કે જે આચરવાથી મનુષ્ય નિર્ભયપદ પામે છે. ૧ લા અધ્યાયમાં ચાલતા વારાહકલ્પમાં થયલા સ્વાયંભુવ, સ્વારોચિષ, ઉત્તમ અને તપાસ એ ચાર મન્વંતર વર્ણવ્યા છે. તામસ મન્વંતરમાં વિદ્યુતિના પુત્રો વૈદ્યુતોના સમયમાં વેદો નષ્ટ થતાં હરિમેધાથી હરિણીને પેટે 'હરિ' જન્મ્યા, જેમણે ગજેન્દ્રનો ગ્રાહથી મોક્ષ કર્યો. (અ. ૧-૨૯). બીજા ત્રીજા અને ચોથામાં ગજેન્દ્રમોક્ષ વર્ણવાયો છે. પાંચમા અધ્યાયમાં રૈવત મનુનું અને એ મન્વંતરમાં થયલા મત્સ્ય અવતારનું સૂચન કરી, (૧-૭) છઠ્ઠા આશ્લેષ મનુ વિષે કહેવાયું છે અને લાગલું જ સમુદ્ર-મંથન વર્ણવાયું છે. ૫ થી ૧૨ એ આઠ અધ્યાય એમાં રોકાયા છે. ૧૩ મા અધ્યાયમાં બાકીના સાતનો સંક્ષેપ છે. ૧૪ મામાં સર્વ મનુષ્યોનાં યથાયથ કાર્યો પૃથક્ પૃથક્ વર્ણવ્યાં છે. (આ અધ્યાય

પ્રક્ષિપ્ત લાગે છે, બોપદેવે નોંધ્યો નથી.) ૧૫ થી ૨૩ એ નવ અધ્યાયમાં વૈવસ્વત મન્વંતરમાં થયેલા વામન અવતાર અને બલિબંધન-નું વર્ણન છે. ૨૪ માં પાંચમા રૈવત અને છઠ્ઠા ચાક્ષુષની સંધિમાં થયેલો મત્સ્યાવતાર વર્ણવ્યો છે.)

પા. ૧૦૫-૧૦૭. ૧-૪. ૧ યૌદ્ધિ (ધ-બહુવચનનો પ્રત્યય.)
૨ પહિલૂ (ક્રિયાવિશેષણ) પહેલાં (કહીશ). ' અનુક્રમ ધ-ક્રમે '.
૩ સ્વાયંભુવ. આમાં દેવાદિકનો સંભવ થયો અને તેના આગલા સંક્રંધામાં કપિલાખ્યાનાદિ વર્ણવાયાં છે. અહીં શ્લો. ૪-૧૮ જુઓ. ૪ બીજો સ્વાયંભુવ-અગ્નિનો પુત્ર; તેમાં રાચન ધન્દ્ર હતો (૧૬-૨૨). ત્રીજો ઉત્તમ પ્રિયવ્રત રાચનો પુત્ર-એ મહિમાવાન-કીર્તિવાન હતો (જુઓ ૨૩-૨૬). ૪ થો. તામસ-ઉત્તમનો ભાઈ (૨૭-૩૩). આ મનુના કાલમાં વૈદ્યત દેવોએ વેદને ધારણ કર્યાં. એ કાલમાં હરિએ ઉત્પન્ન થઈ ગન્ધર્વનો મોક્ષ કર્યો (૩૦). ૫ મો રૈવત, ૬ ઠે. ચાક્ષુષ, ૭ મો શ્રાદ્ધદેવ-વૈવસ્વત, ૮ મો સાવર્ણિક, ૯ મો દક્ષસાવર્ણિ, ૧૦ મો અત્થસાવર્ણિ, ૧૧ મો ધર્મસાવર્ણિ, ૧૨ મો રૂદ્રસાવર્ણિ, ૧૩ મો દેવસાવર્ણિ અને ૧૪ મો ધન્દ્રસાવર્ણિ. (જુઓ અ. ૧૩. અનુક્રમે શ્લો. ૧; ૧૮; ૨૧; ૨૪; ૨૭; ૩૦; ૩૩) ભદ્રદેવ- ' રૂદ્ર, દેવ ' જોઈએ. ' પ્રત્યેક મન્ન-મનુ કેરો કાળે બ્રહ્માના એક દિવસના ૧૪ મા ભાગ જેટલો. ' એક મન્વંતર એટલે ૪,૩૨,૦૦,૦૦૦ માનવ વર્ષ અને ૧૪ મન્વંતર એટલે બ્રહ્માનો એક દિવસ.

પા. ૧૦૬-૧૦૮ ૫-૧૮. ૫ ' અગસ્ત્ય ઋષિને(ના) શાપે કરીને.) દારુણ મૃદ-અતિ ગાદપણે પૂર્વજ-મના જ્ઞાન-કર્મથી મૃદ-અજ્ઞાનભરી, તામસ યોનિમાં અવતર. કુંજરી-કૌંજરી, હાથીની. (અકૃતબુદ્ધિ: વિશતાં તમોઽન્ધં યથા ગજ:સ્તન્ધમતિ: સ એવ અ. ૪. ૧૦.) આનો ભાવાર્થ: હાથી જેમ શીખવ્યું શીખે છે તેમ અનુભવથી ગળ થયેલા ધન્દ્રદુમ્નને હરિસ્મરણનો ઉદ્દેશ થયો. ધન્દ્રદુમ્ન-દ્રવિડ

દેશના પાંડચ પ્રદેશનો રાજા; એ વિષ્ણુવ્રતપરાયણ હતો. એક દિવસ તે મહામાદ્રિમાં કુલાચલ પર્વત ઉપર તપ અને હરિસ્મરણ કરતો હતો ત્યાં મહાયશસ્વી મુનિ અગસ્ત્ય (અ. ૪-૯ ભાગવતમાં નામનિર્દેશ નથી) આવ્યા; એકાન્તવાસી, મૌનવ્રતી રાજાએ તેમને ‘આવો’ કહી ન સત્કાર્યા, એથી તેમણે ચીઠાઈ શાપ આપ્યો; દુરાત્મા, અસાધુ, પાપ-શુદ્ધિવાળા, બ્રાહ્મણનું અપમાન કરનારા, તમઃ - અંધકાર-અજ્ઞાનભર્યા નરકમાં પડ. જુઓ અ. ૪. ૬-૧૦. ‘કુંજરી યોનિ પામ્યો અને તેમાંથી છૂટ્યો, એ મહિમા-વૃતાન્ત’. ૬ અ. ૨. ૩-૪ જુઓ. ત્રિકૂટ-ત્રણ શિખરવાળો (સિદ્ધલદ્વીપ-લંકાનો.) ‘ વિસ્તારમાં ’. સોના-રૌપ્યાયસહિરખ્મયૈઃ ૨. સૃષ્ટિસૌન્દર્ય વર્ણન આદિ માટે જુઓ ૩-૨૨. ૭-૧૧ પારિજાત-વિવિધ વનસ્પતિઓ તથા પક્ષીઓઃ ૧૦-૧૯; પશુઓઃ ૨૧-૨૨. કવિએ આ સહુ પડતું મૂક્યું છે. અઢાર ભાર. ૩,૮૧,૧૨,૯૭૦ મણનો એક ભાર, એવા અઢાર ભાર જેટલા વજનની વનસ્પતી જગતમાં છે. તેમાં ચાર ભાર પાનની જાત, ૬ ભાર વેલની જાત, અને ૮ ભાર ધ્રુલફલની કહેવાય છે. ૧૨ નાગ-હાથી. ૧૩ હાથીની, ગૃહસ્થાશ્રમીને શોભે એવી, જલક્રીડા કવિ વર્ણવતો નથીઃ ૨૫-૨૬. ૧૪ તાલોવેલી-ચટપટઃ (તાલ+આવિલ-મરાઠી ‘તલમલાટ’ તલ જેમ તપેલી તાવડી ઉપર તડાતડ હિજળાહિજળા કરે તેમ.) નિરધન૦ કુટુંબી * ગરીબ માણસનો જેમ કુટુંબીઓના પાલન માટે જીવ ખેંચાય છતાં કશું કરવાની અશક્તિથી જીવ બળે અને પાછો પડે તેમ. ૧૫ (નમામિ યે મે જ્ઞાતય આતુરં ગજા...તં યામિ પદં પરાયણમ્ અ. ૨. ૩૨-૩૩.) ‘ નાગેદ્ર ઇન્દ્રે. ’ ૧૬ સુકૃત-પૂર્વજન્મનાં સુકૃત્યોના સંગે-બળે કરીને. શ્લોકા (બહુવચન) ભાગવત ૩ જ અધ્યાયની સ્તુતિ જુઓ ૨-૨૯. અધ્યાત્મજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન તેમાં જેટલાં છે તેટલી જ સાદી અહીંની સ્તુતિ છે; મહાભારતના શાન્તિપર્વની સાહસિકી સંહિતામાં પણ ગજેન્દ્રમોક્ષ છે, અને તે મહાભારતનાં પંચ રત્નમાંનું એક ગણાય છે, તેનો પાઠ

વૈષ્ણુવાદિ અહર્નિશ કરે છે. ૧-૫. કદાચ કવિના સ્વયંકૃત હશે, કે બીજા પુરાણમાંથી લીધા હશે. ' ભવરૂપી સાગર ' રૂપક. ૧૭ છાંડયુ-છૂટેા કર્યો. ૧૮ બિહુ-ગ્રાહ અને હાથી. ગ્રાહ-એ હુ હુ નામનો ગંધર્વ હતો, તેને દેવદત્ત ઋષિનો શાપ થયો હતો. અ. ૪. ૧-૫; મહાભારતમાં આ કથા છે. જાઈ-ટળે; સંસારરૂપી સ્વપ્ન વિલાય.

પા. ૧૦૯-૧૦. ૧૯-૩૦. ૧૯ મંથન જુઓ અ. ૫ થી ૧૧. રુદ્રમોહ જુઓ અ. ૧૨. મોહિનીદેહ-વિષ્ણુએ સાગરમંથનમાંથી નીકળેલું અમૃત દાનવોને મોહ પમાડી દેવોને આપવા ધરેલો સ્ત્રીદેહ. રુદ્રે વિષ્ણુ પાસે જઈ ફરીથી એવું રૂપ ધરવાની વિનંતિ કરી અને તે જોતાં પોતે મોહમાં પડ્યા. ૨૦ ૬ કા. આશુષ મન્વંતરમાં ક્ષીર-સાગરનું મંથન થયું. એ વૃત્તાન્ત પરિક્ષિતની પૃચ્છાના (અ. ૫-૧૦૧૩) ઉત્તરમાં શુકદેવ વર્ણવે છે. શ્રીચં દુર્વાસાએ એક વાર સામા મળેલા ઇન્દ્રને પોતાના કંઠની માળા અર્પી, પણ તેણે ગર્વાધતાથી ન પહેરતાં અરાવતને પહેરાવી. ને ઐરાવતે તેને ગળેથી કાઢી પગ તળે કચરી. આથી મુનિ ક્રોધ્યા અને શાપ આપ્યો: ' ત્રણે લોક સહિત તું ' નિઃશ્રીક ' લક્ષ્મીરહિત થા. ' (૧૬) તેથી સ્વર્ગોદિ ત્રણ લોક ઐશ્વર્યરહિત થયા; યજ્ઞોદિ નાશ પામ્યાં. પછી દેવતાઓ બ્રહ્મસભામાં ગયા અને બ્રહ્મા, શંકર તથા દેવતાઓને લેધને વિષ્ણુ પાસે ગયા, અને સુખપ્રાપ્તિ માટે તેમને સ્તવ્યા: ૨૬-૫૦. હરિં તેમની સ્તુતિથી સંતુષ્ટ થઈ વિષ્ણુ આવિર્ભાવ પામ્યા; શંકર, બ્રહ્મા આદિએ તેમને પ્રસન્ન કર્યા (અ. ૬. ૩-૭). બ્રહ્માએ સ્તવી દેવોની સુખપ્રાપ્તિની ઇચ્છા દર્શાવી ૮-૧૫. ભગવાને ધીરજ દ્વંધ ક્ષીરસાગરનું મંથન કરવાનો પ્રક્રમ કરવા અને તે માટે જોઈતી સામગ્રીઓ આણવા કહ્યું: ૧૮-૨૫. દાનવૈ શત્રુ હોવા છતાં તેમની સહાયતાની અપેક્ષા સમજાવી, મંદરને રવંચો અને વાસુકીને નેતરૂં કરવા તથા અને બી. તૃણ આદિ ઔષધિ નાંખી ક્ષીરસાગર વલોવવા કહ્યું. બલિ-પછી દેવોએ દાનવરાજ સાથે સંધિ કરી; મૈત્રી બાંધી અને અમૃત અર્થે ઉદ્ધમ આરંભ્યો ૨૮-૩૩. આણ્યુ-આપ્તો:

દેવદાનવોએ મળીને મંદર પર્વતને આપ્યો, પણ માર્ગમાં થાકતાં ફેંકી દીધો ૩૪-૩૫. વિષ્ણુએ પછી એકલાએ એને આણી સાગરમાં મૂક્યો (૩૬-૩૯). ૨૧ પર્વત રૂપી રવૈયાને વાસુકી રૂપી નેતરં વીંટાળ્યું (અ. ૭. ૧-૩). મુખિ-એના મુખમાંથી વિષન્વાળા નીકળે તેથી શઠ દેવોએ ભોળા દાનવોને કપટદર્શનથી મુખે રાખ્યા, અને પોતે પુછિ-પૂછાના ભાગે રહ્યા. કછપનૂં-કાચખાનું; મંદર પર્વતના આધાર રૂપ ૮. ૨૨ ઊપનૂં નીકળ્યું. વિષ-હાલાહલ. તેની ઉગ્રતાથી દેવો અને દાનવો ચારે કોર ભાગ્યા. દેવોએ તે પીવાને શંકરને સ્તવ્યા: ૨૧-૩૫. શિવે ભવાનીને દીનરક્ષા અને લોકકલ્યાણ અર્થે તે પીવાની ઇચ્છા જણાવી (૩૬-૪૦) અને પી ગયા અને કંઠમાં રાખ્યું, જેથી તે નીલકંઠ કહેવાયા ૪૧-૪૬. હાધા-અળુંઅળું થયેલા. ૨૩ વિરોહાઈ-વિ(વ)લોળે (વે). ૨૪ કામદુધા. (અ. ૮. ૧-૨૭). અશ્વ-ઉચ્ચૈઃશ્રવા. ‘ અપ્સરાઓ ’. દેવી અંગિરા લક્ષ્મી: જુઓ વર્ણન અને વિષ્ણુ સાથે સહગમન ૮-૨૯. ૨૫ વાણ્ણી નામની કન્યા દૈત્યોએ લીધી. ધન્વતરિ-દેવોના વૈદ્યના હાથમાં જે અમૃત હતું તે અસુરોએ (બહુવચનનો ‘ ઈ ’) ઉઘાડી ઉઘાળી પડાવી લીધું (તરસાડહરન્ ૩૫) ૨૬ ‘ રૂપ ’ તાં-ત્યાં, એ પ્રસંગે ૪૧-૪૬ મોહિાં- (અ. ૯) મોહ પામ્યા એટલું જ નહીં પણ, તેને પોતે હાથે કરીને અમૃત સોંપી ન્યાયસર ભાગ પાડી આપવાને વિનવી (વિમજસ્વ યથાન્યાયં નૈવ મેદં યથા મૈવેત્). મોહિની રૂપ હરિએ સ્ત્રીમાં એટલો વિશ્વાસ ન મૂકવા અને કદાચ વહેંચણીમાં તેમને અન્યાય થાય તો તે મુંગે મોઢે સહી લેવાની શરત કરી ૯-૧૦ ને ૧૨. ૨૭ સૂર-સૂર્ય. દેવોને પહેલું અમૃત પાવા માંડ્યું, એટલે ચપરખંધો રાહુ સમજ્યો અને ગુપ્ત રીતે દેવતાનું રૂપ ધરી, એની વચ્ચે જઈ બેઠો ૨૩-૨૪. કહીચુ-કહો (કથિત:). પાયા (પાયિતા:) કીધુ-કીધો ૨૫. ૨૮ ‘ ગ્રહને સ્થાનકે વ્યાપે ’-રહે (છે). ગ્રહધ-ગ્રહે, ગ્રસે, (ગ્રહણ-સમયે) ૨૬. ૨૯ દાનવોએ દેવો સામે યુદ્ધ આરંભ્યું. અ. ૧૦-૧૧ ૨૯ નમ્રુચિ-સિંહિકાનો પુત્ર, રાહુનો ભાઈ. તેણે તપપ્રભાવથી વર-

દાન મેળવ્યું હતું કે તારો સૂકા કે ભીના એવા કોઈ આયુધથી વધ નહીં થાય. એથી ઇન્દ્રનું ઉગ્રામેલું વજ્ર નિષ્ફળ ગયું ૩૨; ઇન્દ્ર વિચારમાં પડ્યો; આકાશવાણીએ કહ્યું: નાર્ય શુષ્કૈરથો નારૈર્વિધમર્હતિ. કાનન: ૧૭. પછી ઇન્દ્રે ફેન-શીણ કાઢી તે વડે એનું માથું છેદ્યું ૪૦. જુઓ “ શ્રુતિ: અપાં ફેનેન નમૂચે: શિર દન્દ્રોઽબહારયત્ ” પછી ‘ નારદિ-નારદે વચ્ચે પડી યુદ્ધવિરામ કરાવ્યો. નિવારણ-(નિવૃત્ત, નિર્વાર્તન) દેવાને રણમાંથી સ્વર્ગે વાળ્યા. ૩૦ ‘ જેમ કાંતેલો અને પીંજેલો કપાસ ૩ જેવો થઈ જાય તેમ દાનવોએ અમૃતમંથન માટે ઉઠાવેલા દાક્ષ પ્રયાસો અફળ ગયા. ’ અસુરિ-અસુરોએ. કાલમોહા- (કાલમોહિતા:) કાલથી છેતરાયલા. ‘ કલેશના વિભાગી-નિમિત્ત થયા. ’

પા. ૧૧૦ ૩૧-૩૨. યુદ્ધ પત્યા પછી મોહિની ૩૫ વિષ્ણુએ લીધાનું સાંભળી રૂદ્ર પાર્વતી સાથે મધુસૂદનને ત્યાં આવ્યા અને એવું રૂપ પાછું લેવા વિનવ્યા (અ. ૧૨-૩-૧૪), દેખાડિ-દેખાડો. જુઓ. તદ્વિદક્ષવ આયાતા પરં કૌતૂહલં હિ ન: ૧૩ ૨૦૫-કામિનાં બહુ મન્તવ્યં સંકલ્પપ્રમલોદયમ્ ૧૬ । રૂદ્ર એથી મોહ પામ્યા, તેની સાથે સમાગમ માટે આતુર થયા, મોહિની દોડી ગઈ, તેની પાછળ પડ્યા, માર્ગે સ્ખલિત થયા અને કામવૃત્તિ શમી અને પસ્તાયા, વિષ્ણુએ પુનઃ મોહિની ૩૫ ત્યજી સ્વસ્વરૂપ લીધું. ૧૮-૩૭. ‘ હરિની માયા દુસ્તર છે, દેવોથી પણ તે તરાવી દુર્ઘટ છે ’ એ યોગનું લાન રૂદ્રને કરાવ્યું. પછી પ્રકટ થઈ વિષ્ણુએ માયાના ત્યાગનો બોધ કર્યો; અને માયા હવે અસર નહીં કરે એવો વર (પ્રસાદ) દીધો ૩૮-૪૦. પછી શંકર અને ભવાનીનો સંવાદ થયો ૪૨-૪૪.

પા. ૧૧૦-૧૧૪. ૩૩-૫૬. (કવિ ૧૩ મો અને ૧૪ મો પ્રક્ષિપ્ત, અધ્યાય ૭ થી ૧૪ મન્વંતરોનું અનુવર્ણન છોડી દે છે.) ૩૩ બોલિય-કહીએ. શોભન-દાતા બલિને અને દાન લેનાર વામન બ્રહ્મેને શોભા આપનાર દાનકર્મ. ‘ કશ્યપ પ્રજાપતિને ઘેર અદિતિના

ઉદરથી વામનરૂપે થયેલો ‘ વિષ્ણુનો અવતાર ’ વર્ણવીએ. ૩૪ એક દેવાસુર સંગ્રામમાં હારેલા બલિ અને દાનવો શુકાચાર્યની મૃતસંજીવિની વિદ્યાના બલે પાછા ટટાર થયા અને ત્રણે લોક જિતવાની ઇચ્છાથી વિશ્વજિત યજ્ઞ આદર્યો. ૫૬ી અભિષિક્ત થયેલો બલિ ઇન્દ્રપુરી પુગ્યો અને તેને ઘેરી (અ. ૧૫. ૮-૧૩). અતિ મહિમાય-ઇન્દ્ર-પુરીના વર્ણન માટે જુઓ ૧૦-૨૧. દેવો ત્યાંથી બૃહસ્પતિની સન્નાહ લેઇ ચાલી નીકળ્યા ૩૨; અને સ્વર્ગને ખાલી જોઈ બલિ પાછો સ્વસ્થાને-પાતાલ નગરીમાં આવ્યો. ૩૫ પયોવ્રત (બૃહ-વામન પુરાણમાં વામન દાદશીનું વ્રત વર્ણવ્યું છે. કવિ તેનો આધાર લે છે.) દેવતાઓ અને ઇન્દ્ર બલિથી હારી સ્વર્ગમાંથી ચાલ્યા ગયા, ત્રણે લોક નિઃશ્રીક થયા, યજ્ઞયાગાદિ અટક્યાં, તેથી દેવ-માતા અદિતિને અનાથપેરે પરિતાપ પામતી જોઇ, તેના પતિ કશ્યપ પ્રજાપતિએ પૂછ્યું: (અ. ૧૬-૩-૧૭) બ્રાહ્મણો અકુશલ તો નથી ? ધર્મ અને વેદને મૃત્યુ-લોક અનુસરતો નથી ? ગૃહસ્થોના ત્રણ પુરૂષાર્થ અકુશલ તો નથી ? તમારા સર્વે પુત્રો કુશળ છે ? તું કાં અસ્વસ્થ છે ? આના ઉત્તરમાં અદિતિએ કહ્યું: (૧૧-૧૭) શત્રુઓથી અમારાં લક્ષ્મી અને સ્થાનકો હરાયાં છે. હું કુઃખસમુદ્રમાં નિમગ્ન છું, મારા પુત્રો તે સહ પામે એ માર્ગ ખતાવો. ૫૬ી કશ્યપે વાસુદેવની સ્તુતિ કરવા કહ્યું (૧૮-૨૧) અને અદિતિના પૂછવાથી (૨૨-૨૩) ‘ પયોવ્રતના વિધિ કલ્યા: (૨૪-૩૨) આ ‘ જલમાં નિવાસરૂપ વ્રત છે; તેમાં દૂધપાકના નૈવેદ્યનું વિધાન છે. ક્ષાગુણુ-ક્ષાણુન સુદિ ૧ થી ૧૨ સુધી એકાદશી-આમલકી કહેવાય છે. ધ્યાર્થ-ધ્યાયે (મંત્ર ૨૯-૩૭) ૩૬-૩૭ ‘ વારાહ ભગ-વાન, પૃથ્વીનો જલમાંથી ઉદ્ધાર કરનાર, ’ હિરણ્યકશિપુ આદિને મારનાર, વિષ્ણુનો તૃતીય અવતાર. અદિતિએ પયોવ્રત કર્યું અને અનંત થઈ વિષ્ણુને સ્તવ્યા (અ. ૧૭-૭-૧૦) અને વારાહ ભગવાને પ્રત્યક્ષ અદિતિને વર દીધો (૧૨-૧૭) ‘ સ્નાતોન પુત્રત્વકુલેષ લે સુતાન્મેગોસાસ્મિ મારીચતપસ્યધિષ્ઠિત: ૧૮ । ૫૬ી તેણે પતિ કશ્યપને

જન્યા અને તેનાથી વિષ્ણુ ગર્ભમાં આવ્યા (૨૧-૨૪). દ્વાદશી-
 ચામન વા વિજ્યાખારશઃ ભાદ્રપદ, શ્રવણ નક્ષત્રવાળી દ્વાદશીમાં
 અભિજિત મૂર્હત (અ. ૧૮-૫). બૃહ વામનનું વર્ણનઃ (અ. ૧૮.
 ૧-૩). ‘ જ્યજ્ઞયકાર સર્વત્ર હુઓ, અને દેવાદિએ વિવિધ અલંકારાદિ
 આપ્યાં (૭-૧૮). ૩૮ ચક્રિદિ (બહુવચનનો ‘ધ’) અધીત-શિષ્યા.
 ભૃગુક્ષેત્ર-ભૃગુકચ્છ, નર્મદાતટે (૨૧); જ્યાં બલિરાજ યજ કરતો
 હતો. ઋત્વિજને તેના આગમનથી ભ્રમ થયો. સૂર્યઃ કિલાયાત્યુત વા
 વિભાવસુઃ સનત્કુમારોડય દિક્ષયા ક્રતોઃ ૨૨ તેમનાં ૩૫ માટે જુઓ
 ૨૩-૩૮. ૩૯ ‘ પોતાની વાચાંથી ચાર વેદ ઉચ્ચરે. ’ ‘ યજમાં દાન
 અર્થે યાચ-યાચના તેણે કરી. ’ ૩૯ પ્રજુખ્યાઃ બલિએ તેમને પગે
 લાગી સત્વ્યા અને યાચના કરવા કહ્યુંઃ ૨૬-૩૨. ‘ ભગવાને પોતે જે
 માગે તે આપવાનું અંધન કર્યું, અને કહ્યુંઃ તસ્માત્ત્વત્તો મરીમીષદ્વજ્જેડહં
 વરદર્શમાત્ । પદાનિ ત્રીણિ દૈત્યેન્દ્ર સંમિતાનિ પદા મમ । ... નૈનઃ પ્રાપ્નોતિ
 નૈં વિદ્વાન્ યાવદર્થપ્રતિગ્રહઃ અ. ૧૯. ૨-૧૭ । બલિએ હા કહી ૧૮-૨૦
 ભગવાને પોતાને માત્ર ત્રણ ડગલાં પૃથ્વીરૂપી અલ્પ દાનથી સંતોષ
 હોવાનું કહ્યું ૨૧-૨૭. બલિએ એ દાન દેવા હાથમાં પાણી પણ લીધું
 ૨૮. ૪૦ ‘ પણ વિચક્ષણ શુક્રાચાર્ય વિષ્ણુ વામનનો, બલિનું સર્વસ્વ
 હરી લેવાનો હેતુ પામી ગયા અને એ સહુએ સ્પષ્ટ કહી બલિને વાર્યો.
 ૩૨ ને દાન નહીં દેવા, સ્વવચનને ઉઘાપવા પ્રબોધ્યો ૩૦-૪૩.
 અહીં સત્ત્વ-અસત્ત્વનો ક્યારે આશ્રય લેવો એ નીતિ વર્ણવાઈ છે.
 ૩૫૪-૪૬; આ મન એ વિષ્ણુનું જગદ્ગ્રામ છે. ૪૧-૪૨ પણ બલિ
 વચનભંગ ન થયો અને મરણ આવે તો તે પણ સ્વીકારવા તત્પર
 થયો અ. ૨૦-૧-૧૪. ધિન-ધન્ય. ‘ સ્વદેહે. ’ ‘ મારી કને વિષ્ણુદાન
 માગે એ માંડે અહોભાગ્ય. સંસારમાં દ્રવ્ય, સંપત્તિ આદિ ધણુઈ આ
 સંસારમાં સુલભ છે, પણ મુરારિ જેવા દાન લેનાર પાત્ર તો દુર્લભ
 છે. ’ ૪૩ શુક્ર તેનો આ નિશ્ચય સાંભળી ચીડાયાઃ ‘ વામનને કાંઈ
 ન આપવાની યાચના હું કરું છું (માન માગૂં), આ દાન તારી વૃત્તિ

-રાજ્યનિર્વહણુ કર્તવ્ય-નો વિનાશ કરનાર છે, માટે તે ન કરીશ.' ૪૪ રાજ્યએ આ પ્રશ્ન કર્યો જ નથી (જુઓ ભાગવત અ. ૧૬) છતાં શુકે પોતે તે ઉઠાવી તેને જવાબ આપ્યો છે: અ. ૧૬. ૩૮-૪૩. ૪૫ સ્ત્રીનું નર્મવિવાહે ચ વૃત્ત્યર્થે પ્રાણસંકટે ગૌબ્રાહ્મણાર્યે હિસાયાં નાનૃતં સ્યાન્નુ-ગુણિતમ્ । ૪૬ અ. ૨૦. ૧-૧૫. તમારે શુકે શાપ આપ્યો. તું લક્ષ્મીથી ભ્રષ્ટ થઇશ ૧૫. છતાં બલિએ દાન માગવા વામનને પ્રયોધ્યા. ૪૮ જુઓ અ. ૨૦. ૨૧-૨૭. 'તને મેં માગ્યાનો સંતોષ થાય માટે કાંઇક આપ-માગીશ. માગશ્યું-(હું) માગીશ. ૪૯ વ્યવહાર પૂરતું મેળવીને સંતુષ્ટ રહેનાર બ્રાહ્મણુ શુચિ-પવિત્ર છે. અસંતુષ્ટા દ્વિજા નદ્યાઃ વિષ્ણુશીઘ્ર-વણુસીએ, નાશ પમાય. 'તૃણા એ અધર્મ-વિનાશ-નું મૂલ છે, દુઃખશ્ચલ' ૫૦ ગરીબ સંતોષી બલો, વાસ્તવ સુખસંપત્તિથી સંપન્ન છે; બાકી અસંતોષી કરોડપતિ 'હડડતૂત' કૃતરા પેઠે વલવલતો હોડતો જણાય છે. ૫૧ મર્મ-સંકેતવચન. 'માત્ર મઢી પૂરતી ત્રણ ડગ પૃથ્વી માગું છું.' ૫૨ આણ્યું-બલિની રાણી વિંધ્યાવલિએ વામનના પગ ધોવા માંડ્યા. 'પણ જલપાત્ર-કમંડલુ-ના નાળયામાં ભરેશ થઈ શુક પેઠા અને પાણી તેમના પગે પડતું અટકાવ્યું, એટલે વામને દર્ભશક્તિ તેમાં ખોસી શુક-ભમરાની આંખ ફેડી' (આ પ્રસંગ ભાગવતમાં નથી, અન્ય પુરાણમાં છે.) અને પાણી પડતાં પગ ધોવાયા અને દાન દેવાયું. ૫૩ 'ત્રિવિક્રમ રૂપ ધર્યું.' અ. ૨૦. ૧૭-૩૩ વામને નિજરૂપ વિકસાવી એક પગ વડે બલિની સઘળા પૃથ્વી, શરીર વડે આકાશ અને બાહુઓ વડે દશે દિશા ઘેરી લીધી, અને બીજા પગલા વડે સ્વર્ગ માપી લીધું ૩૩-૩૪. ટુંકમાં વામને વિશ્વરૂપ ધર્યું. બ્રહ્માદિ-એ સંતુષ્ટ થઈ જયઘોષ કર્યા અ. ૨૧. ૧-૮, અમુરો કપટ સમજી ગયા અને વામનને મારવા દોડ્યા, બલિએ તેમને અટકાવ્યા ૯-૨૪; વિષ્ણુના પાર્ષદોથી માર ખાઈ અમુરો નાહા. આ ભાગ કવિએ છોડી દીધો છે. ૫૪ દીલર્થ-દીલાએ, તિલકની જગ્યાએ. કપાળે તરણી-સૂર્ય. નખિ-હાથના નખથી; બ્રહ્માંડ ફેડી, ગંગાજી નીકળી આવ્યાં.

ઉત્પતિ—‘ઉત્પતી’ જોઇએ. ઉત્પન્ન થયાં—નીસર્ગી. કિં છત્રં આ શ્લોક સુભાષિત ભાણગરમાં સૂર્યપ્રશસ્તિમાં નોંધેલો છે; ભાગવતમાં નથી; વામનાવતાર વિષ્ણુને તે લાગુ પડે છે. ૫૫ બિહુઃ એ (૫૨ મી કડીની નોંધ જુઓ). કમ્બૂ—માપી લીધું. ઠાય—ઠામ. ‘ત્રીભુંડ ગંગાં ભરવાની જગો નહી રહ્યાથી વરુણપાશ—ઇ બલિરાયને બાંધ્યો’ પ્રજાની ઇચ્છાથી ગરુડે (વાલ્મીકિ : પાશ્વ : ૨૬). ૫૬ પછી ભગવાને ત્રીભુંડ પગલું ક્યાં મૂકું એમ પૂછ્યું, અને કહ્યું કે કબૂલ કરેલું નહીં આપનાર તું તારા ગુરૂના અનુમોદનથી નરકે જાઇશ. ૨૯—૩૪. બલિએ પોતે કપટ નહીં કર્યોનું કહ્યું : (અ. ૨૨. ૨-૧૧) ૫૬ વિધ્યાવલી ૦ બલિરાયની રાણીએ વિનતિ કરી : (૨૦) પ્રજ્ઞાદે વિનતિ કરી ૧૬-૧૭ તેમ બ્રહ્માએ પણ કરી ૨૧-૨૩. તૂઠા—સંતુષ્ટ થયા. પ્રસાદ કર્યુ—કૃપા વર્ષાવી. નિર્ભય કરી, બંધથી મુક્ત કર્યો અને સ્વસ્થાન પાતાલમાં રહેવા આજ્ઞા કરી ૨૪-૩૬. ૫૭-૫૮ આ ભાગ ભાગવતમાં નથી, અન્ય પુરાણમાં કિંવદંતીનો છે. અધ્યાય ૨૩ મામાં પ્રજ્ઞાદેની પ્રાર્થના, વિષ્ણુની તેને સંબંધીઓ સાથે વસવાની આજ્ઞા, બલિનો યજ્ઞ પૂર્ણ કરવાની શુક્રને પ્રેરણા અને યજ્ઞથી પરિપૂર્તિ, વર્ણવ્યાં છે. ૫૭ આગિ—માગ. પૂરણકામ—જેની (સર્વે) કામના પૂરણ થઈ છે એવો. ‘સ્વામી ! તમારા ચરણને શરણે મને રાખો.’ ૫૮ પસાય—પ્રસાદ, અનુગ્રહ. જોત્ર—એક મૂળ વંશ. સંધાતિ—સંધાતે, સંગાથે. ઠર્યુ—‘ઠર્યુ’ જોઇએ. કર્યો. ૫૯ જમલુ—અજોડ, સાથે. ‘લકતે પ્રીતિથી બાંધ્યા બાંધેલા; પ્રજા પોળ—દરબારગઢના દુઆરિ—દ્વાર ઉપર રહ્યા.’

પા. ૧૧૪-૧૧૫. ૬૦-૬૨ અ. ૨૪. ૬૦ સત્યવ્રત—નારાયણનો ભક્ત દ્રવિડ દેશનો રાજા; તે રાજર્ષિ હતો, જળનું જ ભક્ષણ કરીને રહેતો ૧૦-૧૧. ‘તપ આચરે’ એ કૃતમાલા નદીમાં પિતૃઓનું તર્પણ કરતો, પાણીની અંજલિઓ અર્પતો હતો, ત્યાં તેની અંજલિમાં પાણી સાથે એક માછલું આવ્યું (૧૨). તેણે એને નદીમાં પાછું નાંખ્યું; ત્યારે અતિ દ્યાર્દ્ર મોંઢે તે બોલ્યું ૧૩-૧૪. મને જળચરોના ભયવાળા

જળમાં પાછો ન નાંખો' ૧૪. રાજાએ તેને ઉચકી લીધું અને કળશમાં રાખ્યું. એક રાત્રીમાં તે વધ્યું અને કળશમાં ન સમાયું; રાજાએ તેને મોટા વામણમાં નાંખ્યું; મુહૂર્તમાં ત્રણ હાથ વધ્યું, ત્યારે સરોવરમાં નાંખ્યું. તેમાંથી ન સમાતાં અગાધ જળમાં નાંખ્યું ૧૫-૨૪. આથી રાજા મોહમુગ્ધ થયો અને મત્સ્યને તમે કોણ છો ? ભગવાન છો ? એમ પૂછ્યું. ત્યારે ભગવાનરૂપ મત્સ્યે, પ્રલયકાળ સમીપ આવતો હોવાનું અને તેમાં કેમ વર્તવું તે એણે કહ્યું : ૩૨-૩૮ ૬૧ ' સાંભળ, સાતમે દિવસે કલ્પનો અંત, પ્રલય આવશે. ત્રણે લોક જળમાં ડૂબશે. તે વેળા મારી પ્રેરણાથી એક નૌકા તારી પાસે આવશે.' (૩૩). સુચંગ-સુંદર (વિશાલ ૩૩). તેમાં ઔષધી: સર્વા: વીજા ઉચ્ચાવચાનિ ચ । સપ્તર્ષિભિ: પરિવ્રત: સર્વસત્ત્વોપ-
 બૃંહિત: ૩૪ આસ્થ્ય વૃહતી નાવં વિચરિષ્યસ્યવિક્લવ: । રૂપ પછી મહાર્ણવમાં હું તમારી પાસે આવીશ અને મારા શૃંગે મહાસર્પ (વાયુકી) વડે નૌકાને બાંધજે ૩૬. સરસી-સાથે. મત્સ્ય ભગવાન કહે છે: ' પછી હું બ્રહ્માની રાત્રી પર્યંત એ નાવને ખેંચી સમુદ્રમાં ફરતો રહીશ ' ૩૭. પછી રાજાએ મત્સ્યે કહેલો પ્રકાર જનતાં નાવ બાંધી મધુસૂદનની સ્તુતિ કરી ૪૬-૫૩. તેણે પૂછ્યા પ્રમાણે ભગવાને યોગ, સંહિતા, આત્મગુણ, મત્સ્યપુરાણ, મત્સ્યાવતારમાં ભગવાને કરેલાં કૃત્યોનો મહિમા આદિ વર્ણવ્યાં ૫૪-૬૧. ૬૨ અતુલ-જેની તોલે સરખામણીમાં કશુંએ ન આવે એવું.

કલા ૧૦ મી, ૯ મો સ્કંધ, કલા ૭ મી-ઈશાનુકથા.

[૮ મા સ્કંધમાં સત્વશોધક ધર્મ અને તેના પાલક ૧૪ મનુ-
 ઝોનાં ચરિત્રા વર્ણવાયાં, એટલે તેના અંતરંગ રૂપ ઈશો-રાજાઓ
 રામ-કૃષ્ણ આદિ અને ઈશાનુઓ અંબરીષ આદિની કથાઓ ૯ મા
 સ્કંધમાં વર્ણવાઈ છે. તેના અધ્યાય ૨૪ અને તે બે ભાગે વહેંચાયા છે:

પહેલા ૧૩ સૂર્ય વંશના અને પાછલા ૧૧ સોમ વંશના છે. ૧ લા અધ્યાયમાં ઇલોપાખ્યાનનું બિંદુ નાખી, ૨ જામાં મનુના પાંચ પુત્રોની, ૩ જામાં સુકન્યા અને રૈવતની, ૪-૫ માં અંબરીષ અને દુર્વોસાની, ૬ ઠામાં સોભરીની, ૭ મામાં હરિશ્ચંદ્રની, અને ૮ મામાં સગરની, એમ કથા-પરંપરા વર્ણવાઈ છે. ૯ મામાં સૂર્યના અનુવંશનું વર્ણન, ૧૦-૧૧ માં રામોપાખ્યાન, ૧૨ મામાં ધૃક્ષિત્રાકુનો વંશ, અને ૧૩ મામાં નિમિષનો વંશ, વર્ણવાયાં છે. આમ પહેલો ભાગ પૂરો થતાં બીજો ભાગ ૧૨ અધ્યાયનો શરૂ થતાં ૧૪ મામાં ઐત્ર, ૧૫ મામાં પરશુરામ, ૧૬ મામાં વિશ્વામિત્રનો વંશ, ૧૭ મામાં ચંદ્રવંશ, ૧૮-૧૯ માં યયાતિ ચરિત્ર, ૨૦ મામાં ભરતવંશ, ૨૧ મામાં રન્તિદેવ અને અજમીઢની, ૨૨ મામાં જરાસંઘ, દુર્યોધન આદિની કથા છે, અને ૨૩-૨૪ માં યદુવંશનું કીર્તન છે. આ નવમ સ્કંધમાં ભક્તિ, વિજ્ઞાન અને વૈરાગ્યને નિરૂપનારાં ભગવદ્ભક્તોનાં આખ્યાનો, અને કૃષ્ણકથા પ્રધાનપણે છે.]

પા. ૧૧૫-૮ ૧-૨૮. ૧. સમરથ-ઈશ સમાન બળવાળા. તેહ-તેહનાં. ૨ હરિત્રા-હરવા. ‘નાક-સ્વર્ગલોક-ના નાયક’ (સં. ન કં અકં દુઃખં યત્ર અસ્તિ) શાશ્વત્ સુખસંપન્નિનું સ્થાન. ૩-૪ વૈવસ્વત-કશ્યપનો પુત્ર વિવસ્વાન, શ્રાદ્ધદેવ મનુ, તેનો પુત્ર; તેને ઇક્ષ્વાકુ, નૃગ, શર્ચાતિ, દિષ્ટ, ધૃષ્ટ, કરુષક, નરિષ્યંત, પૃષધ, નભગ અને કવિ એ દશ પુત્રો હતા. ૧ લો ને બીજો અધ્યાય કવિએ પડતા મૂક્યા છે. અરાતિ-(ન રાતિ દદાતિ સુખં) શત્રુ. સર્ચાતિ-શર્ચાતિ વિવસ્વાનનો ત્રીજો પુત્ર (અ. ૩. ૧). તિણ્ણ-તેણે. ‘જિત્યા.’ સુકન્યા-એકદા શર્ચાતિ સૈન્ય અને પુત્રી સુકન્યા સાથે વ્યવનને આશ્રમે ગયો. ત્યાં તપ કરતા ભાર્ગવ વ્યવન રાફડાથી ઢંકા-મલા આસનસ્થ હતા. તેની ચળકતી આંખોને, કંઈક બીજી ચળકતી વસ્તુ ધારી તેમાં સુકન્યાએ કાંટો ભોક્યો. એટલે તેમાંથી લોહી વહ્યું અને ઋષિની વેદનાથી શર્ચાતિના સૈન્યના કેહા અંધાર્ધ ગયા. રાજની પૃચ્છાથી સુકન્યાએ પોતાનો દોષ કહ્યો અને ઋષિને સંતોષવા સુ-

કન્યાને પરણાવી. ઋષિએ દેવવૈદ્ય અશ્વિનિકુમાર પાસેથી યુવાવસ્થા મેળવી અને સુકન્યાને સંતોષી (૨-૨૬). કવિ શર્માતિના વંશની કથા છોડી દે છે. ૨૭-૩૬. ૫. નાલિક-વિવસ્વાનના પુત્ર નભગનો પુત્ર નાભાગ; એ પિતાને વારસામાં લેઈ સત્યવ્રતથી મંત્રદષ્ટા થયો અને આત્મગતિ મેળવી (અ. ૪. ૨-૧૨). તેનો પુત્ર અંબરીષ (મહાભાગવતઃ કૃતી । નાસ્તૃશદ્વક્ષાપોડપિ યં ન પ્રતિહતઃ ક્વચિત્ ૧૩) અલીક-જૂહો, તુચ્છ, મનને નહીં રચનારો. 'તેણે સંસાર અલીક બણ્યો' ૧૫-૧૭. રાગ પોતાના મન અને શરીરનાં અંગોને વિષણુસેવા અર્થે જ મળેલાં સાધન ગણતો હતો. (૧૮-૨૦), અને કામ્ય કર્મોની નહીં, પણ પ્રભુના દાસ્યની ઇચ્છા સેવતો હતો. ૨૦. તે 'સદા સર્વાત્મભાવથી કર્મસમૂહને પરમ યજ્ઞરૂપ અધોક્ષજને અર્પણ કરી, તેમાં નિષ્ઠા રાખનાર વિપ્રોને પ્રિય ગણી, પૃથ્વીનું રાજ્ય કરતો હતો. ૨૧.' તેણે યજ્ઞો યજ્ઞ્યા, પણ તેની વાંછના સ્વર્ગ મેળવવાની ન હતી ૨૪. વિષયોને તે સ્વારાજ્યને અપહરી લેનારા લેખતો, અને હૃદયમાં મુકુન્દને જોતો હતો ૨૫. રાજા-સર્વ સંગોને તે ધીરે ધીરે ત્યાગતો, ઘર, સ્ત્રી, પુત્ર રાજ્યવૈભવ, અખૂટ ખજાનો એ સહુનો ત્યાગ કરતો ...અનન્તકોશેષકરોદયન્મતિમ્-૨૭ । ૬ આથી તેના રાજ્ય રક્ષણ અર્થે તસ્મા અદાદ્ધારિશ્વરં પ્રત્યનીકમયાવહમ્ । એકાન્તમક્તિભાવેન પ્રીતો મૃત્યામિરક્ષણમ્ ૨૮ । ૭-૭૫૨ ૫ મી નોંધ જુઓ. 'વિષયોના ભોગમાં આસક્ત ન હતો.' વિરક્ત-ધન, તન(વિષે)માંથી (મન ઉઠાવી લેઈ) ઉઠાસી (થયો હતો.) 'ભક્તભાવથી ભગવાનને ધ્યાયે, ધ્યાન ધરે.' ૮ વાણી-(જીમ) બોલવાની શક્તિ (વચાંસિ વૈકુંઠગુણાનુવર્ણે અ. ૪. ૧૮ । કર્મ-કર-દાથથી કરી હરેર્મન્દિરમાર્જનાદિષુ ૧૮ । નયણથી નરખે-જુએ નરહરિનું લિંગ-શરીર અંગોને જ જુએ મુકુન્દલિંગાલયદર્શને સ્ત્રી અ. ૪. ૧૯ । ગંધ-નાકથી ભગવાનના ચરણકમલના મુગંધથી મુગંધી અનેત્રી તુલશી માળા મુંધે.' તત્પાદસરોજ...૯ કાયા-વૈષ્ણુ-વોના શરીરના સ્પર્શમાં અંગસ્પર્શનું સુખ માનતો' ૧૯ પરશનિ-

સ્પર્શનવડે. શિર-હૃષીકેશપદામિવન્દને । કાન ‘ વિષ્ણુના કથારસમાં નિમગ્ન ’ અચ્યુતસાગરોદર । ૧૦ ‘ દશે ઇન્દ્રિયોના સ્વાભાવિક વ્યાપાર ઔદિક સંસારની વસ્તુઓનો સંગ કરવાના, તે છોડી દેઈ સર્વોધાર વિષ્ણુના સર્વ અનુભવમાં સોંપ્યા, સમર્પ્યા રોક્યા ’ અભયાવ્રત-યુક્તઃ સંવત્સરં વીરો દધાર દ્વાદશી વ્રતમ્ ૨૯ । નિદ્રાભોગ-સંયમ અને વ્રતશીલતાથી. ૧૧ ઉપવાસ-ત્રિરાત્રં સમુપોષિતઃ દશમે સવારે એક વાર ખાવું, અગીઆરશે ભૂખ્યા રહેવું અને આરશે એક વાર ખાવું. વિધિવત-નિયમ પ્રમાણે, ગૌદાન, બ્રહ્મભોજન, વિષ્ણુપૂજન. ૩૦-૩૫. ઉદ્યાપન-વ્રતની પૂર્તિના પારણાનો વિધિ. ૧૨ અટ અર્ચુદ્-૬૦ કરોડ ૩૪. લાગુ-પગે લાગ્યો; અને પારણું કરવા અત્ર ખાવાની આજ્ઞા માગી. ‘ જોવા પારણિ-(પારણે)-પારણું કરવાનો ઉપક્રમ-આરંભ કરે ત્યાં તે આરણે અતિથિ રૂપી દુર્વાસા મુનિ આવ્યા ’ ૩૫. ૧૩-૧૪ રાત્રીએ તરત જ પારણું અટકાવ્યું, અતિથિસત્કાર કર્યો અને કહ્યું: ‘ અમને પવિત્ર કરવાને આપ સ્વામી-ભગવાન પોતે ભલે પધાર્યા, આવ્યા, એ સાફ કલ્યાણકર કર્યું. ’ ‘ દુર્વાસા જન્મવા અગાઉ યમુના-સ્નાન કરવા વેગથી, વગર વિલંબે ગયા ’ ૩૭. ૧૫ પણ ધ્યાન-કર્મમાં દુર્વાસાને વાર લાગી; અને દ્વાદશી પૂરી થવા અગાઉ વૈષ્ણવ વ્રતીએ પારણું કરવું જ જોઈએ, એવો વિધિ હોવાથી રાત્રી ગુંચાગો. થોડી-અલ્પ, પૂરી થવા આવેલી. ‘ તેને વિમાસણ-ચિંતા થઈ ’ (મુહૂર્તાર્થવશિષ્ઠ્યાં દ્વાદશ્યાં પારણં પ્રતિચિન્તયામાસ ધર્મજ્ઞો દ્વિજૈસ્તદ્ધર્મ-સંકટે ૩૮ ।) અતિથિને મૂકીને ખવાય નહીં, અને આરશ પૂરી થવા આવી છે, તો એ બન્નેય સચવાય એવો ઉત્તર (માર્ગ) ક્ષિપ્ર-ત્વરાથી આપો (કહો) અધર્મો વા ન માં સ્પૃશેત્ ૩૯ । ૧૬ ‘ સંકટમાં, વિદ્વતના સમયમાં, પ્રવાસમાં, પારણું કરવાનું સાધન ઉપસ્થિત ન હોય, કે હોય છતાં કરી શકાય તેમ ન હોય, તો પારણીનો આહાર કરવાથી પારણું વળે અને તે છતાં ખાધું ન ખાધું ગણાય. ’ પ્રાહુરભક્ષણં વિપ્રા હ્યશિતં નાશિતં ચ તત્ ૪૦ । ઈસુ (હ્રદયઃ) અશો, એવો. બિસી-અમસ્ય,

બેશીને. ' ઉદકનો આહાર કીધો. ' ૧૭ તિહાં-પાણી પીધું તે ક્ષણે
 તેણે દુર્વાસાએ બુદ્ધિ વડે એ જાણ્યું અને અતિથિને મૂકીને રાજાએ ખાધું
 જાણી ક્રોધથી તેનો દેહ ધ્રુજ ઉઠ્યો પ્રચલદ્વાત્રો અ. ૪. ૪૩। મુનિ મૂળથી તો
 ' ક્રોધના જાળા જેવા હોષને એ અમિથી તેનું અંગ પ્રજળતું હતું ત્યાં
 રાજાએ પોતાને મૂકીને પારણું કર્યાના જ્ઞાનરૂપી ઘીએ એ અમિને શીંચ્યો,
 એટલે પછી પૂછ્યું જ શું ? બ્રાહ્મણ ક્રોધથી સાનભાન ભૂલ્યા અને
 બોલ્યા: અહો...પશ્યત। ધર્મવ્યતિક્રમં વિષ્ણોરમક્તસ્યેશમાનિનઃ અ. ૪. ૪૪।
 અતિથિને મૂકીને ખાધાનું ફળ એને ચખાડું છું. ૪૫. ૧૮ પછી
 તેમણે રાજાનો નાશ કરવા માથાની જટામાંથી એક લટ-વાળનું
 ઝુમખું તોડ્યું. અને કૃત્યા તેમાંથી ઉત્પન્ન થઈ. કાલાનલોપમાં ૪૬ ॥
 ૧૯ એ કૃત્યા મનમાં અતિ ખીજ-ક્રોધ ધરીને રાજા તરફ ધસી.
 છતાં રાજા એટો હતો ત્યાંથી જરા પણ ચશ્યો કે ખશ્યો નહીં, પણ
 વિષ્ણુએ તેના રક્ષણ અર્થે રાખેલા ચક્રે જેમ વીજ-વિજળી પડતાં
 વેંત આખા ચે વ્રક્ષને બાળે તેમ તેને ત્યાં જ બાળી (જ્વલતીમસિહસ્તાં
 વેપયન્તી ૪૭-૪૮। ૨૦ પછી એ ચક્ર કૃત્યાના ઉત્પાદક દુર્વાસાને
 બાળવા ગયું. ચક્ર૦-(સૂર્યકોટિસમસકાશં) ' દુર્વાસા ઋષિની દેહ એથી
 દાઝિ-દાઝે-દાઝવા લાગી, તદમિદ્રવદુદ્ધીક્ય સ્વપ્રયાસં ચ નિષ્ફલમ્...દ્રુદુવે
 મીતો દિક્ષુ પ્રાણપરીપ્તયા ૪૯। પૂઠિ૦ જેમ પ્રચંડ શિખાઓથી પ્રજળ-
 તો દાવાસિ પુઠે પડતાં આગળ ને આગળ સાપ સડસડાટ દોડી
 પર્વત ગુહામાં પેસવા દોડે તેમ દુર્વાસા મેર પર્વતની ગુહામાં પેસવા
 સોંસરા દોડ્યા દાવામિલ્લતશિલો યથાહિમ્ ૫૦। ૨૧ ગ૦હ૨-પર્વતનાં
 વિવરે. કરિ-કરે. નિર્ધાત-વિનાશકર પવનના સુસવાટા. ફિરુ-ફર્યા.
 લોકિ-લોકમાં ૫૧. ' તોહે-તે છતાં (ચક્રની) શાયના પુઠ ન છોડે. '
 ૨૨ ક્યાંઈ રક્ષણ ન મળ્યું, એટલે ' બ્રહ્મલોકમાં બ્રહ્મા પાસે પોહોલ્યો '
 રખાઈ-રક્ષણ ન અપય ૫૨-૫૩. ૨૩ ર૦દ૦-૫૩-૫૯. જલથી
 નેત્ર ઝરે-ગળે. દુર્વાસા-વિષ્ણુસંવાદ શ્લો. ૬૧-૭૧. રાખિ-રાખો, રક્ષા
 કરો. ૨૪ ' હું તો ભક્તને અધીન છું, જે મારો ભક્ત રાજા

અંબરીષ એ ચક્રને પાછું વાળે તો જ તે વળે, મારાથી કાંઈ ન થાય, માટે ' પાછા વળો અને રાજાને સંતોષો ' બ્રહ્મસ્ત્રચ્છ...ક્ષમાપય મહા-ભાગં તતઃ શાન્તિર્ભવિષ્યતિ ૭૧ । અહં મત્કૈપરાધીનો હ્યસ્વતન્ત્ર ઇવ દ્વિજ સાધુભિર્ગસ્તહૃદયો મત્કૈર્મત્કજનપ્રિયઃ ૬૩ । ૨૫ અ. ૫. ૨૧રણિ-હે શરણ્ય, રક્ષણ આપવાને યોગ્ય ! ' શરણાગતને રક્ષ. ' રાજા કહેઃ ' મારે તો હરિ અને બ્રાહ્મણ સરખા છે. ' તવી-સ્તવી, સ્તુતિ કરી, (૩-૧૧), ચક્રને પાછું કાઢ્યું અને ભગવાન દુર્વાસાને ભયમુક્ત કરી સંતોષ્યા. ૨૬ અને તેણે આભાર માન્યો ૧૪-૧૬. ૨૭ હરક્ષા-આતિથ્યથી હર્ષ પામેલા. ૨૮ ' જુઓ ' ' લાગ્યો ' ' અંતકાલે હરિપદ પામ્યો ' ૨૬.

પા. ૧૧૬-૧૨૦. ૨૬-૩૭. ૨૬ અ. ૬. યુવનાસ-યુવનાશ્વ; અંબરીષના વંશના કૃશાશ્વનો પૌત્ર, તેને પુત્ર ન હતો તેથી ખેદ ધરતો સો ભાર્યાઓ સાથે વનમાં ગયો. તેને પુત્ર થાય તે માટે ઋષિઓએ ઈન્દ્રની ઇષ્ટિ કરાવી એક લોટામાં મંત્રેલું ' પુંસવન ' જળ આવ્યું; અને રાતમાં તરસ્યો બેભાન રાજા એ જલ પી ગયો. આથી તેને ગર્ભ રહ્યો; ને કાળ જતાં તેની જમણી કૃષ્ણ ભેદીને ચક્રવર્તી પુત્ર જન્મ્યો ૨૫-૩૦. તેને ધાવવા માટે રોતો જોઈ ઋષિઓની ચિંતા ટાળવા ઈન્દ્રે માં ઘાતા વત્સ-પુત્ર મને ધાવ એમ કહ્યું. એથી એ ' માંઘાતા ' થયો. ૩૦ આવાસ-સપ્ત દ્વીપમાં તેનો રાજ્યનિવાસ હતો ૩૪. ત્રિણી-ત્રણ, પુરુકુત્સ, અંબરીષ અને મુચુકુંદ. ' સૌભરિ ઋષિ તેમને પરણ્યા ' ૩૮. સૌભરી પરમ તપસ્વી હતા. યમુનાજલમાં મૈથુન કરતાં મત્સ્યોનું સુખ જોઈ તેમને પણ એવી વાંચ્છા થઈ, તે ધરડા હતા છતાં માંઘાતાએ પ૦ છોકરીઓ તેને પરણાવી; તેમણે એનાથી પૂર્ણ વિલાસસુખ મેળવ્યું. પછી તપ છોડ્યા માટે પશ્ચાત્તાપ થયો અને સ્ત્રીઓ સાથે વનમાં ગયા, અને પરમાત્મા સાથે સંલગ્ન થયા. તેની સ્ત્રીઓ પણ તેમને અનુસરી ૪૦-૫૫. છાંડ્યુ-છાંડ્યો. ૩૧

અ. ૭. ત્રિશંકુ-માંધાતાનો વંશજ. હરિશ્ચંદ્ર-હરિશ્ચંદ્ર' ૭. એણે પુરુષમેધ યજ્ઞથી વરુણાદિ દેવને પ્રસન્ન કર્યા, તેનો ઉદરવૃદ્ધિનો રાગ રહ્યો ૧૯-૨૩. વિશ્વામિત્રે તેની સત્યમાં દક્ષતા જોઈ અવિનાશી ગતિ આપી. ભૂતસિદ્ધિ-પંચમહાભૂતને સાધવાની કલા. તસ્મિન્જ્ઞાન-ક્લ્મ્ષ વ્યાત્વા તથા જ્ઞાન વિનિર્દેહન-મનને પૃથ્વીમાં, પૃથ્વીને જગમાં ... અહંકારને મહત્તમાં અને તેમાં જ્ઞાનકલાનું ધ્યાન ધરી અજ્ઞાનને ખાળ્યું; અને ભગવાનના પદને પામ્યો ૨૪-૨૭. ૩૨ અ. ૮. બાહુક-સુત હરિશ્ચંદ્રનો વંશજ, વૃકનો પુત્ર બાહુક, તેનો પુત્ર સગર (ઉત્પત્તિ અને નામ ૨-૪.), સગરને સંખ્યાબંધ પુત્રો ૬૦ હજાર હતા ૧૦. સગરે અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા. એક વાર તેનો ઘોડો ધન્વ હરી ગયો. સગરના પુત્રોએ તેની શોધમાં આખી પૃથ્વી ખણી કાઢી, ત્યારે ઈશાન ખૂણામાં કપિલ પાસે ઘોડાને ઉભેલો દોઢો; ઋષિને અશ્વને હરનાર લેખી તેમને વખોડયા, એટલે ઋષિની આંખના તેજથી બધા મળી ગયા. ૧૧-૧૨. ૩૩-૩૪ સગરનો માત્ર એક જ પુત્ર કેશિની જીવતો રહ્યો. તેના પૌત્ર અંશુમાને વિનવી, કપિલ પાસેથી વર મેળવ્યો કે ગંગાજી સગરના ૬૦ હજાર પુત્રોની રાખ ઉપર ફેરે તો તેમની સદ્ગતિ થાય ૨૯. ૫છી. અંશુમાન તપ કરતો મુઓ. તેના પુત્ર દિલીપ અને તેના પુત્ર ભગીરથે ગંગા પૃથ્વી પર આણી, અને પિતૃ-ઓને તાર્યા (અ. ૯. ૨-૧૨), જહ્નવી-ગંગા, જહ્નુ ગંગાને પી ગયા હતા, તેણે કાનમાંથી પાછી ગંગા વહાવી, એથી તે જહ્નવી કહેવાઈ. (રામાયણબાલ-સર્ગ ૪૩). 'કપિલ શાય-ધ-પે જેહ બાળ્યા' ઉત્તરવાદિ-ની ઉત્તર દિશામાં વહેનારી (પ્રાતઃસ્નાનના સંકલ્પાદિ ઉચ્ચાર જુઓ). ૩૭ તેનો પ્રવાહ ઘોળો; એ શ્વેતતા ધર્મનું જ સાત્વિકતાનું રૂપ છે. ૧ ધર્મદ્રવ્ય-ધર્મનો પ્રવાહ; ગંગાનાં નામોમાં એક નામ ' ધર્મદ્રવી ' છે. વૈકુંઠ- ' વિષ્ણુપાદોદકી ' ગંગા; મહાદેવને શિરે તેનું સ્થાન છે. કવિએ હરિશ્ચંદ્રનો વંશજ સૌદાસ વસિષ્ઠ શાપથી રાક્ષસ થવાની અને તેની સંતતિની કથા ૧૮-૪૯ કવિએ છોડી છે.

પા. ૧૨૦-૩ ૩૮-૫૦-અ. ૧૦-૧૧. આમાં કવિએ ભાગવતમાં નહીં નિરૂપેલા રામકથાના અંશે મુખ્યત્વે લીધા છે. અન્નસુત-સૌદાસના વંશજ ખદ્વાંગ, તેનો પૌત્ર રઘુ, તેનો અન્ન અને તેનો દશરથ. અચારિ-ચાર, રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન. ગુરુ-પિતાના વચને. ' પિતાએ પરમ પદ-વિષ્ણુનું નામ ઉચ્ચર્યું-મરણ પામ્યા.' જેમ ' આદૌ રામતપોવનાદિગમનં, એ એક શ્લોકમાં જેમ રામચરિતનાં લગભગ મુખ્ય કાર્યો વર્ણવાયાં છે તેમ ભાગવતકારે પણ આ શ્લોકમાં વર્ણવ્યાં છે: અ. ૧૦-૪. ગુર્વર્થે ત્યક્તરાજ્યો વ્યવરદનુવનં પદ્મપદ્મયાં પ્રિયાયા: પાણિસ્પર્શક્ષમાભ્યાં મૃજિતપથરુજો યો હરીન્દ્રાનુજાભ્યામ્, વૈસ્વ્યાન્નૂર્પણહ્યા: પ્રિયવિલ્હિરહરુષાડરોપિતશ્રૂવિજૃમ્ભત્રસ્તાન્વિર્વદ્ભસેતુ: સ્વલ-દવદહન: કૌશલેન્દ્રોડવતાન્ન: । ૩૯ સીતાસ્વયંવર અને વનગમનના પ્રસંગ કવિ છોડે છે ૫-૮. ગુહા-ગંગા તટપરના શૃંગવેરનો રાજ (હાલનું મીરગપુર). ચિત્રકૂટ-પ્રયાગ પાસેનો ડુંગર- ' લક્ષ્મણ વનમાંથી જે કંઈ આણે તે રામને સોંપે અને તેમનું આપ્યું ખાય, ' ' સત્ય અને સાહસ-પરાક્રમ-ધીરતા કદિ ન છોડે. ' મરીચિ-તાટકાનો સુંદરી થયેલો મોટો પુત્ર. રામે તેના ભાઈ સુગ્રહને વિશ્વામિત્રના યજ્ઞમાં હણ્યો. (બાલકાંડ અ. ૨૫-૨૬). તે પછી તે રાવણને આશ્રયે ગયો. પંચવટીમાં રામ આવ્યા ત્યારે રાવણની પ્રેરણા અને ભયથી તે સોનાના દેહવાળો મૃગ બન્યો. રામે તેને હણ્યો, ત્યારે એણે ' લક્ષ્મણ ધાવ ' એવો મોટો પોકાર કરી લક્ષ્મણને ત્યાં બેઠ્યો. (અરણ્ય અ. ૪૦-૪૧). ' શ્રી રામથી રણમાં તે મરાયો, હણાયો ' ૧૦. ૪૦ (રામનો વિયોગવિરહ, વનબ્રમણનો પ્રસંગ કવિએ છોડ્યો છે. ૧૧). જટાશુ-વિનતાના પુત્ર અરુણનો પુત્ર, સંપાતિનો નાનો ભાઈ. અગસ્ત્યના આશ્રમથી નીકળી પંચવટી જતો હતો ત્યાં રાવણને સીતાને હરી જતો જોયો, તેની સાથે લડ્યો, પણ પાંખ કપાવાથી હેઠો પડ્યો-(અરણ્ય અ. ૪૯). રામ સીતાને શોધતાં ત્યાં આવ્યા ત્યારે તેણે એમને તેની ભાળ આપી (અરણ્ય સ. ૬૪-૬૬). અને તેમણે

તેનાં અગ્નિસંસ્કારાદિ કર્યા ૧૨ (અરણ્યં સ. ૬૮). વાહુરિ-વારે, બહારે, (સં. જ.) મદદે; 'ચડયો' 'પાપાણિ-પથ્થરથી પેટ ભર્યું, પેટમાં પથરો વાગ્યો અને ભરાયો' (પાંખ કપાયાની કથા પ્રચલિત છે). 'પડિયુ' - પડયો. સુધિ-શોધ, ભાળ. નિધન-મરણ. ધન-ધન્ય, કૃતકૃત્ય. ૪૧ રાક્ષસી-શર્પણખા, રાવણની બેન. પંચવટી, દંડકારણ્યમાં રામલક્ષ્મણ રહેતા હતા ત્યાં સુંદર ૩૫ ધરી રામને પરણવાની યાચના કરવા ગઈ; રામે લક્ષ્મણ પાસે તેને પાઠવી; અને તેણે તેનાં નાકકાન છેદી તેને વિરૂપ કરી (અરણ્યં સ. ૧૭). આ પ્રસંગ સીતાહરણ પહેલાંનો છે, ભાગવતમાં પણ નથી, કવિએ એને હરણ પછી મૂકી ક્રમભંગ કર્યો છે. અહુદ્યાન-ધન્દ્ર સાથેના સમાગમથી ગૌતમના શાપથી શિક્ષા થઈ પડેલી અહર્યાને રામે 'ચરણરજના સંગ' પાદસ્પર્શથી પાછી સ્ત્રી-અવતાર પમાડી (બાલં સ. ૪૮-૪૯, ઉત્તરં સ. ૩૦). આ પ્રસંગ પણ હરણ પહેલાંનો છે. શર્પણખાને દંડકારણ્યનું રાન્ય, ખર, દૂખર, ત્રિશિરા આદિ સેનાધિપતિઓ સાથે ૧૪,૦૦૦ રાક્ષસોનું સૈન્ય સોંપ્યું હતું; શર્પણખાને વિરૂપ કરતાં તે વ્હારે ચઢ્યા અને રામે તેમને હણ્યા (અરણ્યં સ. ૩૪). સપ્ત-સાત, સુગ્રીવ, હનુમાન, ગંધમાદન, નીલ, અંગદ, ઋક્ષ અને પનસ (૧૯). 'વાત્તિ વિડારયો' 'રામથી વાલિ વિડારાયો.' 'રામથી સુગ્રીવ રાજ કરાયો,' ૪૨ ઝાંપ-જમ્પાંપાત, 'દિધી' જોષ્ટએ. મનિ- 'હૂમ્મીશ એવો રજ પણ સંશય ન આણ્યો.' 'વેત્રથી લંકામાં પહોંત્યો.' લંકાં (અવ્યયપ્રત્યય આં) અસંભાવ-અશક્ય આશ્ચર્ય. 'રામનામથી પામર તરે તો પછી હનુમાન જોવો સમર્થ રામભક્ત રામની વીંટી(અંગદ)થી તર્યો એમાં આશ્ચર્ય-અશક્ય શું?' ૪૩ 'પદ્મ અઢારહ-૧૮૦ અબજ. ભીંછ-પુષ્કળ વાળવાળા. પાજ-સેતુ ૧૫-૧૬. જિતા-જિત્યા ૧૮-૨૩. 'તારચા' નહી, 'તરચા' જોષ્ટએ. ગણુ-ગણો, લેખો. ૪૪ સારિંગ-સાર્જી (કૃષ્ણનું, શીંગડાનું ધનુષ્ય) થાપધ-થાપે ૨૯. કવિએ રામ સીતાને લેખને અયોધ્યા આવ્યા તે પ્રસંગે

માર્ગમાં ઋષિઓની તેમ ભરતની પણ ભેટ થયાના પ્રસંગો છોડ્યા છે. ૩૦-૪૬. તલિયા-તરિયા, ધરધરના ઉમ્મર પૂજતાં, દગલી કરી મૂકેલા કે વેરેલા ઝંગરના દાણા. તોરણ-ફૂલો અને આંખા આદિનાં પાંદડાંની માળા ટોડલે લટકાવે તે. નારિ-નારીઓ. 'ગાયે.' ૪૬ કૃતયુગમાં અકાલે તેમ મોટાં છતાં નાનાં મરે નહીં, એ મરણક્રમ જે કૃતયુગનો તે રામે ત્રેતાયુગમાં જાળવ્યો ૫૪. ૪૭ નીચ કે ઉચો એવો ભેદ રાખી કૃતરા તેમ પક્ષી જેવાને પણ ન્યાય આપી, તેમને દંડનારને શિક્ષા કીધી (ત્રેતાયાં...કાલઃ કૃતસમોડમવત્ ૫૨ ।) પ્રજાને ન્ના સર્વકામ-વાંછના પૂરે' ૫૩. અગીઆરમો અધ્યાય કવિએ લગ-ભગ છોડ્યો છે. ૪૮ નિજ-પોતાનું, પરમબ્રહ્મ ૩૫. અગ્યાર-ભારત સાં ૦ અ. ૨૯. શ્લો. ૬૧; પણ ભાગવતમાં શું લખે છે: ત્રયોદશાબ્દ-સાહસ્રં અ. ૧૧-૧૮ । ૪૯-૫૦ તેહ-કુશના. 'કરૂં' જોઈએ; સહુ રાજાઓનાં સંક્ષેપમાં ચરિતો હું કેમ તારવી શકું ? અ. ૧૩. રાશ્ત્રુ-રાખ્યો. 'કુશે બદરિ આશ્રમ-હિમાલયમાં વિચરી બદરિકા-શ્રમમાં દેહ છોડ્યો.' ૫૦ (અ. ૧૩.) એ ઇલ્વાકુ વંશના નિમિત્તે પુત્ર, એટલે સૂર્યવંશી. નિમિત્તે વસિષ્ઠને છોડી યજ્ઞ કર્યો, એટલે, શાપથી મરણ પામ્યો ૩-૪. નિમિત્તે ગુરૂને એવો શાપ આપ્યો. પછી, મિત્રાવરુણે વસિષ્ઠને જીવતા કર્યા અને મુનિઓએ દેવતાઓને પ્રસન્ન કરી નિમિત્તે જીવતો કરાવવા મથન કર્યું. પણ નિમિત્તે જીવતા થવાની ઇચ્છા ન હતી, તેથી તેના દેહમાંથી મધી જનકને ઉત્પન્ન કર્યા ૫-૧૨. જન્મના જનકઃ સાંડમૂત્ ૧૩ । તેણે મિથિલા રચી ૧૩. તે યજ્ઞ યાગ કરે, એકાગ્ર મનથી હરિનું ધ્યાન કરે. 'બહુ તિરિ'-વિવિધ પ્રકારે-પુષ્કળ 'આતમ-જ્ઞાન'-આતમ-જ્ઞાન પામ્યા. આ કથાખંડુ ભાગવતમાં નથી.

પા. ૧૨૩. ૫૧-૬૫. ૫૧ 'સંક્ષેપમાં' ૧૪-૨૪ એ ૧૧ અધ્યાય.. ૫૨. ઓમ-ઇ-વ્યોમમાં. અત્રિ-બ્રહ્માના પુત્ર. સોમ-વિપ્રૌષ્ઠ્યુદ્ધગણનાં પતિઃ ૩ । ૫૩ ૨૦૫. 'તેહનો સખળ અને બહુ રૂપવાન પુત્ર' બ્રુધઃ દેવગુરૂ

શ્રુતપતિની સ્ત્રી તારાને ચન્દ્રથી જારકર્મથી થયેલા પુત્ર : ઉત્પત્તિ અને પિતા ચન્દ્રને એની સોંપણી, એ વિષે જુઓ અ. ૧૪. ૪-૧૪, બુધ-અકૃતબુધ કલ્પમિષાં બુદ્ધ્યા ગમ્મીરયા ૧૪ । નિર્મલા (બહુવચન) વિશુદ્ધ. ઇલા-અ. ૨ માં કહેવાયલો મનુનો, પુત્ર સુદૃઢ સિંધ દેશમાં ચંકરના આશ્રમમાં પેસતાં સ્ત્રી-ઇલા થયો. તેને શંકરે અનુગ્રહ કરી કહ્યું: માસં પુમાન્સ મવિતા માસં સ્ત્રી તવ ગોત્રજઃ અ. ૧-૩૯. બુધથી તેને પુરુરવા થયો અ. ૧-૩૫. ૫૪ ધન-ધણા. મોહ્યુ-‘ મોહ્યું ’ જોઇએ: ઉર્વશી સાથે પુરુરવા તરફ આકર્ષાઈ આવી ૧૫-૧૮; પણ તેણે શરત કરી: મારાં બે છોકરાને થાપણમાં રાખો; ભોગસમય સિવાય અન્ય સમયે તમારું નમ્ર સ્વરૂપ હું જોઈ શકીશ નહીં; ૨૦-૨૨ આ શરત પાળશે ત્યાં સુધી હું તમારી સાથે રહીશ અને તે ભાગતાં ચાલી જઇશ. રાજા તેમાં કામાન્ધ થયો. ૨૩-૨૫. દેવાને ઉર્વશીની જરૂર હતી; તેથી એક વેળા ગંધમાદન પર્વત ઉપર બંને પોઢ્યાં હતાં ત્યાં દેવો તેનાં ઘેટાં ઉપાડી ગયા, (૨૬-૨૭) રાજાને તે લઈ આવવા ઉર્વશીએ ભર્મવચનોથી પ્રભોષ્યો (૨૮-૨૯); નમ્ર રાજા સફાળો ઉઠ્યો; દેવોએ વિજળીના ચમકારા કર્યા, એટલે ઉર્વશીની આંખે તેનું નમ્ર સ્વરૂપ પડ્યું અને શરત ભંગ થતાં તે સ્વર્ગે ચાલી ગઈ. ૫૫ રાજાને તેનો વિરહ સાહ્યો, પાછળ પાછળ ભટક્યો અને તેને કુરુક્ષેત્રમાં જોઈ. પુરુરવાએ તેને પોતાની મરવાની તપ્પરતા કહી (૩૫). ઉર્વશીએ તેને મરતો અટકાવી, એક વર્ષ પછી મળવાનું જણાવ્યું. ૩૮. પછી ગંધર્વોને પ્રસન્ન કરી, પુરુરવાએ તેની સાથેનો ચિરંતન સમાગમ મેળવ્યો. એથી તેને છ પુત્રો થયા (અ. ૧૫-૧૧). તેણે યજ્ઞોથી યજ્ઞપૂરૂષ રામ-અધોક્ષજને સંતોષ્યા અને ઉત્તમ-ગંધર્વ પદ પામ્યો. ’ અ. ૧૪. ૪૭-૪૯.

પા. ૧૨૪. ૫૬-૬૨. ૫૬ પરશુરામ-પુરુરવાના વંશજ ગાધિની પુત્રી સત્યવતીથી ભાર્ગવ ઋષીકેને જન્મદમિ થયા, તેના સૌથી નાના પુત્ર પરશુરામ (અ. ૧૫. ૪-૧૨). તે વિષ્ણુ-નારાયણના અંશ-

અવતાર હતા. અમાદુઃ વાસુદેવાંશ ૧૪। ૫૭ રેણુકાના પતિવ્રતાપણા વિષે શંકા જતાં જમદગ્નિની આગ્રાથી પરશુરામે રેણુકાનો વધ કર્યો અને તેમને પ્રસન્ન કરી માતાને પાછી જીવતી કરી (અ. ૧૬. ૧-૮). તેમ જીઓઃ ભારત વન. અ. ૧૧૬. વર્જિતપાપ-જેનું માતૃહત્યાનું પાપ ટળ્યું છે તે (માતાને જીવતી કરાવ્યાથી એ દોષનું નિવારણ થયું). ૫૮ રાજા કાર્તવીર્ય, હૈહયેનો રાજા. મેલી-સાથે, સખલપણુધ-ખળાતકારે (ભારત વન. ૧૧૭). ગ્યુ-ગયો. ધેન-કામદુગ્ધા ગાય. પરશુરામ તે વેળા તપ કરવા ગયા હતા. ત્યાંથી પાછા ફરતાં કામધેનુ હરાયાના અને પિતા જમદગ્નિને દુઃખ દેવાયાના ખખર મળતાં કાર્તવીર્યને માર્યો, તેની હૈહય જાતિનેય સમૂળગી ઉખેડી અને એક વીશ વાર નક્ષત્રી પૃથ્વી કરી. (અ. ૧૫. ૧૪). ૫૯ 'કાર્તવીર્ય' (દત્તને પ્રસન્ન કરી ખળ આદિ મેળવ્યું હતું તે, તેમ તેના વૈભવાદિ માટે જીઓ ૧૭-૨૨). સહસ્રાર્જુન-તેના હજાર હાથ તત્કાળ છેઘા (અ. ૧૫. ૨૮-૩૪) (ભારત વન. અ. ૧૧૭). ડાલિ-ડાળો (ડાલ+ખડુ-વચનનો 'ધ'), શાખાઓ. ૬૦ 'તોણે રાયની રીસ-ક્રોધ ન જાય -ટળે.' 'કશ્યપને પૃથ્વીનો મધ્યભાગ આપ્યો' અ. ૧૬. ૨૨, (અ. ૧૫. ૨૮-૩૪). ૬૧ અવતારઃ એવં મૃગુષુ વિશ્વાત્મા મગવાન્દરિરીશ્વરઃ ભવતીર્ય। અ. ૧૬. ૨૭। પૂરાણુઃ (સં. પૂર્ણ) સમર્થ. ૬૨ હુઉ-હુઓ, ઝડતુધ્વજ-પુરૂરવાનો વંશજ, પ્રતર્દનનો પુત્ર, તેનો અલર્ક; અ. ૧૭. ૫-૬. ચન્દ્રવંશના વર્ણન માટે જીઓ, અ. ૧૭.

પા. ૧૨૫-૭. ૬૪-૭૮. ૬૪ નહુધને છ પુત્ર હતા (અ. ૧૮. ૧) તેમાં યયાતિ બીજોઃ અછધ-અજિ-છે, છે. એ દાનવગુરુ શુકની પુત્રી દેવયાનીને પરણ્યો હતો. શર્મિષ્ઠા દાનવરાજની પુત્રી દાસી તરીકે સાથે આવી હતી; દુષ્ટુ, અનુ અને પુરુ થયા (અ. ૧૮. ૩-૩૩, આથી દેવયાની ચીદાધિ. આ કથા માટે જીઓ ભારત આદિ. અ. ૮૪-૯૩; મત્સ્ય. અ. ૨૪-૩૭. તેણે પુત્રો પાસે યુવાવસ્થા માગી

અને પુરુષોને આપી અ. ૧૮. ૪૪ અને યથાતિએ અનેક ભોગ
 ભોગવ્યા. ૬૫ અંતકાલિ-મરણસમયે પછી વૈરાગ્ય આવતાં પુરુષ
 યૌવન અને રાજ્ય સોંપી પત્ની સાથે વાનપ્રસ્થ થયો. સંપતિ-(સં. સંપત્ત)
 સંપતે, ઉત્પન્ન થાય, થયું. જુઓ અ. ૧૯. પૂર-પુરુ ૬૬ દુષ્યન્ત સંબંધમાં
 જુઓ અ. ૨૦. ૭-૨૨. ૬૭ અનેરુ-અનોખો, અદ્ભુત: ભારતની કથા
 માટે. જુઓ અ. ૨૦. ૨૨-૩૩. ૬૮ રંતિદેવ-સંકૃતિનો પુત્ર: અ.
 ૨૧. ૨-૧૮. એ વિષ્ણુભક્ત, દાનેશ્વરી અને અતિથિપૂજક હતો. તેની
 દાનવૃત્તિ એટલી ગાઢ હતી કે તે પોતાની પાસે શરીર ટકાવવા અર્થે પણ
 કશુંયે ન રાખે અને સહુ અભ્યાગતને આપી દે. એક વાર પાણી પણ
 પીધા વગરના ઉપવાસ ૪૮ તેણે કર્યા; પછી તેને માટે પારણામાં દુધપાકનું
 ભોજન આવ્યું. જોવા તે પારણું કરવા બેસે તેવા જ ત્યાં ચાંડાલો
 કૂતરા સાથે આવ્યા; અને ભૂખ્યા હોવાથી રાજાએ સર્વે તેમને આપ્યું ૩-૯.
 પછી રહેલું પાણી પીવા જતાં એક તૃષાતુર ચાંડાલે માગ્યું અને તેણે
 એય તેને દઈ દીધું ૧૦-૧૪, વાહ્યાવધ-વાહવે, પોકાર કરે. ઉગરતું
 આપતાં બાકી રહેલું. 'તેહ વડે તેણે એક અભ્યાગત પોષ્યો.' ૭૩
 થાહરી-અંત્યજ (પુલ્કસ અ. ૨૧. ૧૪). ૭૪ 'વિમાસે-વિચારે:
 'પૂર્વે અનેક રાજાઓ ગયા, પાછળ શું મૂકી ગયા છે? માટે જે
 કરીશું તે જ આપણું.' 'કાયા કાચી-ખોરી છે તેનું જતન નકામું છે,
 દયા એ જ સત્ય સનાતન તત્ત્વ છે. દયા-જીવોનું રક્ષણ કરવાની વૃત્તિ;
 દાન આદિની સમવડિ-અરોઅરીમાં કાયા લેશમાત્ર પણ મહત્વની
 નથી.' ૭૫ 'ધર્મ દયા વિના સોહે-શોભતો નથી.' ૭૬ 'સોનું
 વગેરેના દાતા સંસારમાં સુલભ છે, પણ સર્વભૂતો ઉપર દયા કરવામાં
 તત્પર તો દુક્કલ-વિરલા હોય છે; એ જ અરો પુરુષોનો ધુરંધર શિરો-
 મણિ છે. ૪ ધર્મસર્વસ્વ-ધર્મના સર્વસ્વ મહા સારસ્પ બોધ: પોતાને જે
 પ્રતિદૂળ હોય તે પારકા સાથે ન યોજવું.' શુચા-શ્રુત્વા બેઠાએ. રંતિદેવની
 યાચના: ન કામચેડહં ગતિમીશ્વરાત્પરામશ્ચદ્વિયુકામપુનર્ભવં વા । આર્તિ
 પ્રપદ્યેડસ્તિલલલેહમાજામન્ત:સ્થિતો યેન ભવન્ત્યદુ:સ્તા: અ. ૨૧. ૧૨ । ૭૮

આત્મવિજ્ઞાન-પરમાત્મપદનું જ્ઞાન. કવિ તેના વંશનું પ્રતીપ પર્યન્તનું અનુકીર્તન છોડી દે છે. (અ. ૨૧. ૧૮-૩૬; અ. ૨૨. ૧-૧૨).

પા. ૧૨૮-૫. ૭૬-૮૦. ૭૬ શંતનુ-દ્વિતીપના પુત્ર-પ્રતીપનો પુત્ર, મહાભિષ તેનું બીજું નામ. તે જેને જેને અડતો તે વૃદ્ધ મંત્રી યુવાન થતું. યં યં કરામ્યાં સ્મૃશ્તિર્જીર્ણ યૌવનમેતિ સઃ । અ. ૨૨. ૧૩ । ગંગેય શંતનુથી ગંગાને થયેલો પુત્ર, ભીષ્મપિતામહ, મહાભગવદ્ભક્ત, 'તેનું દર્શન દેવના દર્શન શરૂ-તુલ્ય પવિત્ર હતું.' ૫-૨૦. રામ-પરશુરામને બાહુબળ દાખવી સંતુષ્ટ કર્યાં રામોડપિ યુધિ તોષિતઃ ૨૦ । કવિ શંતનુના વંશનું અર્જુન પર્યન્તનું તેમ ગંગાથી બાદરાયણ વ્યાસ અને શુકની ઉત્પત્તિનું અનુવર્ણન અને અર્જુનના પુત્ર, પૌત્ર અને પ્રપૌત્રનું માત્ર સૂચન કરી, બાકીનું છોડે છે. ૨૦-૩૨; ૩૩-૪૯. અભિમન્યુ-અભિમન્યુ, અર્જુનથી કૃષ્ણની બેન સુભદ્રાને થયેલો પુત્ર; મહાભારતમાં સાત કોઠા લડવા જનાર યુવાન ૩૩. અને તેનો પૌત્ર જનમેજય.

પા. ૧૨૭-૮. ૮૧-૮૫ યાદવવંશ, અ. ૨૩-૨૪, પુરુરવાના પુત્ર અનુનો વંશ છોડી (અ. ૨૩. ૧-૧૭) કવિ દેવયાનીથી થયેલા ચક્રનો વંશ વર્ણવે છે. કુલિ-કુલમાં. જૂઝૂઆ-મહામોટા અને વિવિધ આ વંશમાં પ્રભુ પોતે પુરુષાકારે અવતર્યા હોવાથી (૨૦) સાત્વિક સત્વગુણ તેમનામાં વિશેષ હતો, હરિના દાસ, અને ભૂપાત્ર-રાજા- (તુલ્ય) હતા. રામ-જનરામ. મહા-અન્ય અવતારો અંશાવતાર પણ કૃષ્ણ પૂર્ણપુરુષોત્તમ. 'જેકની કીરતીનું ગાન-સ્તોત્ર ગાતાં કલ્પિત મલ હરે અને તતક્ષણ શુદ્ધ-શુભ વાસના ઉત્પન્ન કરે, જે સંસારના પાશ-બંધન છોડે.' ૮૪ કવિ સોમ વંશનો પોતે સંક્ષેપ કર્યાનું કારણ કહે છે: 'આ બે વંશનો વિસ્તાર અનંત અને અપાર છે, જે અથોધ્યાનાયક-રાજા હતાં. ૮૫ બુદ્ધિમાનર્ધ-મારી બુદ્ધિના પ્રમાણમાં.

કલા ૧૧ મી, ૧૦ મો સ્કંધ, કલા ૮ મી નિરોધલીલા.

[આમાં દશમસ્કંધના ૬ અધ્યાય પૂતનાવધ પર્યંતના સમાવ્યા છે. દશવિધ લીલામાંની ૮ મી નિરોધલીલા દશમસ્કંધના ૯૦ અધ્યય-માં વર્ણવાઈ છે. કવિ તેને ચાર ૧૪ કલામાં વહેંચે છે: ૧૧ મી કલામાં પૂતનાવધ પર્યંતના અધ્યાય ૬; ૧૨ મી કલામાં કંસવધ પર્યંત ૭ થી ૪૪ અધ્યાય; ૧૩ મી કલામાં દ્વારિકાનિવાસ પર્યંતના ૪૫ થી ૫૦ અધ્યાય; અને ૫૧ મો મુચકુંદસ્તુતિનો અધ્યાય છોડી દેઘ ૧૪ મી કલામાં ૫૨ થી ૯૦ અધ્યાય. નિરોધ એટલે સૃષ્ટિ જીવોનો સંહાર, ધર્મની ગ્લાનિના નિમિત્તે દુષ્ટ રાગજ્યોનો સંહાર કરી, ભૂભાર ઉતારવો તે. એ સંહાર ચાર પ્રકારનો છે: ૧. નિત્ય રોગ, કાળથી થતો ભૂત માત્રનો સંક્ષય (નિત્યદા સર્વભૂતાનાં બ્રહ્માલીનાં...ભાગ. ૧૨. ૪-૩૫). ૨ નૈમિત્તિક-ધર્મગ્લાનિ ટાળવા, દુષ્ટ રાગજ્યોના સંહાર માટે, અવતાર દ્વારા થતો લય. (યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ભગ૦ ૪. ૭). ૩. પ્રાકૃતિક અહ્મતાના યુગને અંતે થતો પ્રલય અને ૪ આત્યન્તિક-મુક્તિ-અહ્મતે જીવત્વ ઉપાધિવાળાં ભૂતોનો સાક્ષાત્કાર. આ ચારે સંહાર કાળની સ્વાભાવિક ગતિ ગણાય છે. (નિત્યો...લય: । કાલસ્ય ગતિરીદશી ભાગ૦ ૧૨-૪-૩૮) આમાંથી નૈમિત્તિક સંહાર-નિરોધ દશમ સ્કંધમાં નિરૂપાયો છે. ભાગવતકારે કંસાદિનાં દુષ્ટત્વોથી થયેલો પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા શ્રી કૃષ્ણે લીધેલો અવતાર, તેની લીલા ત્રણ ભાગમાં વહેંચી છે: ૧ જન્મ અને ગોકુલલીલા, ૨ મથુરાલીલા, અને ૩ દ્વારકાલીલા. ૩૫ અધ્યાય સુધી ૧ લી; (૩૬ મો.) અમ્બરસ્તુતિ; ૨ જી ૩૭-૪૯ અધ્યાય મથુરાલીલા; અને ૫૦ થી ૯૦ અધ્યાય દ્વારકાલીલા. અ. ૧-૪ કૃષ્ણજન્મકથાનો પ્રસંગ: અ. ૬-૧૪ આદ્યલીલા પાંચ વર્ષ પર્યંતની; અ. ૧૫-૨૦ નવ વર્ષ પર્યંતની પૌગણલીલા; અ. ૨૧-૩૯ પંદર વર્ષ પર્યંતની ત્રજમંડલમાં કૈશોરલીલા; અ. ૪૦ વૈષ્ણવી અહ્મત દર્શનથી અમ્બરસ્તુતિ; અ. ૪૧-૫૧ માથુરી યૌવન

લીલા: અને અ. ૫૨-૯૦ દારકાલીલા. દશમસ્કંધ બે ભાગમાં વહેંચાયેલો છે: પૂર્વાર્ધ ૧-૫૧; ઉત્તરાર્ધ ૫૨-૯૦. આ ૧૧ મી લીલામાં કૃષ્ણ જન્મનો ઉપક્રમ, બ્રહ્માદિ દેવોની સ્તુતિ; શ્રીકૃષ્ણજન્મ અને કંસની જોકુલના બાલમાત્રને હણાવવાની અપશ્રેષ્ટા, વાસુદેવ-નંદનો મિથાપ અને પૂતનાવધ એમ છ અધ્યાય સમાવાયા છે.]

પા. ૧૨૮-૯. ૧-૬. ૧. નિરોધ-૮ મી લીલા. ૨. ભગવાન-૫૩ ઐશ્વર્યથી સંપન્ન : ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः त्रियः । ज्ञान-वैराग्ययोश्चैव षण्णां भगमितीरणा सर्वं प्रकानुं ઐશ્વર્ય, ધર્મ, અર્થ, શ્રી, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, એ છ ભગવાણા. “ ધર્મ અને સર્વે પ્રકારનાં ઐશ્વર્યોનું આશ્રય સ્થાન ” અન્ય: મન્થ, કન્થ, વામનઆદિ. અંશકલા-શ્રી વિષ્ણુકથાના અંશરૂપ, સોળે સોળ કથાઓનો વિકાસ નહીં. ચોક્કસ કથાનું નિયમન એમાં ખરૂં. વદ્વંભી વૈષ્ણવો રામને મર્યાદાપુરૂષોત્તમ કહે છે અને કૃષ્ણને પૂર્ણપુરૂષોત્તમ, કારણ તેમાં સોળે કલા વિકસેલી. ભાગ૦ સ્કં. ૧. અ. ૩ શ્લો. ૨૮ एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तुभगवात्स्वयम् । બોપદેવ તેથી કૃષ્ણાવતારને મહત્તમ જેમાં કોષ્ટકે શક્તિ વિલુપ્ત થઈ નહતી એવો અવિલુપ્ત શક્તિવાળો પૂર્ણાવતાર કહે છે. હરિ૦, અ. ૧૦, શ્લો. ૫. (અ. ૧ લો.) भगवान्भूतभावनः...विश्वात्मा...अ. ૧. ૩ । ૩ બોલીધ-કહીએ (અર્કર્તરી) ૧ यस्यां तस्यावताराः कर्तारो हरेस्तेषु महत्तमः । કૃષ્ણાવતારસ્તસ્યાતશ્ચરિતં દશમે તતમ્ બોપદેવની હરિલીલાના ૧૦ મા અ. નો ૫ મો શ્લોક છે. ૪ ‘શ્રવણ-કાનને સુખનું આવહ-સુખ આપનાર. ‘ભવ-સંસાર પ્રપંચ રૂપી રોગનું લેષજ-ઔષધ’ ‘મેષ રોગમયં જયતિ’-રોગના ભયને જિતે તે. જુઓ ૧. શ્લો. ૪ निवृत्तवैरप-गीयमानद्भ्रवौषधाच्छ्रोत्रमनोऽमिरामात् । ક ઉત્તમશ્લોકગુણાનુવાદાત્પુમાન્વિર-જ્યેત વિના પશુજાત્ ॥ ૫ કવણુ-કોણુ ‘સાંભલે’. લાધુ-લાધ્યો. ‘જે સાન ઘટમાં-દેડમાં હોય તે એવો કીયો કાનવાળો મનુષ્ય છે કે જે હરિગુણ ન સાંભળે ?’ સાન-શુદ્ધિ. ૬ કહિતાં-કહેતાં. વિરમધ-વિરમે, જે વનમાં પશુના હંતા-કસાધ છે (પશુજાત્), હિંસાદિ

કલેશથી જેની શુદ્ધિ કુંઠિત થઈ ગઈ છે એવો વ્યાધ-કસાર્ધ જ કૃષ્ણકથા કહેતાં-ગાતાં અટકે; તેમ બીજા જે નર એવા વિષયોના ભાવને પ્રોષતા હેમ, આત્મધાતિ હોય તે વિરમે ' ખાકી તો મુક્ત, મુમુક્ષુ અને વિષયી એ ત્રણે સાધકો જે તેમના ધટ-દેહ-માં સાન હોય તો તે કૃષ્ણકથાથી તૃપ્તિ સંતોષ પામી, આત્મતૃપ્ત થઈ, પ્રભુપદમાં સંલગ્ન થાય. ' ઇશુ-એવી રીતે ' આત્મહનનના ભાવને પ્રોષે. ' બીજુ- ' તૃપ્તિ પામે ' એ સાથે પણ લેવાય છે.

પા. ૧૩૦. ૭-૧૧. ૭. ' રૂપધ ' જોઈએ. પરીક્ષિત રાજાએ પાંડવ વંશને તારનાર નૌકા રૂપી કૃષ્ણના અવતાર વિષે પૂછતાં, (અ. ૧. ૧-૧૪, બ્રહ્માએ પોતાને શરણે આવેલી ભારાકાન્ત પૃથ્વી, અને અન્ય દેવતાઓ સાથે વિષ્ણુ સમીપ જઈ સ્તુતિ કરતાં વસુદેવને ત્યાં અવતરવાનું વચન મેળવ્યાનો પ્રસંગ શુકદેવ કહે છે: અ. ૧. ૧૫-૨૫. રાવધ-રાવે, રૂપાદે. ૮ દુષ્ટનુ-અસાચારી રાજાઓ અને અસુરોનો. ૯ પરશસા-(તેના કર્તવ્યનાં ઉત્સાહી) વખાણુ. ૧૦ દોષ-જે, બલરામ અને કૃષ્ણ રૂપે અવતરવાની સંજ્ઞા.

પા. ૧૩૦-૨. ૧૨-૧૯. (અ. ૧. ૨૬-૩૬) ૧૩ કંસ. લગ્ન પછી સાસરે ' જેનને વળાવવા સાથે ગયો. ' બિહનનધ (સં. મગિની). ૧૪ એહનુ-દેવકીનો (શ્લોક ૩૪). ૧૫ ' કૃષ્ણ ' ૧૫-૧૮ કવિનો કલ્પિત વધારો. " કંસે એ વાણી સાંભળી (નિશ્ચય કર્યો:) વિષના ફળ- (દેવકીના આઠમા ગર્ભ) થી મરવાનાનો ભય ઝડપીને રાખવાને બદલે એ વિષના વૃક્ષ (દેવકી) ને જ હું વાઢીશ; આઠને મારવાનું પાપ કોણ લે ? એક દેવકીને માર્યે સધળાએ સંતાપ ટળે. " ' એક મારિ ' - એક મારમાં, એક વધમાં ' (' એક ' વિશેષણને વિશેષ્ય ' માર ' ને લાગેલો સમ્પ્રદાનો પ્રત્યય ' ધ ' લાગ્યો છે. સતી સમ્પ્રદા) (સર. મૂલિ વિગ્રહ તુંબિ ગિહે સુકાં હેમ. ૮-૪-૪૨૭) ૧૬ રીસ-રોષ. ' અસિ-ખડ્ગ કાઢ્યો. ' બહુનેવીનધ-(જેનના વરને) વસુદેવને ' દેવકીનો જીવ જવાનો સંશય થયો. ' સાલાની-કંસની.

સુષડી-લમ પતતાં પીચરીયાં પુત્રીને વળાવામાં-સાસરવાસામાં આવતું
 વગેરે આપે છે તે; 'કંસ-સાળો સાસરવાસામાં જે શિશ્યછેદ રૂપી હક્કશાઈ
 આપવા ઉઠ્યો તે જોઈ.' ૧૭ વિમાંસધ-(ચિતાતુર થઈ) વિચારે.
 " કૌઠિઅડિ-કોઠાના ઝાડને જ આગ લાગી (કોઠાં-દેવકીના ગર્ભ-થી
 મરવાની આકાશવાણી, સારે કોઠીને જ વાઢવાની તત્પરતા), જુઓ
 આ એક દર્મ-ભાવીનો-નિષેવ-ખેલ, રમત. " પરિહાસ- (વિધિની)
 મરકેરી કેને કહું: ' જ્યાં વાડ પોતે જ ચીમડાં ખાવા મંડી પડે, ' ત્યાં
 કેને ક્યાંદ કરવી રહી. (માતા યદિ વિષં દયાત-સુભાષિત). યુક્તિ-
 (અહીં જડસા સાથે બળ ચાલે તેમ ન હોવાથી) સમજવટ,
 દિકમતભર્યા વચનથી. પ્રીછવું-સમજવું. સામ-મીકું મીકું બોલી
 સમજવવાની યુક્તિ. વિષ્ણુસધ-વણસે, નાથ પામે. ૨ આ વૃદ્ધ
 ચાણાક્ય નીતિશાસ્ત્રનો શ્લોક છે. પ્રસ્તાવ-પ્રસંગે શોભે એવું વચન;
 જેવો કાર્યપ્રસંગ તેવું પ્રવાહને ઉચિત વચન. સદ્ગ્રાવ-ભવમનસાઈભર્યું.
 આત્મ-પોતાની શક્તિ મર્યાદા ને યોગ્ય ક્રોધ. હૃદયી જ્યાદા ક્રોધ
 કરતાં તેને ન પહોંચી વળાતાં વિમાંસવું પડે. ચો-કુર્વાણો ન વિનચ્યતિ
 એવો એક પાઠ છે.

પા. ૧૩૨. ૨૦-૨૬. ૨૦-૨૫ જુઓ અ. ૧. શ્લોક ૩૭-૪૫.
 ભણુઈ-કહે: એણુ-ઈ જૂની ગુજરાતીમાં ' આ ' ને ' એ ' ના
 પર્યાય રૂપે ' એણુ ' વપરાય છે; ' ઇ ' સમ્પ્રદાય પ્રત્યય સંસ્કૃત વાક્ય-
 શૈલી અનુસાર વિશેષણ ' એણુ ' ને લાગ્યો છે. ધરધ-શોભે; શ્વાષ્વતોય-
 ગુણ:...સકથં મગિનીં હન્યાત્ ક્ષિયસુદ્ધાહર્વણિ ૩૭ । ૨૨ છેહ-અંત.
 છાંડક-(વાસાંસિ જીર્ણાનિ-ગીતા) ૨૩ ષડ્માંકડી-(વૃજંસ્તિષ્ઠન્યદેકેન
 યથૈવેકેન ગચ્છતિ । યથા તૃણજલૌકૈવ દેહી કર્મગતિં ગતઃ ॥ ૪૦ । ષડ્માંકડી
 જેમ આગલા બે પગ આધા-આગળ (અગ્રે) ધરે-મૂકે અને તે
 દહ થાય ત્યાર પછી જ પાછલાં બે ઉછેરે-ઉપાડે અને આગલા
 જોડે માંડે, એમ કરીને તે આગળ વધે, તેમ જીવ એક જોણાંયું
 છોડવા અગાઉ બીજામાં સ્થિર થયા પછી જ પહેલું જોણાંયું છોડે.

૨૪ માંહોમાંહિ-અંદરઅંદરનો, એક જીવનો બીજા જીવ સાથેનો, પરસ્પર. કૂઅડઈ-કૂવામાં. જાણે૦ જ્યાં સુધી કૂવામાં એક અંધ પડ્યો રહે છે ત્યાં સુધી કૂવાની મર્યાદા બહારની સ્થિતિને અનુભવી શકતો નથી, પણ તેને સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવનાર કોઈ કૂવામાંથી બહાર કાઢે અને અંધનમાંથી છૂટે તેમ સ્વસ્વરૂપ-પોતે બ્રહ્મરૂપ હોવાનું જ્ઞાન દેહીને ન થાય ત્યાંસુધી કૂવારૂપી દેહઅંધનમાં અમુંજાતો, અંધાયક્ષો રહે. ૨૫ સ્વપનપદારથ-સ્વપ્નમાં જોયેલા પદાર્થો જગતાં નાશ પામેલા જણાય છે, એમ આ સહુ સંસાર સ્વપ્નદર્શનની માયા જેવો નાશવંત અનુપયોગી છે. ‘શરીર પડે, પણ જીવ-હંસ-આત્મા અવિ-ચલ, સનાતન છે.’ પ્રીછવીઉ-ભાગવતકાર, કંસ આવાં વચનથી ન સમજ્યો એમ કહે છે. (અ. ૧. ૪૬) ૨૬ વસુદેવે ‘બુદ્ધિબોધય’ (૪૮)-સામનો બીજો માર્ગ કાઢ્યો: એહુ-વસુદેવ. સમય-પ્રતિગા. “આ દેવકી કાંઈ તને મારનાર નથી, એની સંતતિ તને મારે એવો ભય છે, તો હું તને તે જેમ જેમ સંતતિ જણાશે તેમ તેમ તેને હણવાને સોંપતો જઈશ અને તેને તું મારતો જજે, એટલે ભય જ ટળશે (૫૪). ઠામિ-ધરે, દેવકી સાથે કુશળ પહોંચ્યા.

પા. ૧૩૨-૬. ૨૭-૫૩. ૨૭ કંત-કાન્ત, કંથ. ૨૭-૩૨ આ સંવાદ ભાગવતમાં નથી: અનૃતાદતિવિહ્વલ: એ. વિશેષણ અને ૫૮ માના સુભાષિતનો અનુવાદ સંવાદ રૂપે કવિએ બતાવ્યો છે. પાછા-ખોટા, ફોક (પાછા ખેંચી ન લેવાય). ૨૮ સત્યિ-સત્યથી. નાગેન્દ્ર-વાસુકી, શેષ. ૩૦ ‘સત્યસમવાય’ સત્ય સાથે નિત્ય સંબંધ ધરાવનાર. ૩૧ સિધિ-સિદ્ધિ. ૩૨ “કર્મનો નિષેવ-ખેલ,” કર્મોનુસાર સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ છે. ૩૩ ઉત્સંગિ-ખોળા સાથે અડાડેલા બે હાથમાં. મહાપતિ-(પુત્રાને વધ અર્થે આપવા જવા છતાં, શોક ન થતાં સત્યપાલનનો હર્ષ થાય એ સૂચવાયું છે.) જમહુ-સત્ય રૂપી સખાને સાથે લીધો. ૩૪ ખેવ-હણુ, સમય. ૩૫ મામાના-કંસના (અહીં માનવનો દયાળુ સ્વભાવ દુષ્ટમાં પણ

પ્રતીત થતો દેખાડ્યો છે.) ૩૫ હેતુ-હેતુ; વસુદેવની સત્ય વૃત્તિ
 જોઈ કંસે કહ્યું: આ પેહેલા બાલકથી ભય નથી, માત્ર ૮
 માથી જ છે, માટે એને પાછો લેઈ જાઓ (અ. ૧. શ્લો. ૬૦)
 ૩૬ હેતુ-હેતુ. સંકેત-નારદે દેવો-યાદવો, અને નંદ રૂપે તમો-
 દૈત્યો-ને મારવા અવતર્યા છે, અને તું કંસ પોતે કાલનેમી દૈત્યનો
 અવતાર છું, એ ' રહસ્ય ' કહ્યું (અ. ૧. ૬૨-૬૪; ૬૮). ૩૭
 સમાધિ-મનને શાન્તિ. ' રોગી અને શત્રુને ડામવામાં પ્રમાદ કરાય
 તો વિનાશ થાય. ' ૩૮ બેહુ-દેવકી અને વસુદેવ. ૩૯ શાપ-દેવકીના
 છ પુત્રો પૂર્વ જન્મે મરિચીથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉણાના પુત્રો હતા.
 તેમને બ્રહ્માનો શાપ હતો (જુઓ: રકં. ૧૦. અ. ૮૨. ૪૭-૫૧). ૪૦
 દેવકીના સાતમા ગર્ભ બલરામને જવાડવા હતા. તેથી દેવેશ-વિષ્ણુએ
 યોગમાયાને બોલાવી કહ્યું: ' ગર્ભને સંવર-રક્ષણ કર ' (અ. ૨. ૬-
 ૧૩. તત્સંનિકૃષ્ણ રોહિણ્યા ઉદરે સંનિવેશય ૮). ૪૩ સંકર્ષણ-દેવકીના
 ગર્ભમાંથી આકર્ષાયાથી 'સંકર્ષણ' નામ બલરામનું પડયું (અ. ૨. ૧૩).
 રોહિણી તે વેળા જોડાણમાં હતી. તેણે બલરામને જન્મ આપ્યાથી
 ગૂડી-ગોળ ઉજળ્યો, વહેંચાયો. ૪૪ ' સાતમો ગર્ભ ગળ્યો, પડ્યો. '
 (અ. ૨. ૧૫). ૪૪-૫૩ કવિએ ઉપજાવેલો વિસ્તાર. કંસના
 મનની નિવૃત્તિ, નિશ્ચિતતાને બદલે ભાગવતકાર તેને. દેવકીને તેજસ્વી
 જોતાં અહર્નિશ ચિંતાતુર વર્ણવે છે. (અ. ૨. ૧૮-૨૪) ૪૬
 નચંત-નિશ્ચિતપણે. ૪૭ " કંસ રૂપી કપોત આમ મોતથી ઉભયોનો
 વિચાર કરે છે " ત્યાં કવિ કહે છે કે ' શ્રીપતિ કૃષ્ણ રૂપી જેને માથે
 ભયનો સેન (સ્યેન-સૌંચાણો) ઝડપે છે તે કહે છે કે એ કેમ ઉગરે
 છે તે જોઉં છું. ' ૪૮ અધ-ભાસ, થતાં ભડકે, આલિ-નકામું. ૪૯
 વિસમિ-વિષમ-વસમી. " દૈવ આગળ બલ, બુદ્ધિ કે પ્રપંચ-યુક્તિ
 શા કામનાં ? " જીવી-જીવન. ' જીવવાનો ઉધારો, ઉધારે આપેલાં.
 નાણાં જેવું પરવશ-ફાક-ખોટું થવાના સંભવવાળું, પણ મૃત્યુએ તો ગાંઠડી
 બાંધેલી રોકડ જેવું, નિશ્ચિત. ૪૯ યમને(ની) મચ્છીમારની જળમાં

પડેલું મીન-માછલું પાણીમાં જળ હોય ત્યાંસુધી મરણુ આવ્યા છતાં સમજી શકતું નથી તેમ. ૫૦ સાંચેલું રક્ષેલું ધન, પુત્ર વગેરે કર્મમાં નહીં રહેવાનું હોય તો દેવતાથી બળાં જાય. (સુરક્ષિતં દૈવહતં વિનશ્યતિ,) જો કર્મમાં રહેવાનું હશે તો ભર માર્ગમાં પડ્યા છતાં કોઈ ઉપાડી નહીં શકે અને મળશે (અરક્ષિતં) વનથુ-વનમાં વગર રક્ષણે રહ્યો થકો. ધરથુ-ધરમાં રક્ષણ, સારવાર પામતો થકો. ૫૧ કોમળ નલિનીએ -કમલે અમિથી બચવાને વન-જલમાં નિવાસ કર્યો, છતાં ત્યાંય હિમના, દાહ-અમિ-થી તે બળ્યું. ’

પા. ૧૩૬-૯. ૫૪-૬૮. ૫૪ ‘ દેવાના સાથને સંગાથે લેઈ ભૂમિ ઉપર જગનાથ અવતર્યા. ’ આપણુપદ-સ્વયં. ૫૫-૫૭ કવિ-કલ્પિતવિસ્તાર. સંદેહ-શંકા, સંશય: ‘ અદ્ય ઉદરમાં મહતો મહીયાન ગણાતા પ્રભુ કેમ સમાણા-સમાયા ? ’ ઉત્તર: ‘ એક રતનમાં પુષ્કળ ધન-નિધિ સંચિત થયો છે, વડના બીજમાં વડ રહ્યો છે તેમ. ’ રાખિ-રાખ-ભસ્મ-થી. ૫૮ દેવકીને તેજવતી જોનાં કંસ ચમક્યો (અ. ૨. ૨૦-૨૪). ૫૯ અતિ ઉતાવળો થયો, ગર્ભાવસ્થામાં જ ગર્ભને હણવા આકળવિકળ થયો. ’ ૬૦ પણ ‘ ગર્ભને મારતાં બેન હણાશે, અને એવું નૃસંસ-મનુષ્યહત્યાનું દારુણ કર્મ મને ન થટે, ’ એ વિચારે પાછો આવ્યો. (વધોડયં યજ્ઞઃ શ્રિયં હન્તિ...૨૧). ૬૧ દેવાદિની સ્તુતિ માટે જુઓ અ. ૨. ૨૫-૪૧. ૬૨ અંધારી-કૃષ્ણ પક્ષ. રોહિણી-જેમાં અશ્વિની આદિ નક્ષત્રો, ગૃહો અને તારકો શાન્ત થયાં હોય છે તે નક્ષત્ર, ચન્દ્રનું પ્રિયમાં પ્રિય (ઋક્ષં શાન્તર્ક્ષપ્રહતારકમ્ અ. ૩-૧). તિથિ, કરણ, વાર ભાગવતમાં આપ્યાં નથી. ૬૩ ઊંજડી-(ઉત્ + જડ) જડ ઉખડી ગઈ, ટૂટી પડી. અહીં કવિએ અ. ૨ નો ૪૯ મો શ્લોક વચ્ચે પૂર્યો છે. ૬૪ ચતુર્ભુજ કૃષ્ણસ્વરૂપ-વર્ણન જુઓ તમહુતં...અ. ૩. ૯-૧૦. ૬૫ ખાપ-વસુદેવે અને મા-દેવકીએ કરેલી સ્તુતિ (અ. ૩. ૧૩-૨૩; ૨૪-૩૧) તથા દેવકીને ભગવાને

તેમ પૂર્વ અવતારની અને પોતે તેને પેટે કેમ અવતર્યા તેની કહેલી કથા (૩૨-૪૫) અને ગોકુલમાં નંદને ઘેર મૂકી આવવા કરેલી સૂચના (૪૬) એ ભાગ કવિ છોડી દે છે. ખાલિક-ચતુર્ભુજ સ્વરૂપે અવતરી ખાલક થયા (૪૭). ૬૬ બેટી-યશોદાથી પુત્રી રૂપે અવતરેલી યોગમાયાને કૃષ્ણ સાથે ઉત્પત્તપાલટ-અદ્વાબદ્ધી કરી. પાહરી-(સં પ્રહરિન્, પ્રહર ઉપરથી) કેદખાનાનો પ્રહરો ભરનારા. ૬૭ ‘ પગ તળે પગ મૂકી, દયાવી બીજા પગથી ચીરવા જતાં કન્યા છટકી આકાશે પહોંચી. ’ ભાગવતમાં દેવકી પુત્રીને બચાવવા કંસને આજ્ઞવ કરે છે (અ. ૪. ૪-૬), પણ કંસ તે ન ગણકારતાં તેને ખેંચી લઈ ચીરવા ધાય છે (૭-૮). ૬૮ “ હે મૂષક-ઉંદર ! હરિ રૂપી વ્યાલ-અજગર તાહરો કાળ આ ભૂમિમાં ક્યારનોયે અવતર્યો છે. ”

પા. ૧૩૯-૪૧. ૬૯-૭૭ “ લોહડાં-બેટી ભાંગી વસુદેવ-દેવકીને છોડી મૂક્યાં. ” ‘ દેવકીને પાયે લાગ્યો. ’ ક્ષમિ-ક્ષમા કર (આશર્ચ્ય). ક્ષમધ્વં મમ દૌરાત્મ્યમ અ. ૪. ૧૫-૨૩. ૭૦ ધર્મ-ધર્મશાસ્ત્રનાં મનની સમાધાનીનાં વચનો. (અ. ૪. ૨૫-૨૭) ૭૧ કંસની ચિંતા માટે જુઓ અ. ૪. ૧૯-૨૪. “ અંગૂઠે મૂકેલી આગ-ઉંઠેલો દાહ જેમ રોમેરોમ પ્રસરે તેમ વેરી ઉત્પન્ન થયાનું ભયવચન અંશમાત્ર હોવા છતાં ભડભડ કાયાને અચિંતિત રીતે બાળવા લાગ્યું. ” ૭૨ “ વ્યાધિ-અસ્ત મનુષ્ય નિદ્રા ગુમાવે તેમ ભય આધિવ્રત કંસ નિદ્રાથી રહિત થયો. ” ૭૩ તેલ-ઉત્સાહ રૂપી તેલ ખૂટતાં આત્મદીપ પ્રતિક્ષણે ઝાંખો થવા લાગ્યો. ’ ૭૪ કલા-અવધવો ક્ષીણ, નિરુત્સાહી થાય તે. ૭૫ કાલમુહુ-કાળમોહો, કાળના મોમાં સપડાયો. ૭૭ કંસને દૈત્યોની ઉશ્કેરણી: અ. ૪. ૩૦-૪૨. અને કંસની પ્રેરણાથી બ્રહ્મહિંસા અને સાધુ પુરૂષોના નિકંદન અર્થે દૈત્યોનું દિશાઓમાં પ્રયાણ (અ. ૪. ૪૩-૪૬).

પા. ૧૪૧-૨. ૭૮ મંદ-મંદ શુદ્ધિવાળો. જામલા-(મરાઠી સંસ્કાર) જોયો, ફેલાયો. અંતરિ-અંતરિક્ષમાંથી. શૃંગારિ (બહુ

વચન. શૃંગાર+૪) શય્યગારો. સારી (સં. સ. સજ.) જુઓ અધ્યાય
૫ મોઃ નંદનો પુત્રજન્મથી આનંદ અને માણેલો મહાઉત્સવ; તેમ
વસુદેવની નંદને કંસથી ચેતતા રહેવાની ચેતવણી.

પા. ૧૪૨-૮ ૭૨-૧૦૮ અ. ૬ જુઓ. બકી-પૂતના (ભાગ-
વતમાં તે કંસની બેન તેમ બકની પુત્રી વા બેન હોવાનો ઉદ્દેશ્ય
નથી. ' દેવકીના પુત્રને વિધન-હાનિ કરવા. ' ૮૦ રૂપપ૦ આકર્ષનાઈ
મુંદરીનું રૂપ અ. ૬. ૪-૬. લીલાં (અવ્યય) લીલાથી. મરિવા-
અહીં કવિ પૂતના મરવા આવ્યાનું સૂચવે છે. ૮૨ બોલાવા-જેવા
અને રમાડવા. ૮૩ રક્ષીઆત-રક્ષી-પ્રસન્નતાભર્યું. ૬. કર્તરી કાતી
કરવત કે છરી. ૮૩ માંસી-યશોદાને ' બેન ' કહેતી આવ્યાથી
માશી. મન-હણવાનો દુષ્ટ રેતુ. ઊલખ્યું-ઓળખ્યું, કળ્યું. હૃદય-
હાથે કરીને વધ કરવા યોગ્ય દુષ્ટ હાથમાં આવ્યાથી ખુશી થયા.
આસના-આમન, નિકટ. ૮૫ ' વિરાંસઘ-ભરોંસે, વિશ્વાસમાં દોરડો
જાણી સાપને બોળામાં લીધો. ' ૮૬ ' વદન-ધ-માં મોંમાં પગનો
અંગુઠો ધાલેલા કૃષ્ણ. ' પરહુણુ-પ્રાધૂર્ણ, પરાણો. જાણે-જેમ. ૮૭
હાલાહલ વિષથી ભરેલા સ્તનની 'દીટડી. ૮૮ જાણે ધટમાં-શરીરમાં
શાકિની-પિશાચિની વળગી હોય અને વછોડતાં નવ છૂટે તેમ કૃષ્ણે
તેને એવી તો સન્નજડાહુપાશમાં લીધી કે જેથી પુતનાએ ધણા ધણા
પ્રયાસો તેને વછોડવાને કર્યો પણ ન જ છૂટયો. ' મૂક, મૂક ' (આરાધ્ય)
૮૯ વિરાંસી-વિશ્વાસમાં ભૂલી. ઉપાયું-ઉપખળ્યું. મારણુ-મારણ-ઈ,
મારણ અર્થે, મારવાને. ૯૦ શોકી-શોષી. સાત-ઈ-અસ્થિ, માંસ,
વગેરે સાત, જીવને ટકાવનારા મુખ્ય અંશો, ધાતુઓ. " જેમ કોઈ આ-
ખુંચે ગળનારો હાથી વિષ્ટાબેળું કોઈ આખુંચે પાછું કાઢે છે, પણ તેનો
અંદરનો ગર્ભ શોષી લે છે, તેમ પૂતના જો કે દેહે આખી રહી,
પણ તેનું અંતઃકરણરૂપી સત્વ કૃષ્ણે ચૂસી તેને નિઃસત્વ કરી. ૯૧
પૂતનાએ મરતાં દેહ મોટો મસ વધાર્યો, તેની છાત્રી ઉપર જાણે ગિરિ

ઉપર શિર્ષાંગ શોભે તેમ કૃષ્ણ વિના ડગ્ગે-ચર્યે સોહી રહ્યા. ૯૩ અહીં ‘ગોપાલોએ ઉઠ્યા ચડી બાલ-કૃષ્ણને જિતાર્યા’ એમ છે, પણ ભાગવતકારે પૂતનાની દેહવૃદ્ધિ વર્ણવી નથી, અને ગોપ્યસ્તૂર્ણ... જગદ્ગુર્જાતસંભ્રમાઃ અ. ૬. ૧૮ કહે છે. પછી યશોદાને રોહિણીએ તેનાં બારમાંના પ્રત્યેક અંગમાં તેમ ગતિ આદિમાં રક્ષા અર્થે, દેવોની પ્રતિષ્ઠા કરી અ. ૬. ૧૯-૨૯. ૯૪-૯૫ કવિકલ્પિત મનુષ્યપ્રકૃતિવર્ણન. ‘નંદનો પોતાનો ધર્મ સંપૂર્ણ કે જેથી આ બાળક મહા ધાતમાંથી જિગર્યો.’ ખડી૦-એક ગોપી રાખ, વાળ વગેરે વસ્તુઓની ‘ચાપડી’ નાની શીક પોટલી કરી રાખડી (રક્ષા કરનાર) હાથે બાંધે, અને બોલે: ‘જગનાથ આપણને તૂઠ્યો કે જેથી વિધ્નની, અંતરે-મધ્યે પણ આડો હાથ દીધો અને બાલકને જિગર્યો.’ ૯૬ ઉવેખ્યુ-(જેના દેહમાંથી નીકળેલા પરિમલે સુગંધિએ) અગરને ય બ્રૂજાવ્યો. (અ. ૬. ૨૪); ૯૭ સરખાવો: “જેના સ્તનનું પાન કૃષ્ણે કર્યું એ રાક્ષસી માતાને યોગ્ય મોક્ષગતિ પામી તો જેના સ્તનનું કે દૂધનું પાન તેઓ નિત્ય કરતા તે ગોપીઓ કે ગાયોને મોક્ષ મળે તેમાં શું આશ્ચર્ય ? જે કૃષ્ણને જેવાથી જેનાં સ્તનમાંથી દૂધની શેર ફૂટતી અને તે પુષ્કળ પીતા, એવી પુત્ર રૂપે જેનારી ગોપીઓને સંસારમાં પુનઃ આગમન સંભવતું નથી.” અ. ૬. ૩૩-૪૦. ૯૮ ૯૮ થી ૧૦૭ (શ્લો. ૭-૮) એ અંશ કવિએ સ્વયં બતાવી, ભગવાનની ભક્ત પ્રત્યેની પ્રીતિ ઉંડા અંતરથી વર્ણવી છે. ‘ભક્તનું ઉચ્ચ કુલ છે કે તે ક્રિયા-કર્મનું પાલન કરે છે કે નહીં,’ એ ભગવાન જેતા-વિચારતા નથી, તેની ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ જોઈ ઉચ્ચ ગતિ સત્વર દે છે. ‘રાક્ષસ રાવણને રેહંસીને વાઢીને.’ ૯૯ સારે-પૂરાં કરે. “પ્રલ્હાદ ભક્ત હતા, એટલે તે અસુર છે, ઉતરતા કે દુષ્ટ વર્ગનો છે એમ ગણી તેને ઉવેખ્યો (અવગણ્યો) નહીં, પણ સદા સ્થિર પદે ચાપ્યો.” ૧૦૦ પરિભવ-ચાતના, સંતાપ (મરણ પછીના). જે ભક્ત ભગવાન સાથે ખાસ વૈર આદરે તે, મોક્ષ સત્વર પામે છે. (ભુઓ રકં. ૩.

અ. ૧૬. ૨૬ જ્યવિજ્ય પોળીઆને શાપવાને ભગવાને કહેલું વચનઃ
 સ્વઃ સંરમ્ભસંમૃતસમાધ્યનુવદ્યયોગૌ મૂયઃ સક્કાશમુપચાસ્વત આહુ-વૈરથી
 પ્રેરાયલાના-કોપના વેગથી વૃદ્ધિ પામેલી ચિત્તની એકાગ્રતાથી જેણે
 દૃઢ યોગ માર્ગ સાધ્યો છે, એવા તેઓ સત્વર મારી પાસે આવશે.)
 ૭ ક્રોધો વિ. ' ભગવાનનો ક્રોધ એ વર-વરદાનના જેટલો જ શક્તિ-
 વાળો છે. ' ૧૦૪ ' સંતને (મોક્ષનો દેનારો) દાતાર; ' ' દીન અને
 અનાથને ઉદ્ધારનાર નાથ, આધાર ' શરણ્ય-જે દીનને શરણે
 રાખે તે. અનંત-વિષ્ણુ, અગર જેના ગુણોનો અંત ન જણાય તે.
 " મઝ-મને (કવિને પોતાને) સમ્યક્ જોઅંતાં-વિચારતાં એ સહી નિશ્ચિત
 લાગે છે કે હરિના સમોવડ-મ-અરોઅરી-માં, અન્ય કોઈએ સમર્થ-શક્તિ-
 શાલી નથી. " ૧૦૬ આચાસ-શ્રમ, અફળ મહેનત; ભક્તિ કરતાં
 જે મહેનત પડે તે, કદિ અફળ જાય જ નહીં. ૧૦૭ ઉલગુ-
 ઓળખો. અનૈરા-અન્યન્ય અસાધારણ. ૮ વિગતો જેનો રાગ
 પ્રીતિ-મમતા જતો રહ્યો છે તેવા; પરજ્ઞા-પરબ્રહ્મને જાણનારા. હૃત
 જેનાં કિલ્મિષ-પાપ હણાતાં, ચેતનાને પામ્યા છે તે. તેને માનું સ્તન-
 પાન ફરીથી પીવાનો વારો, જન્મવાનો સમય નહીં આવે.

કલા ૧૨ મી, દશમ અ. ૭ થી ૪૪; ૮ મી નિરોધ લીલા

[આમાં પાંચ પ્રકરણોનો સંક્ષેપ છેઃ શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલા અને તેમાં વિધો નાંખનારાં દાનવદાનવીઓનાં સંહાર, ગોપકુમારીઓ અને ગોપીઓ સાથે ખેલેલા બાલખેલ અને રાસલીલા, કંસના નિમંત્રણથી ધનુર્ભંગ મખ માટે મથુરાપ્રયાણ, માર્ગમાં અફૂરને અહ્ભુત પ્રભુ-દર્શન અને મથુરામાં ધનુર્ભંગ મખને અંગે મદ્દાદિ અને અંતે કંસનો સંહાર. આમાં કુલ ૩૯ અધ્યાયો સમાવાયલા છે, જેમાંના ૭ થી ૩૯ ગોકુળનિવાસના, ૪૦ મેા અફૂરસ્તુતિનો અને ૪૧-૪૪ મથુરા-લીલાના છે. આમાં રાસપંચાધ્યાયી ૨૮-૩૩ મનહર અને અહ્ભુત છે.]

પા. ૧૪૮-૯ ૧-૪. અ. ૭-૮. ૨ સૂત્ર-આલોકિ-સૂત્રા
 બાલકે. આલોકિ-તોદાન. શકટભંગઃ અ. ૭. ૪-૧૬. ૨ કૃષ્ણને વર્ષ-
 ગાંઠે સ્નાનાદિ કરારી ગાડા હેઠળ બાંધેલી ઝાળામાં સૂવાડી, જશોદા
 આધાં ગયાં, એટલે સ્તનપાનના નિમિત્તે પગ પછાડી તેણે માકું જ
 ઉથલાવ્યું, એટલે કે તેમાં રહેલા શકટાસુરને હણ્યો. બાળકનું આ
 પરાક્રમ ક્રોધ કળી ન શક્યું અને પીડા ટળ્યા માટે દેવાર્યનાદિ
 કરાયાં. તૃણાવર્ત (તૃણવત્ સકલં વિશ્વં આવર્તયતિ) ચક્રાકારે ધૂમતો
 વટાળાઓ. જશોદાએ ભાર લાગવાથી કૃષ્ણને બોંયે મૂખ્યા; એટલામાં
 તૃણાવર્ત દેત્ય આવી પવનના સપાટામાં તેમને ઉપાડી હરી ગયો;
 કૃષ્ણે તેને ગળેથી જ ઝાલ્યો અને હેઠો પટક્યો. કૃષ્ણ પુનઃ નિર્વિદ્ધે
 ભિગરતાં ગોપગોપીઓ આશ્ચર્યચકિત જ થયાં. અ. ૭. ૧૮-૩૭. ૩
 અ. ૮ વસુદેવે રામકૃષ્ણના નામકરણસંસ્કાર અર્થે યાદવોના પુરોહિત
 મર્ગીઆર્યને નંદધેર મોકલ્યા. તેમણે ખૂબીથી કૃષ્ણ વસુદેવનો પુત્ર
 છે એમ કહ્યું, પણ નંદ તે સમજ્યો નહીં. મર્ગે બલરામનું નામ પાડતાં
 કહ્યુંઃ રમયન્ સુહૃદો ગુણૈઃ આલ્યાસ્યતિ રામ ઇતિ બલાધિક્યાદ્દલં વિદુઃ ।
 અ. ૮. ૧૨; અને કૃષ્ણ નામ પાડતાં કહ્યુંઃ ‘ સત્ય, ત્રેતા અને દ્વાપર
 એ યુગોમાં આના ત્રણ, (શુકલ રાતો અને પીળો) વર્ણ થઈ ગયા
 ગૃહ્યતો અનુયુગં તન્...ઈદાનીં કૃષ્ણતાં ગતઃ ૧૩) હવે કલિયુગમાં કાળો
 વર્ણ થયો છે; અને તે વાસુદેવ કહેવાશે (પ્રાગયં વસુદેવસ્ય ક્વચિજ્જા-
 તસ્તવાત્મજઃ ૧૪) જુઓ અ. ૮. ૧-૨૦. બલરામ અને કૃષ્ણના
 વાછડાં સાથેના ખેલ, ગોપીઓનાં ગોરસો ભાગવાની, દર્શીદુધ વાંદરાં
 અને છોકરાંને ખવડાવી દેવાની અને ડાહ્યાડમરા થઈ નિર્દોષભાવ
 દાખવવાની રમત, એ ભાગ (અ. ૮. ૨૧-૩૧) કવિ છોડી દે છે.
 ૪ આલોકિ-તોદાન. ગોપઆલોકાએ એક દિવસ કૃષ્ણે માટી ખાધાની
 ફર્યાદ જશોદાને કરી; કૃષ્ણે પોતે તે ન ખાધાનું કહ્યું. માએ મોં
 ઉધડાવી જોતાં વિશ્વરૂપનું તેમાં દર્શન થયું અને આભી થઈ ચંભી જ
 મઈ (અ. ૮. ૩૨-૪૩). આઠ વસુમાંનો દ્રોહ વસુ નંદરૂપે અવતર્યાની
 ઉપકથા ૪૭-૫૨ કવિએ છોડી છે.

પા. ૧૪૯-૫૦. ૫-૧૨ ૫ સૂખડાં-આનંદ. 'વૃત અને માખણથી માંકડાને પોમે.' ૬ માય૦-'મહી વિરોક્ષિ' (જોષએ). મહા-દર્શી (સં. મથિત) વિરોક્ષિ-વિસ્ફોટક, વક્તોવે. ૫-૯ એક વાર દર્શી વક્તોવતાં કૃષ્ણે આવી ગોળીનો રવૈયો પકડ્યો, યશોદાને પ્રેમ આવ્યો અને સ્તનપાન કરાવવા છાતીએ લગાડ્યો; ત્યાં દૂધ ઉભરાતું જોયું, એટલે હેઠો મૂકી ચૂકા પાસે ગઈ, કૃષ્ણ ચીડાયા અને પાસે પડેલા પથ્થર વડે દર્શીનું માટલું ફેડ્યું, અને નાઠા (અ. ૯. ૧-૯). જશોદા ચીડાઈ, દોડતી દોડતી પાછળ જઈ તેને દામ-દોરડાં વતી ખાણીયા સાથે બાંધવા મથન કર્યું, પણ તે ન બંધાયા, અને દોરડાં ગમે તેટલાંયે લીધાં પણ પૂરતાં ન થયાં. આખરે તે માતી દયામણી સ્થિતિ જોઈ બંધાયા, ને ભક્ત-વત્સલતા સિદ્ધ કરી, (અ. ૯. ૯-૨૧). ઉદામણાં-દોરડાં. બાંધણુમાનક (સં. બન્ધ્યમાને) જેમ જેમ બાંધતા જાય તેમ તેમ માપમાં વધતા જાય. ૮ આપણૂં-પોતાનો દેહ. ૧૦ કૃષ્ણેના બે યમક જોડિયા-પુત્રો અર્જુન કૈલાસના ઉપવનની ગંગા નદીમાં વારુણી પી સ્ત્રીઓ સાથે નિર્વસ્ત્ર જલક્રીડા કરતા હતા; નારદે એ અંધ અને લગ્ન-રહિત ગુણકોને જોયા, (અ. ૧૦. ૨-૮) અને તેમણે શાપ દીધો: 'તમે દુર્મદ અંધકારમાં ડૂબી પોતાનું નિર્વસ્ત્રપણું દેખતા નથી, માટે સ્થાવરતા-વૃક્ષપણું પ્રાપ્ત કરો. સો દિવ્ય શરદ ઋતુઓ વીતતાં શ્રી વાસુદેવની સાનિધ્યમાં તરત સ્વર્ગોક્તા મેળવી વસો (અ. ૧૦-૮-૨૧). શ્રીકૃષ્ણ ગોકુળમાં વૃક્ષ થયેલા આ બે 'યમલાર્જુનો'ને છોડવવા એ બે વૃક્ષો વચ્ચેથી બાંધેલા ખાણીયા સાથે દોડતા દોડતા પસાર થયા અને ખાણીયો અડકટમાં આવતાં એ બેય વૃક્ષો કડકડાટ તૂટ્યાં અને ગુણકો સ્વસ્વરૂપ(માનવ રૂપ)ને પામતા કૃષ્ણને વંદન કરી કૈલાશે સંચર્યા (અ. ૧૦. ૨૨-૪૩). ૧૦ લીલાં-રમતમાં. તવધ-સ્તવે. ૧૨ દામોદર-દામન-થી જેનું ઉત્તર બંધાયેલું તે.

પા. ૧૫૦-૧. ૧૩-૧૬. ૧૩ વત્સક (અ. ૧૧) શ્રીકૃષ્ણ, અને બલરામ વિવિધ બાલચણાઓથી માતા અને ગોપીઓનાં મન-

રંજન કરતા હતા, પરંતુ ઉત્પાતો થતાં બધા આવતાં, એ નિવારવા ઉપનંદન ગોપની સૂચનાથી નંદાદિ ગોવાળો ને ગોવાળણીઓ સાથે વ્રજમાં રહેવા ગયા. ત્યાં એકદા રામકૃષ્ણ યમુનાતટે ગોવાળોને ઉચિત જુલખખેલ ખેલતા હતા તેવામાં વતસાસુર વાછડો બની આવ્યો, કૃષ્ણે તેને સંહાર્યો (અ. ૧૧. ૪૧-૪૪) બગ-બક. પછી એકદા જલાશયમાં રામકૃષ્ણ ક્રીડા કરતા હતા ત્યાં બક-બગલો બની એક અસુર આવ્યો, ચાંચથી કૃષ્ણને ઉપાડ્યા અને એક શિખરવત્તી મારવા તત્પર થયો. તેને પણ કૃષ્ણે યમધામ પુગાડ્યો (૪૬-૫૧). અંધાસુરવધ (અ. ૧૨. ૧૪-૩૩) કવિ છોડે છે. ૧૪-૧૬ કપટર્ધ-છૂપા વેષથી (અ. ૧૩. ૫-૧૩) એકદા મધ્યાહ્ને નદીની રેતી પર ગુંછળાં વળી, પરસ્પર ગોષ્ટી કરતા અને સાથેનું ભાથું આપણે કરીને ગોવાળો ખાતા હતા, ત્યાં તેમનાં વાછડાં દૂર જંગલમાં ચાલ્યાં ગયાં અને અંધાસુરના વધનું પરાક્રમ જોઈ વિસ્મય પામેલા બ્રહ્મા કપટવેષ લઈ ત્યાં આવ્યા અને કૃષ્ણનાં વધુ પરાક્રમ જાણવા વાછડાંને પહેલાં અને પછી ગોવાળોને અંકક કર્યાં. નીપાયાં-નીપજાયાં. કૃષ્ણે આ સહુની ખોટ તેના માલિક અને માળાપોને ન લાગે તે માટે બ્રહ્મા જેવાં લેઈ ગયા હતા તેવાં જ વાછડાં અને ગોવાળો સરજ્યાં, અને તે સાથે વ્રજમાં આવ્યા (અ. ૧૩. ૧૮-૨૦) અને ગાયો અને ગોપીઓએ જાણે આ નવાં વાછડાં અને ગોવાળા પોતાનાં જ હોય તેમ અધિક સ્નેહથી જોવા-વર્તવા લાગી (૨૦-૨૧); તેમ કૃષ્ણે તેમની સાથે પૂર્વવત્ બાલખેલ ચાલુ રાખ્યા (૨૨-૨૭). વરસ-આમ વર્ષમાં પાંચ છ દિવસ ઓછા હતા તે પર્યંત ચાલ્યું (પશ્ચાત્તુ અ. ૧૩. ૨૮) એકદા બલરામે ગોવર્ધન પર્વતનાં શિખરો ઉપર ગાયો અને ગોવાળાના સમૂહને જોયાં. તેમને જોતાં જ એ સમૂહ તેમની પાસે પૂર સ્નેહથી ધાઈ આવ્યો. બલરામ આ નવા જ માયા-દર્શનથી આશ્ચર્યચકિત થયા અને કૃષ્ણને તેનું કારણ પૂછ્યું- (૨૮-૪૨). બ્રહ્માએ પણ નવાં વાછડાં અને ગોવાળો કૃષ્ણ સાથે ખેલતાં જોયાં તેમ જ તેમને સર્વ ગોવાળો વિષ્ણુ રૂપ દેખાયા (૪૩-

૫૪); આવી હરિલીલાથી વિસ્મયસ્તબ્ધ થયા (અ. ૧૩. ૫૫-૫૬) અને નીચે ઉતરી, કૃષ્ણને પાંચે પડ્યા અને સ્તુતિ કરવા મંડ્યા (૫૭-૬૪). ૧૭-૨૧ (અ. ૧૪. ૧-૪૦) ઉદર-(ઉત્ક્રેપણં ગર્ભગતસ્ય પાદયોઃ કિં કલ્પતે માતુરણોક્ષજાગરે । કિમસ્તિ નાસ્તિ વ્યપદેશમૂષિતં તવાસ્તિ કુશ્લોઃ કિયદપ્યનન્તઃ જ. ૧૪. ૧૨ ॥) ૧૮ કંથાંહિં- (કાઠં તમો મહદહંસચરામિ- વાર્મું સંવેદિતાખ્વચટસત્તવિતસ્તિકાયઃ ૧૧ । તમસ્, મહત્, અહંકાર, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વીથી વીંટાયલાં સાત તત્ત્વોમાં વિસ્તાર પામેલો અંડ રૂપી ધડો, એવા શરીરવાળો હું તે કોણુ ? અને કેદગિ- ખાડવિગણિતાખ્વ પરણુચર્યા વાતાખ્વરોમવિહરસ્ય ચ તે મહિત્વમ્ ૧૧). હૂં- બ્રહ્મા કહે છેઃ કિંત્વિશ્વર ત્વમ્ વિનિર્ગતોડસ્મિ ૧૩) ૧૯ તૂં-હરિ (અજાનતાં ત્વમ્ આત્મન્યાત્માત્મના માસિ વિતસ્ય માયામ્ જ. ૧૪. ૧૮. જેણે તારૂં રૂપ જાણ્યું નહીં તેના આત્મામાં તારી પદ્મીને નહીં જાણુનારાઓના અનાત્મામાં રહેલો તું આત્મા ‘આતમપણુધ પોતાની મેળે માયાને વિસ્તારતો બાસે છે.’) ૨૦ ૨૦-૨૧ માં કવિએ બ્રહ્માની સ્તુતિમાંથી પોતે તારવેલો સાર છે. કેટલું- ‘મુક્તિ રૂપી પંથતું એક પમથિયું-ક્રમ તે તારી ભક્તિ છે, ને ભક્તિથી જીવ અજ્ઞાનને લગે.’ તારી ભક્તિ ન કરનારા ‘સાલિ-ડાંગરના કુકસા (કુશકા) ખાંડે છે, પણ તારી ભક્તિ કરતાં માયા-મંસારજળમાં પડી કુશકા ખાંડવાનો એક કલેશ-મિથ્યા શ્રમ, ઉગરે બચે છે. ૨૧ અણુસરૂઘ-અનુસરે. ‘હેલાં-ત્વરાથી તરે.’

પા. ૧૫૧-૨૦ ૨૨-૨૩ (અ. ૧૫) ૨૨ ધેનુકં એકદા કૃષ્ણ ને રામ વૃંદાવનમાં રમણુ કરવાની ઇચ્છાથી ગયા (૧-૨) ને ત્યાં વિવિધ આનંદભરી ક્રીડાઓ કરવા લાગ્યા. (૩-૮; ૯-૧૬), તેવામાં તાલવનમાં ધેનુક (ગર્દભવેષે) અસુર આવ્યો અને તાલ- ક્ષલ લેનારા જોવાળેને ગીડવા મંડ્યો. બલદેવે તેમની બહારે ધાઈ, ધેનુકને પગથી ઉંચકી, માથા પાછળ ફેરવી, હણ્યો, અને સૌએ આનંદથી તાલક્ષલ ખાધાં (૨૦-૪૧) કાલી-(અ. ૧૬ અને ૧૭ માના

૧-૨૦) યમુનાતટે ગેડીદડે રમતાં દડો હોડા દ્રહમાં પડ્યો. કૃષ્ણ લેવા તેમાં પડ્યા. એ કાલીનાગનો નિવાસ હતો. નાગણીઓએ વાચાં છતાં બાલકૃષ્ણે તે નાગને દમી માર્યો. આ પ્રસંગ નાગદમણ નામે ઓળખાય છે, અને કવિ તેને એક જ પંક્તિમાં પતવે છે ૨૩ ગોકુલ-કાલીનાગને દમ્યા પછી રાત્રિ સહુ સુખથી રહ્યા. એ ત્રીજમ ઋતુ હતી. એથી એકાએક દાવાસિ પ્રકટ્યો અને કૃષ્ણે તે શમાવ્યો (અ. ૧૭. ૨૧-૨૫). પ્રલંબ-(અ. ૧૮) એકદા કૃષ્ણ ને બલરામ ભેરખંધ બાંધી 'હારે તે ઘોડો અને જિતે તે અસ્વાર થાય (અ. ૧૮. ૨૧) એ શરતે રમવા લાગ્યા. પ્રલંબ રાક્ષસ તેમાં ગોવાળ રૂપે બળ્યો (૧૭). પ્રલંબ કૃષ્ણપક્ષે હતો તે હાર્યો, અને તેને ઘોડો કરી બલરામ ચઢ્યા. પ્રલંબ રામને વધ અર્થે ઘણે દૂર લઈ ગયો, રામે તેને ખભે મુક્યા મારી હણ્યો (અ. ૧૮. ૨૮-૯). દ્વવ-(અ. ૧૯) વનમાં દવાસિ લાગતાં કૃષ્ણે તેનું પાન કર્યું મગ્વાનમિમુલ્બળમ્ પીત્વા મુલ્હેન તાન્કુચ્છ્રયોગાધીશો વ્યમોચયત્ ૧૨) રાખી-રક્ષી. ઋતુ-આનંદ-વિલાસકારી શરદ ઋતુનું મનહર વર્ણન અને કૃષ્ણકીડા (અ. ૨૦) ૨૪ વંશ-શરદ ઋતુમાં વનમાં વંશ-વેણુ-મુરલી વગડતાં, ગીતો ગાતાં, ગાયો ચારતાં કૃષ્ણે ગોપીઓનાં મન હરી લીધાં. વનમાં પશુ, પક્ષીઓ, પર્વતાદિ, દેવદેવી, ગોપગોપીઓ સહુ વેણુનાદથી મોહમુગ્ધ થયાં (અ. ૨૧ આખોયે બહુ જ સુંદર ભાવથી ભરેલો છે.) ૨૫-૨૬ વસ્ત્રહરણપ્રસંગનું રહસ્ય મૂળ લાગવત વાંચ્યાથી વિશેષ સમગ્નશે, અને એથી કૃષ્ણમાં અનિષ્ટ શૃંગારવાસના અને શૃંગારરમણનું કરાતું આરોપણ દૂર થશે. ગોપી-(અ. ૨૨) લાગવતમાં 'કુમારિકા' છે, ઉમ્મરે આવેલી ગોપી નથી. (નન્દવ્રજકુમારિકાઃ ૧ ચેર્દર્શિવિષ્ણુ મુજ્જાનાઃ ૧૧) અંબિકા-કાત્યાયન્યર્ચનવ્રતમ્ અ. ૨૨. ૧) વર-પતિ (નન્દગોપસુતં દેવિ પતિં મે કુરુ તે નમઃ ૧૧) નન્દ મન્ત્રં જપન્ત્યસ્તાઃ પૂજાં ચક્રુઃ કુમારિકાઃ ૪) આ ભાવનાથી વ્રત આદરી, એક માસ પર્યંત એ કુમારિકાઓ રોજ પ્રભાતમાં યમુનાસ્નાને જતી (૫-૬). તેહશ-

એ ગોપકુમારીઓ સાથે. પરિહાસ-મરકરી. કૃષ્ણ તેમનાં કીનારે મૂકેલાં
 વસ્ત્ર ઉપાડી કદંબની ડાળે ચઢી ગયા. તે એકલા ન હતા, પણ હસન્નિઃ
 પ્રહસન્વાલૈઃ પરિહાસમુવાચ હ ૧) ૨૬ વસ્ત્ર માગતાં કૃષ્ણે કહ્યુંઃ
 કામં સ્વં સ્વં વાસઃ । ૧૦ । એકેકશઃ પ્રતિચ્છધ્વં ॥ ૧૧ ગોપીઓ શરમાઈને
 બેઠી માડનય મોઃ કૃયાસ્ત્વાં...પ્રિયમ્ જાનીમોડજ્ઞ વ્રજશ્લાઘ્યં ૧૪
 અનીતિ મા કરે. શ્યામસુંદર તે દાસ્યઃ કરવામ તવોદિતમ્ । દેહિ વાસાંસિ
 ધર્મજ્ઞ નોચેન્નાજ્ઞે જુવામહે ૧૫ । નહીં તો રાગને ક્યોદ કરીશું. ત્યારે
 કૃષ્ણે કહ્યુંઃ ભવત્યો યદિ મે દાસ્યો...અત્રાગત્ય સ્વવાસાંસિ પ્રતિચ્છન્તુ...૧૬
 એટલે તે શરમાતી તેની પાસે નવસ્ત્રી ગઈ. શુદ્ધભાવપ્રસાદિતઃ ભગ-
 વાને તેમને કહ્યુંઃ યૂયં વિવલ્લા...તમે વસ્ત્ર કાઢી નાગાં થઈ સ્નાન
 કર્યું અને તેથી દેવહેલનમ્ વરણને ગુ-હો કર્યો છે, માટે બે અંજલિ
 જોડી, તેને પગે લાગો અને પોતાનાં વસ્ત્રો લેધ લ્યો ૧૯. તેઓ પણ
 વિવલ્લાપ્લવનં વ્રતચ્યુતિમ્ નાગાં નાહ્યાથી વ્રતચ્યુત થયાય, એ રહસ્ય
 સમજી, અને કૃષ્ણને જ ભગવાન લેખી તેમને નમી. (૨-૩)
 પૂરશ્નિ-૬ કામ-ચાંચના પૂરીશ (સંકલ્પો...મયાનુમોદિતઃ...સોડસો
 સત્યો ભવિતુમર્હતે ૨૫ ॥ ન મન્યાવેશેતધિયાં કામઃ કામાય કલ્પતે ।
 મર્જિતાઃ કથિતા ધાનાઃ પ્રાયો વીજાય નેષ્યતે ૨૬ ॥ યાતાવજ્ઞ વ્રતં સિદ્ધા
 મયેમા રંસ્યથ ક્ષાઃ ૨૭ ॥ ૨૭-૨૮ (અ. ૨૩) એક વાર ગોવાળ
 વનમાં રમતા હતા ત્યાં બ્રૂખાગવા થયા અને કૃષ્ણ પાસે આવવાનું
 માગ્યું. પરીક્ષા લેવા યજ્ઞ યજ્ઞતા બ્રહ્મવાદી બ્રાહ્મણો, પાસે પોતાને
 નામે ભાત માગવા તેમને મોકલ્યા. (અ. ૨૩. ૧-૪) ગોવાળોએ
 રામ-કૃષ્ણને નામે યાચના કરી (૭-૮). ધૂમ્રધીપ-યજ્ઞના
 ધૂમાગથી જેની ધૂમાદૂત-સારાસાર ન સમજતારી થી-શુદ્ધિ થઈ
 છે તે. ' કૃષ્ણ જ યજ્ઞપુરુષ છે ' એ રહસ્ય કર્મકંડ યાજ્ઞિકો ન સમજ્યા
 અને તેમને માત્ર માનવ લેખ્યા. (૯-૧૧) વ્રતધારી-યજ્ઞની
 દીક્ષા લીધાથી માંન ગ્રહી, તેમણે યાચક ગોવાળોને હા કે ના ન
 કહી, તેમ અન્ન પણ ન દીધું, અને ગોવાળો નિરાશ થઈ પાછા

ક્રમાં (૧૨). પછી અંતર્ધામી કૃષ્ણે એ યાગિકોની સ્ત્રીઓનાં હૃદયમાં અન્ન આપવાની પ્રેરણા કરી, ગોવાળોને તેમની કને મોકલ્યા. સંવાદ-પાઠવ્યંજન, મજાલા આદિનો સુમેળ. એ સ્ત્રીઓ તો કૃષ્ણનું નામ સાંભળી, રાંધેલી અન્નસામગ્રી લેષ તે સ્થળે ધાર્ધ (૧૪-૩૦). કૃષ્ણે તેમને કહ્યું: ‘ અમે પરાયા પુરુષ તમને તે શું કરીએ ’ (૨૫) ? તમે દેવયજ્ઞમાં જાઓ. અને તમારા પતિ પાસે જઈ તેમનાં યગકર્મ પાર ઉતારાવો (૨૮). તેમને શંકા પડી કે તેમના પતિ કૃષ્ણ પાસે પોતે જઈ આવ્યાથી તેમને સંઘરશે ? (૨૮-૩૦) એ શંકા નિવારતાં કૃષ્ણે તેમને કહ્યું: “ યગપ્રેરણાથી તમારા પિતા, ભાઈ, પતિ, પુત્ર તમારો ત્યાગ નહીં કરે.” વગેરે ૩૧-૩૨. “ એ સ્ત્રીઓ આમ કૃષ્ણનો પ્રસાદ-કૃપા પામી.” ૩૦-૩૨ ગોવર્ધનમહોત્સવ અ. ૨૪-૨૭. ઇન્દ્રયાગ કરતાં નંદને વારી કૃષ્ણે ગોવર્ધન પૂજા કરાવી. (અ. ૨૪) એથી ઇન્દ્ર ચીઠાયો અને પારાવાર વર્ષાદ વરસાવ્યો; ટચલી આંગળાથી ગોવર્ધનનું શિખર ઉપાડી તે ગુફામાં ગોપગોપીઓ અને ગાયોનું કૃષ્ણે સંરક્ષણ કર્યું (અ. ૨૫). ઇન્દ્રે સ્તુતિ કરી (અ. ૨૭). પલાવ્યું ૦- ‘ ગોકુલ ગામ પલાવુ ’ જોષ્ઠએ, (સં. છુ.) પલાવો, પ્લાવો: (અસાર્થ) “ કુઆડો ગોકુલ ગામને વેગથી.” લીલાં-રમતમાં ૩૨ મર્મ-કૃષ્ણ મનુષ્ય નથી પણ દેવ છે, એ રહસ્ય જાણ્યું-સમજ્યા. ૩૩ ગાઈ-ગાયો. સહુએ ગોવર્ધનશિખરે કૃષ્ણને અભિષેક કર્યો. વરણપાશિ વરણની પાશમાંથી. (અ. ૨૮) એકદા સંધ્યાકાળે વરણનો સેવક અસુર નંદને ઉપાડી વરણ પાસે લેઈ ગયો; કૃષ્ણે વરણ પાસે જઈ નંદને પાછા આણ્યા; એથી ગોકુલમાં આનંદ હુઓ-થયો. ’

પા. ૧૫૩-૫. આ રાસપંચાધ્યાયીને નામે સુપ્રસિદ્ધ, સર્વોત્તમ, સર્વરસોત્કૃષ્ટ, રાસલીલાનો પ્રસંગ છે. અ. ૨૯ થી ૩૩ એ પાંચ અધ્યાયનો સાર, અતિસંક્ષિપ્ત નિચોડ આમાં સમાવેલો છે. આ રાસલીલાનો પ્રસંગ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જેમ ઉત્કૃષ્ટ લેખાય છે, અતિશુદ્ધિ વા ચોખ્ખલીયા (પ્યુરીટ)ની નીતિની દૃષ્ટિએ કંઈક નિકૃષ્ટ મનાય

છે. પણ એ દષ્ટિભેદ છે. શરદ્ ઋતુ અને આસો માસની શરદ્ પૂર્ણિમા જેવો આદ્વૈદક તેમ રસોત્તેજક સમય, રસસ્વામી શ્રીકૃષ્ણનો અંસરીનાદ અને પ્રણયરસમૂર્તિ ગોપીઓ, એ ત્રણેનો એકરસ સમાગમ જ્યાં થાય અને જેમાં વર્ણવાય તેની અલૌકિકતા, અદ્ભુતતા પ્રાયઃ અગમ્ય છે. કવિએ આમાંનું એટલું બધું છોડી દીધું છે કે તેનું તારણ આપતાં ચે પાનાં ને પાનાં ભરાઈ જાય. આ આખોયે રસભર પ્રસંગ શ્રીમદ્ભાગવતમાંથી જ વાંચી વિચારી લેવા યોગ્ય છે.

૩૪. ‘ યોગામાયાનો ઉપાશ્રય ’ (યોગમાયામુષાશ્રિતઃ અ. ૨૯. ૧)

કરનારા ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે શરદ્ની ઉત્કૃષ્ઠ મહિષાવાળી રાસલીલા-ઓમાં રમવાનું મન કર્યું. તેઓ વૃંદાવનમાં મન હરનારું, અનંગ-વર્ધન વેણુગીત ગાવા મંડ્યા. ‘ અલક્ષિત ઉદ્ભવ ’-શું કરવું તેનું ભાન ભૂલેલી-ગોપીઓ ધરકામ, પતિસેવા, બાલકોપચાર આદિ ત્યજી તે સ્થળે ધાધ આવી. તે કૃષ્ણને ‘ પરકાન્ત ’ સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રિયતમ ગણતી હતી, નહીં કે બ્રહ્મભાવભર્યા દેવ (૧૧-૧૨). કૃષ્ણે તેમની પરા ભક્તિ જોઈ તેમને ઇષ્ટ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવી. પ્રથમ તોએ નાણુવા વિરહાતુર ગોપીઓને કૃષ્ણે પોતપોતાને ઘેર પાછા જવા કહ્યું (અ. ૨૯૧૮-૨૭). પણ તેઓનું મન ન માન્યું, અને પોતાની પાસે રાખવા કૃષ્ણને વીનવ્યા. (૩૦-૪૧) એટલે કૃષ્ણ તેમની સાથે રમવા લાગ્યા પ્રહસ્ય સદયં ગોપી આત્મારામોડપ્યરીરમત । ૪૨ ॥ વ્રજસુન્દરીણામુત્તમ્ભયત્રતિપતિ રમયાંચકાર । અ. ૨૯. ૪૬ ॥ આથી ગોપીઓને પોતાના શ્રેષ્ઠત્વનો અહંકાર થયો (૪૭) અને તે શમાવવા કૃષ્ણ અદસ્ય થયા (૪૮). ૩૫. (અ. ૩૦) કૃષ્ણને અદસ્ય થયા જોઈ ગોપીઓનો વિરહ ઉત્કટ થયો અને વનમાં ગાંડી થઈ ફરવા લાગી, પશુ, પક્ષી, વૃક્ષને કૃષ્ણની ભાળ પૂછી રહી. કૃષ્ણ જે રમતો, ક્રીડાઓ તેમની સાથે રમતા હતા, તે સહુયે જાણે પોતે કૃષ્ણ હોય તેમ પરસ્પર રમી રહી. તેમ કૃષ્ણને અન્ય કોઈ ગોપીના પ્રેમમાં પડી તેમને રખડતાં રાખ્યા માટે આલંભા- (સં. ૩૫ + આ + લમ્મ એક અર્થ રાવ પણ છે.) -મહેણાંટોણાનાં વચનો ઉચ્ચારવા લાગી.

૩૬. તેણે હંદે-તેને-તેના નાદને અનુવર્તિનિ. પાખલિ-પાછળ, આસપાસ. રયામ-લ-વંન-‘રયામ વર્ણુ-કૃષ્ણ ભગવાન’ લય-એકતાનતા. ૩૭ ઘેલાતુર ગોપીઓની કૃષ્ણશોધ. વિરહુધ-વિરહો (બહુવચન); જૂજૂઆ-વાવધ પ્રકારના વિરહો (તાદશ) કરે, અનુભવે. ૩૮ સાદ્-‘શુદ્ધિ’ (જોધએ)-ખગર. ૩૯ થોડાં-જોમ આછા જલમાં માછલી તરફે તેમ. તાલોવોલ-આકર્ષાવકળતા. કોલ-કેલના વૃક્ષ. ૪૦ કૃષ્ણે તેમના વિરહની પરાકાષ્ટા દેહ છોડવા પર્યંતની વિચારા, દેખા દીધા (અ. ૩૨-૧૨). કાવ સુંદર અને રસાળ ગોપીકાગીત (અ. ૩૧-૧-૧૯) છાંડી દે છે. ૪૧ રલી-આનંદ. ૪૨ કૃષ્ણે પછી સહુને આશ્વાસન દીધું (અ. ૩૨). કવિ આ ભાગ પણ છોડી દે છે. પછી કૃષ્ણે ગોપીઓનો વિરહતાપ શમાવી રાસક્રીડા ખેલી (અ. ૩૩). કાવ ભાગવતના ૩૩ મા અધ્યાયના વર્ણનને છોડી ઈર્ષ માત્ર હારિવંશના વિષ્ણુ પર્વના અ. ૨. ના શ્લો. ૧૮-૩૪ નો સાર લે છે, ને શૃંગારભાવની ઉત્કટતાવાળો આમાનોયે ભાગ પણ તે મૂકી દે છે. ૪૨ સરખાવો: અંગના-મંગનામંતરે માધવો માધવં માધવં ચાંતરે ચાંગના । इत्थमाकल्पिते मंडले मध्यगः संजगुः वेणुना देवकीनन्दनः भांडिल-आरंभ्यो (સં. મળ્ડ) (કંઈક મરાઠી ભૂતકાળના કથાપદની છાયા છે) સરસાં-સાથે. ફાલી-પૂર રંગ-વાદ્દભરી. ખાલિ (બહુ)-ખાલાઆ, ષોડશવર્ષા. વાઅંતી વગાડતી. લાણી-લીન થયલી. ભીમચંદ્ર કૃષ્ણ-ઇ-ભીમ-એ-ના કૃષ્ણે.

પા. ૧૫૫-૬ ૪૩-૪૮. ૪૩ આંખકાની યાત્રાએ ગોવાળો ગયા હતા ત્યાં એક અજગર નંદને ગળી ગયો. કૃષ્ણે તેને સંહાર્યો અને એ અજગર સુદર્શન વિદ્યાધર બન્યો, અને પોતાના શાપની કથા કહી, સ્વર્ગે સાધાર્યો (અ. ૩૪. ૧-૧૮). આહુતિ-અલ્હો. આહુ-સાપ. પરશાનિ-સ્પર્શનથી. ૪૪ શંખચૂડ-એકદા રાત્રે કૃષ્ણ રાસ રમતા હતા ત્યાં કૃષ્ણેના સેવક શંખચૂડ આવ્યો અને પ્રમદા-ઓને ઉપાડી જવા લાગ્યો, કૃષ્ણે માથામાં મૂકી મારી તેના માથાનો

મણિ લઈ લીધો (અ. ૩૪. ૨૦-૩૨). ૪૫ યુગલગીતનો પ્રસંગ (અ. ૩૫) કવિ માત્ર ૧ કહીથી પતાવે છે. વ્રજનાં પશુ, પક્ષી, અને ગોપગોપીઓ, એ સહુના મનની એકતાર સ્થિતિ આ અધ્યાયમાં વર્ણવાઈ છે. ૪૬ કચ્છ-‘ કરચું ’ જોઈએ. અરિષ્ટ-સંતાપ. વૃષભાસુર-વધ (અ. ૩૬. ૧-૧૫). ‘ કંસને મન અપાર-શોક ’ થયા. અપારિ (બહુવચન). કંસનો શોક નારદે આવી કંસને કૃષ્ણનો જન્મ અને તેનાં પરાક્રમે કહી સચેત કર્યો (અ. ૩૬. ૧૬-૧૮). ‘ કંસે પાછાં વસુ-દેવદેવકાને કારાગૃહે નાંખ્યાં ’ પછી કેશી અને વ્યોમાસુરને ગોકુલ કૃષ્ણજન્મરામનો વધ કરવા મોકલ્યા (૧૯).

પા. ૧૫૬-૬૦. ૪૮-૬૦. ૪૯-૧૧૧ મદ્ધકુસ્તીની વ્યવસ્થા કરી (૨૧-૨૨). ૪૯-૫૦ પછી અકૂરને કેશવરામને મદ્ધ અખાડામાં લાગ લેવા બોલાવવા ગોકુલ પાઠવ્યા (અ. ૩૬. ૨૮-૪૦). કાંહુચો-કહેજો. પર અકૂરનું મન ન હતું, છતાં રાગગાથી સીધાર્થો (અ. ૩૮) પર આર્થમતિએ આથમતામાં. અકૂરનો ભાગમાં મનોરથ (અ. ૩૮. ૨-૩૦). ‘ તમે દેવેશ વેગથી તેડ્યા છો ’- (નિમંત્રિતઃ વેગેન સંસ્કૃત શૈલી). ૫૪ ‘ નંદ કહે ગોકુલ, ગામ, સર્વ આપું, પણ રામકૃષ્ણને ન આપું. ’ ૫૬ ગોપીવિરહઃ (અ. ૩૯. ૧૩-૩૧) ‘ અકૂર-દયાવાન નથી, પણ કૂર છે (મૈતદ્વિધસ્યાક્રુણસ્ય નામભૂદકૂરઃ ૨૬). ૫૭ આંધિ-(બહુ) આંખો. ૫૮-૫૯૫૮, કાછોટો ભોંડી.

પા. ૧૫૮. ૬૨-૬૪ મથુરાં જતાં યમુનામાં અકૂર નાહ્યા અને પાણીની અંદર વિષ્ણુનું અદ્ભુત દર્શન થયું, પણ બહાર નજર કીધી તો રથમાં કૃષ્ણને જોયા. આમ એકી વખતે તેનાં બે સ્વરૂપ જોઈને તે ચમક્યા અને વિષ્ણુને સ્તવ્યા (અ. ૪૦). ૬૩ ‘ મથુરામાં મારે ઘેર આપે પધારવું. ’ (અ. ૪૧. ૯-૧૬). કૃષ્ણે કંસને હણ્યા પછી તેને ઘેર આવવાનું વચન દીધું (૧૭).

પા. ૧૫૮-૯ ૬૪-૭૧. ૬૪ પુરપ્રવેશ અને લોકો-સ્ત્રીઓની ઉત્સુકતા (અ. ૪૧. ૧૯-૩૧). ૬૭ પરિચય-સં. (પરિચય) ધોખી.

(રંજકં કંચિદાયાન્તં ૩૨) માગ્યાં (૩૩-૩૪) ઘોખીએ ગાળ દીધી (૩૫-૩૬) યૂશટ-થાપટ. લૂસર્ધ-(સં. લુષ્) લુસે (રંગરેજ-ઘોખીનાં કપડાં ગોપાળે લૂંટ્યાં. ૩૮-૩૯). લાલેન્-ભેળ-ભંગાણ પડયું. અને સથવારો લૂંટાયો. સંઘાત-સંગીએને. ૭૦ દરજની વાત પડતી મૂકાર્ધ છે. (૪૦), મુઢામા (૪૧-૫૨) ૭૧ કંસની સૈરંધ્રી કુખ્જનું ચંદન સ્વીકારી તેનાં અંગ સીધાં કર્યાં. આવનિ-આવના ચંદનથી (અ. ૪૨. ૧-૧૪).

પા. ૧૫૯-૬૦. ૭૨-૭૬ શાલ-શાળા. માગ દેવરાવ્યા-માગ મૂકાવ્યા. ‘ જેમ કુકરોના ઘર-ગુફામાં વાઘ જાય અને તેમની અવદશા થાય તેવી કંસના સુભટોની અવદશા કરી (૧૫-૨૦) ‘ ડાબે હાથે ’. ૭૪ આપણુક-આપણે પોતાને (૨૧-૨૫). રાત્રે કંસને સ્વપ્નમાં ચનારા મરણના અપશુકન જણાયા (૨૭-૨૮). કાતિ-ખડગ અને ખપ્પર હાથમાં લેઈ યમના સ્વારો એકઠા મળી (કંસને) પોતાને ગદ્દે બેસાડી લેઈ જતા હોવાનો ભાસ થયો. દક્ષિણ-યમની દિશામાં. શર-શિર. ‘ પ્રાતઃકાલ થયો અને આદિત-સૂર્ય જગ્યો. ’

પા. ૧૬૦-૫. ૭૭-૮૮. ૬૮ આયસ-આસા. બાકરી- (અ. બાકર) શત્રુવટ. વાસે-વગાડે; શત્રુવટનું શિંગર્ધ વગાડે. ‘ ટોડર-ફૂલના ગજરા. ૭૯ (૧) મ લાઉ-મા લાવો, ન કરો. (૨) માઉલા-(સં. માતુલ) ”મામાને. હેજ-સ્નેહ. (અ. ૪૩) પોલિ-દરવાજા (ગેટ). ‘ ગજેન્દ્ર ગોવિંદને મૂકે-છોડે નહીં ’ ‘ પુતાર્ધ-માહવતે હાથીને આડો-માર્ગમાં ધર્યો-મૂક્યો. ફૂડ-ફૂટ, છળ, (૨) ૭૯ ‘મને માગ-અખાડામાં જવાનો રસ્તો આપો.’ (અ. ૪૩-૪) નાગ-હાથી. અખુઝ-અખુદ્ધય, અગ્નિ ‘ કાલ (મરણ) આવી પહોંચ્યો. ’ “ બાલ જાણી છોકરા છો માટે દયા અણાવી નહીં છૂટો, ” માટે હવે તો મર્યે જ છૂટકો. અંખુષ્ટ (સં અંબષ્ટ) આહાણ અને વૈશ્ય સ્ત્રીથી થયેલો મહાવત. (મનુ. ૧૦. ૮; ૧૦-૪૭) મોડીઉ-મોડ્યો, ધસાવ્યો. પૂછિ-પુછડા વડે. ધનુખ્ય-ચાર હાથનું અંતર. કરિ-હાથી. આલિયા-

અખાડા ભણી ધાયા. (અ. ૪૩. ૧-૧૬) ૮૩ સરખાવો: મજ્જના-
મશનિર્નૂણાં નરવરઃ સ્ત્રીણાં સ્મરો મૂર્તિમાન્ અ. ૪૩. ૧૭. બાલક-પુત્ર
જેવા (ભાગ૦ સ્મરઃ). ‘ દેવતાઓએ ત્રિભુવનને છાવરતી કાયાવાળા
વિરાટ રૂપે જોયા. ’ આત્મહંસ-(તત્ત્વં પરં) ‘ કાલ વેષે મુરારિના
રૂપને જોઈ કંસ કંપ્યો ’ (ઉદ્દેગ કરવા લાગ્યો ૧૮.) રંગ-રંગવાટ,
અખાડામાં . રામકૃષ્ણ બ્રજેના દેખાવ અને લોકોના ભાવ માટે
જુઓ અ. ૪૩. ૧૭-૩૦. ૭૮ (૩) માલ-મલ્લો. ચાલિ-આગળ
આવ (આગાથું). કૃષ્ણ મલ્લયુદ્ધ તો સરખા જોડે હોય એમ કહે
છે અને મલ્લો પ્રતિવાદ કરે છે (૩૨-૪૦). ઝુઝાર-(ચોદ્ધારઃ)
કૂરમ-કૂર્મ-અરડે. ધમધમિ-ધમધમે. યુદ્ધવર્ણનઃ (અ. ૪૪.)
ધરણિ વ્યાલ-ધરણીને ધરનાર શેષનાગ. ખેહનધ-અખાડાની ઉડતી
ધૂળને લીધે. નીસાહણી-નિશાન (ત્રંચાલુ વાળે) તૂર-તૂરી,
વિનાણુ-ચિહ્નો ‘ ઉશ્કેરણીનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરે. ’ જડમાંથી
સંધાણુ-અવયવોના સાંધા ઉજ્જડે, ઉપાડે. ઊરધારોમ-ઉર્ધ્વરોમ,
રોમેરોમ ઉંચા ટટાર થયાં. કિલાં: ક્વજ્જસારસર્વાક્ષૌ...ક્વચાતિસુકુમારાક્ષૌ ।
અ. ૪૪. ૬-૧૬ ॥ ભાજધ-ભાજે, પાછો ભાગે ૮૧ કાંધ-અનહદ.
કંસના મનમાં (રોષભાવે) કૃષ્ણે ધર કર્યું, પણ ચામડાના કાસને
સોનું (સોનાનો કાંકલો) શોભે નહીં તેમ એ જમાવટ દીપી નહીં.
કલહુ-કલહ. ૮૩ કંસઃ (અ. ૪૪. ૩૧-૩૩) લોહડે-બેઠીઓ.
લૂચુ-લુટો. મચ્છિ-રાજગાદીવાળા મંડપે. ૮૫ હેલાં-ત્વરાથી
(અવ્યય) ૮૬ કંસને માર્યા પછી કૃષ્ણે બંધનથી માખાપને મુક્ત
કર્યાં. (અ. ૪૪. ૫૦-૫૧) પછી તેમના મનનું આર્જવપૂર્વક સાંત્વન
કર્યું (અ. ૪૫. ૨-૯) અને તેમણે સામાં લાડ લડાવ્યાં (૧૦-૧૨).
૮૭ ઉગ્રસેનને યાદવોનો રાજા કર્યો (૧૩-૧૪) નંદ આદિને સમ-
જાવીને ગોકુળ પાછા વાળ્યા (૨૦-૨૫). વસુદેવે દ્વિજસંસ્કાર એ
બેને કરાવ્યા. કવિ આ ભાગ છોડે છે. (૨૬)

કલા ૧૩ મી, સ્કંધ ૧૦ મો, અ. ૪૫-૫૨;

લીલા ૮મી-નિરોધ

[આમાં મથુરામાંની કૃષ્ણની લીલા વર્ણવી છે અને કૃષ્ણને યાદવો સાથે કંસના સસરા જરાસંધ અને તેના સહાયક કાલયવનના વારંવારના વિનાશી હુમલાના કંટાળાથી મથુરાં છોડવું પડ્યું તે પર્યંતનો ભાગ સમાવ્યો છે.]

પા. ૧૬૬. ૧-૫. મથુરાં-મથુરામાં (અવ્યય). કિંચિત્-અલ્પ અંશે. વસુદેવની અનુસાર મેળવી રામ-કૃષ્ણ વિદ્યાગ્રહણાર્થ અવંતી ગયા (અ. ૪૫. ૩૦-૩૬). ૩ દેહુઁ ગુરુશુશ્રૂષા કરે અને બહાર ભિક્ષા કે વ્યવહાર અર્થે ટાઢ તડકો વેડી જાય. (આ વર્ણન સુદામાચરિત્રમાં આવે છે, ભાગવતમાં આ પ્રસંગમાં આવું નથી નિરૂપ્યું.) ઔદઠ વિદ્યાઁ-ચાર વેદ, વેદાંગ, પદ્ધર્શન, ઉપનિષદ (૩૩-૩૪) ' દિન ૬૪ માં ઔદ વિદ્યા અને ૬૪ કળા શિખ્યા ' (૩૬). ' જાણે આગમ-પૂર્વ જન્મમાંથી શિખીને આવેલા હોય તેમ આવડી-પાઠે થઈ. ' ૫ દિવસ સાંદીપનીનો પુત્ર પ્રભાસમાં એકલો સ્નાન કરતો હતો ત્યાંથી સાગર ખેંચી ગયો હતો, તેથી ત્યાં જઈ પંચજન રાક્ષસને હણી, યમની સંયમનીપુરી પહોંચી, પાછો આણી, ગુરૂને સોંપ્યો (અ. ૪૫. ૩૮-૪૬) અને મથુરાં આવ્યા (૪૭).

પા. ૧૬૬-૮. ૬-૨૩. ૬ (અ. ૪૬) ઉદ્ધવ-કૃષ્ણના દયિત-વાહાલા સખા, બુદ્ધિસત્તમ પરમ ભક્ત હતા (૧). જાઈ-જાઓ. કહિ-કહો: પિત્રોર્ને પ્રીતિમાવહ, ગૌપીનામદ્વિયોગાર્ધિ મત્સંદશૈવિંમોચય ૨-૬। ૭ ઉદ્ધવગમન અને તેનું ગોકુલદર્શન: ૭-૧૩. નંદની રામકૃષ્ણ વિષે પૃચ્છા: ૧૬-૨૬, ઉદ્ધવનું કૃષ્ણમાહાત્મ્યવર્ણન અને વૈરાગ્યોપ-દેશ: ૩૦-૪૩. ૮ ઉદ્ધવનો રથ જોઈ શું અફૂર ફરી આવ્યો છે, એવી આશંકાથી ત્યાં ગોપીઓ દોડી આવી અને કૃષ્ણને ઉદ્દેશીને

તેમ ઉદ્ધવને પણ અનેક ઓળંગ્યા-ઉપાલંબનાં અનેક વચનો કહેવા લાગી (અ. ૪૬. ૪૮-૪૯; અને અ. ૪૭. ૪-૮; ૧૧-૨૧; ૩૮-૫૨). ગોપીઓના આ ઉપાલંબ અને ઉદ્ધવના સાંત્વનના સંવાદને ભ્રમરગીતા એ નામ સામાન્યરીતે અપાયું છે અને ઘણાક કવિઓએ આ ગીતા રસછવ્વખતી વાણીયે ગાઇ છે. જેમ ભમરો મુગંધાવાળા એક પુષ્પમાંથી મધુ વ્યૂસીને ખીજ ઉપર અને પછી ત્રીજ ઉપર એમ અનેક પુષ્પોનાં મધુનો આસ્વાદ લેતો કરે છે, તેમ ગોપીઓ મથુરાં ગયલા કૃષ્ણને પણ ભમરો લેખે છે અને તેના મિત્ર ઉદ્ધવને પણ ભમરો લેખી તેની એવી જ એટાળી કરે છે. કવિઓએ ભમરાને પ્રિયતમ-પ્રિયાનો પ્રેમસંદેશવાહક ગણેલો છે. એ ઉદ્ધવ-ભમરાએ ગોપીઓના વિરહ અને જાડા પ્રેમની (ભક્તિના ઉદ્દેકની શ્લો. ૫૯) કૃષ્ણસમીપ ગાયેલી કથની, તેમ કૃષ્ણ તથા ઉદ્ધવને ભમરારૂપે ઉદ્દેશી ગોપીઓએ કહેલા ઉપલંબોની કથની (મુખ્યત્વે ૧૧-૧૪) એ બે જેમાં સમાયજાં છે તે ભ્રમરગીતાને નામે પ્રસિદ્ધ છે. (કાચિન્મધુકરં દૃષ્ટ્વા ધ્યાયન્તી કૃષ્ણસંગમમ્ પ્રિયપ્રસ્થાપિતં દૂતં કલ્પયિત્વેદમબ્રવી. અ. ૪૭-૧૦ । સુમનષ્વિષ ષટ્પદૈઃ ૬ । હે મધુપ ! કિત્તવંધો ૧૧ । ષટ્ત્રે ૧૪ । ૯ કાંઈ-ક્યાં. સાર-સહાયતા. 'તું અમને ક્યાં સહાયતા દે છે, સંભાળ લે છે ? ' 'નગુણો' ૧૦ " આવી અવગતિ-દુઃખ સહેવાની અવદશા-કેટલા દિન રહેશે ? " ૧૧ (૧૧-૧૪-૧ કડી ઉદ્ધવમાં વચન) કપટ-છલભર્તુ; વદનભા: ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિય: । ૧૨ ' ચૂકે ' -વામે, છૂટે. સુખ-આભાસ, દેખવા પૂરતાં સુખ. ૧૩ ભર્તુ-પુરાણ. મૂરછીઈ-મન મૂર્છા પામે, સ્તબ્ધ, વિસ્મયમૂઢ થાય. ધરિ-સંસારમાં; 'પ્રભુપદમાં જ નિવર્ણ પામે.' ૧૪ મનિ-(માયાવી-નાં મન. બહુવચન-ઇ) ઉદ્ધવનાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વથી ભરેલાં વચનો વિચારો: અ. ૪૭. ૨૩-૩૭; ને ૫૮-૬૩. ' નગર તણીય નારિ-નારોથી મોહુ ' સંસ્કૃત વાક્યશૈલી. નારિ-નારિ." જોષ્યે. ૧૫ ' કુલ કે ક્રિયાનો વિચાર જેને નથી એવો પોંડાર-અમારાં યૌવનનો હુંટનાર, સ્વસંતોષમાં જ મૂઢ-નિમગ્ન. એહુનઈ-એણે. આલતિ-આલમિ, જુઓ પા. ૨૩૮.

૧૭ કરિ-કરો. ૨૯ ભુંગ-ઉદ્ધવ. સંદેશાઃ અ. ૪૭-૫૧. સિચિ-સિચો.
 ૨૧ જે કૃષ્ણકથારસનો વિચાર નહોં હોય તો ઉત્તમ-બ્રાહ્મણજન-મ
 મળ્યો તોયે શા કામનો ? કિં બ્રહ્મજન્મમિરનન્તકથારસસ્ય ૫૮ । ૨૨
 કેમાઃ સ્ત્રિયો વૃક્ષાદિર્વ્યોષિત્તરદુષ્ટાઃ । કૃષ્ણે ક વૈષ પરમાત્મનિ રૂઢભાવઃ સાક્ષાત્
 ઇશ્વર ભક્તજન અવિદ્વાન હોય તોયે ઉપયુક્ત વૈદ્યની પેઠે તેનું શ્રેય જ
 કરે છે. ૫૯. આ આખોયે પ્રસંગ ઉત્કૃષ્ટ અને રસની આણ જોવો છે.

પા. ૧૬૬. ૨૪-૨૫. કુખ્જને ત્યાં (અ. ૪૨-૧૨) વચન
 આપ્યા પ્રમાણે ગયા. (અ. ૪૮. ૧-૧૦) 'અકૂરને ઘેર' : ૧૨-૩૬.
 પસાઈ-પ્રસાદ, કૃપા. ફેઈના છોકરા યુધિષ્ઠિરને સંદેશઃ (અ. ૪૮.
 ૩૯-૩૫). હસ્તિનાપુરમાં કુંતા આદિનાં હર્ષવચનો કવિ છોડી દે છે
 (અ. ૪૯).

પા. ૧૬૯-૭૦. ૨૬-૨૯. (અ. ૫૦) જરાસંધ-મગધ દેશનો
 રાજા, કંસનો સસરો, તેની રાણી અસ્તિ અને પ્રામિનો પિતા. દક્ષ
 બેલી-સૈન્ય જમાવીને. '૨૩ અક્ષૌહિણી' (અ. ૫૦. ૩) દુહુ-દશે
 દિશાએ ભગાયું. ૨૯ કૃષ્ણે સત્તર વાર જરાસંધને નસાડ્યો एवं સપ્તદશ
 કૃત્વઃ ૪૨ । 'વીસમાં ત્રણ ઓછાં' જાત્યંધ-જનમથી અંધ.

પા. ૧૭૦-૧૭૦-૩૭ અઢારમા સંગ્રામ વેળા કાલયવન ચઢી
 આવ્યો તિસ્તમિર્લેચ્છકોટિમિઃ અ. ૫૦. ૪૫. મધપુડાને માખી વોંટાઈ
 વળે તેમ. ૩૧ કૃષ્ણે સામું યુદ્ધ ન કરતાં બીજી જ રીતે તેના વધનો
 વિચાર કરી (નિરાયુધઃ) એકલા નગર બહાર નીકળી દોડ્યા ગયા
 (૫૮). કાલયવન પાછળ દોડ્યો (અ. ૫૧. ૧-૬). ૩૨-૩૩ ગુફા
 -અદ્રિકંદરં ૭. કાળયવન એ ગુફામાં પેઠો. પણ કૃષ્ણ તો અંતર્ધ્યાન
 થયા હતા, અને મુચકંદ રાજર્ષિ ત્યાં સૂતા હતા. તેને જ ઢોંગ કરીને
 સૂતેલા કૃષ્ણ સમજી (૬) તેણે લાત મારી (૧૦) અને મુચકંદે
 આંખની જ્યોતિ નાંખી કે તે એથી ભરમ થઈ ગયો (૧૧-૧૨).
 સ્તવદ્ધ-સ્તવે, સ્તુતિ કરેઃ આ સ્તુતિ હૃદયસ્પર્શી અને અર્થવાહી છે.

૨૮-૩૬; ને ૪૭-૫૯. ૩૪ ' માયાથી જન મોહ પામ્યા.' વિમોહિતોડયં
જન ઈશમાયયા ત્વદીયયા ત્વાં ન મજત્યનર્થદક્ । સુદ્ધાય દુઃસ્વપ્નમવેષુ સજ્જતે
ગૃહેષુ યોષિત્પુરુષશ્ચ વચ્ચિત્તઃ ૪૭ । વિષયા-વિષયો. ' એવી રીતે તેમને
તેમને પોષે. ' અંધારા કૂપમાં પશુઓ જેમ પડ્યા પડ્યા સંતોષ માની
જીવન ગાળે તેમ ન મજત્યસન્મતિર્ગૃહાન્ધકૂપે પતિતો યથા પશુઃ ૪૮ । ૩૫
અનર્થ-જૂઠા. મૂઠૂં-શરણદ સમુપેતસ્ત્વત્પદાબ્જં પરાત્મન્નમયમૃતમશોકં
પાહિ માપન્નમીશ ૫૬ । ૩૬ વરદાનઅ. ૫૧. ૬૦-૬૪. ૩૭ દારકાં પ્રતિ
નિર્ચોણઃ અ. ૫૨. ૫-૧૩.

પા. ૧૭૧. ૩૮-૪૩. ૩૮ વિશ્વકર્મા-ભાગવતમાં, કાલયવનને
મરાવ્યા પહેલાં દારકાનું નિર્માણ કૃષ્ણે કરાવ્યાનું જણાવ્યું છે; જુઓ
દારકાવર્ણન અ. ૫૦. ૪૯-૫૭. નિપાવઉ- ' નિપાવઉ ' જોઈએ.
નિપાવો, નિપજવો. ૪૧ પર્વત-પ્રવર્ષણ, મથુરાની દક્ષિણે ધણે દૂર;
હરિવેશમાં ' ગોમાંતક ' છે (અ. ૫૨-૧૦). ૪૨ દારાવતી પ્રવેશ (૧૩).

કલા ૧૪ મી; સ્કંધ ૧૦ મો; અ. ૫૨-૬૦;

૮ મી કાલા-નિરોધ.

[આમાં વાસ્તવિક રીતે ૫૨ થી ૬૦ એ ૩૯ અધ્યાયનો
શ્રીકૃષ્ણની દારકાલીલાનો સંક્ષેપ સમાવેલો છે. રૂકિમણીહરણ, રૂકિમણીનો
સંસાર, સુદામાચરિત્ર, અન્ય કૌટુંબિક પ્રસંગો અને ત્રિમૂર્તિમાં વિષ્ણુની
શ્રેષ્ઠતા, એ પ્રસંગો મુખ્યત્વે છે.]

પા. ૧૭૨-૪. ૧-૧૩. ૧. ઊગરતા-આક્રી, ' ચાલીસમાં એક
ઘટતો-૩૯. ' ૨-૧૩ દારકાવર્ણન ભાગવત, હરિવંશ તથા સ્કંદ
પુરાણના દારાવતીમાહાત્મ્યમાંથી મેળવીને તારવ્યું છે. ભાગવતમાં
૫૦ મા અધ્યાયમાં માત્ર ૮ શ્લોક (૪૯-૫૭) છે. શ્લોક ૩
દારકામાહાત્મ્યના છે. ૨ જોઅણુ-યોજન (દ્વાદશયોજન અ.

૫૦. ૫૧), પાખલિ-‘પક્ષલ’ આસપાસ. ‘સાગર રૂપી પ્રકાર-કિશો’ (અન્તઃ સમુદ્રે). ૩ પાવડી-પાળ. પીરોળે-પીળા રંગના હીરા. વડે. ‘જલકમ્પ-જલકે’. ‘ચંદ્રકળશ’. ૫ રંભ-રંભા અપ્સરા. ૮ તલહાર- (તલ્પહાર) રક્ષક, પોળીઆ. ચુસઠિ-ચોસઠ. ૯ ‘જાણે પૃથ્વી ઉપરનું બીજું વૈકુંઠ હોયતી’. ૧૩ રામ-અક્ષરામ. રેવતી-આનર્તના અધિપતિ રૈવત રાજની પુત્રી.

પા. ૧૯૫-૮૦ આ ભાગ ધણો જ ઉત્કૃષ્ટ ભાષદર્શી, પ્રાસાદિક તેમ રસિક છે. હરિવંશમાં આ પ્રસંગ પણ કંઈક વિસ્તારયુક્ત છે. જુઓ વિષ્ણુ અ. ભાગવતમાં અ. ૫૨. ૧૬-૪૪; અ. ૫૩, અને ૫૪. ૧૪ ભીમક-ભીષ્મક, વિદર્ભ દેશનો રાજા, એની કુંડિનપુર રાજધાની. એને ચાર પુત્ર, રૂકિમ, રૂકમરથ, રૂકમબાહુ અને રૂકમકેશ, તેમાં રૂકિમ મોટો (મહા. ઉદ્યોગ. અ. ૧૫૮. હરિવંશ-વિષ્ણુ અ.) રૂકમધધ-રૂકિમએ. ઉવેખિયા-(કૃષ્ણની) ઉપેક્ષા કરી, અવગણ્યા. શિશુપાલ-ચેદિ દેશનો રાજા (મહા. સભા. અ. ૪૫; હરિવંશ વિષ્ણુ. અ.; ભાગ ૨૬. ૧૦. ૭૪.). ઝાંખી-ઝંખવાણી પડી, મન કરમાયું. ‘આત્મણને પ્રેમપત્રિકા સાથે દારકા મોકલ્યો (અ. ૫૨-૨૬). સંદેશડા-સંદેશની પત્રિકા (જો કે કવિ મુખ્યસંદેશ સૂચવે છે, પણ ભાગવતાદિમાં તે પત્રિકા આપે છે.) અ. ૫૨. ૩૭-૪૪. આત્મણનાં લક્ષણ ભાગવતકારે કેવાં વર્ણવ્યાં છે તે જુઓ; ૩૦-૩૩. ૧૫ સાંભાલિ-સાંભળો. દમઘોષ- (શિશુપાલ) મા વીરમાગમમિમર્શતુ ચૈવ આરાદ્રોમાયુવન્મૃગપતેર્બલિમમ્બુજાક્ષ ૩૬ । સીતાય-સીતાના (‘ય’ વચ્ચે પૂરક છે.) કરિ-કરોને. સાય-સંધાયના. તતકાલ-આલ્સ્ય સ્વન્દનં શૌરિદ્વિજમારોપ્ય તૂર્ણગૈઃ । આનતદિકરાત્રેણ વિદર્ભાનગમદ્વયૈઃ અ. ૫૩. ૬ । ભીમકનો સત્કાર, અ. ૫૩. શ્લો. ૩૨-૩૪. ૧૫ ધટ્ઠ-યોગ્ય, પાત્ર છે. ડાહ્યાલિઉ-ડાહલ દેશનો રાજા શિશુપાલ. સુરનર, -(ભાગવતમાં વિદર્ભ નગરનાં રહેવાસીઓ બોલે છે) અસ્યૈવ માર્યા મવિતું રુક્મિણ્યર્હતિ નાપરઃ । ૩૭ । અમારાં પૂર્વ જન્મનાં સુકૃતોનાં પુણ્ય એને દધએ

છીએ, જેથી એ કૃષ્ણને વરે ૩૮. ફ્રાક-મિથ્યા, નકામો. 'વર્થો-
 વિવાહથી સંબંધ થયો છે.' સાહ્યાણુ-સાહજન, રાજપુત્રાદિ (રાજમટ્ટે:
 શ્રૃતે: ૪૧) અંબિકા-કુલદેવી, ગિરિજા (અ. ૫૨-૪૨; ૫૩-૩૯).
 વાહવ-કૃષ્ણને બોલાવવા મોકલેલો વિપ્ર પાછો ફર્યો અને સૌ
 સંદેશો લાવ્યો તે જાણવા અતિ ઉત્કંઠિત થતી, અને હરેક પ્રકારની
 આશંકા સેવતી: અ. ૫૩. ૨૦-૨૪. વામ-ડાબો. હાથ અને અંગ:
 આ ફરકે એ શુભ શુકનસૂચક છે; વામ ઝરુર્મુજો નેત્રમસ્કુરન્નિચ-
 માષિણ: ૨૭ । દેઉલી૦-દેવળના. ઉમિયા-ઉમા, ગિરિજા, શંકરપત્ની
 (દ્વાળી, ગિરિજા ૨૫ મવાની ૪૦) જીહ્વા૨૦ માતાને પગે લાગતી
 માંગે: મૃયાત્પતિર્મે મગવાનુ કૃષ્ણસ્તદનુમોદતામુ ૪૬ । વિશ્વાવાસ-
 કૃષ્ણને જોયા અને તેમણે તરત જ ઉપાડી (૫૫). દક્ષ૦-શત્રુનાં
 સૈન્યમાં ત્રાસ પડ્યો, પ્રવર્ત્યો. ૧૬ રાય-રાજાઓ. કર્ધ- 'કલ્ધ'
 જોધએ. ઉતાવલા-(ઉત્તારં, ઉત્તાલં) મોટે સાદે; 'રૂકિમણિ મંદિરથી
 વહેલી પાછી નહીં ફરતાં અધીરા થયલા.' ગોવાલા-આપણુ-રાજાઓને
 છેતરીને એ ભરવાડો હરી ગયા (અહોધિગત્માન્યશ આત્તઘન્વનાં ગૌપૈર્હતં
 કેસરિણાં મૃગૈરિવ ૫૭ । 'જેમ ગરૂડ દ્વિજરાજ-સર્પરાજના મુખમાંથી
 અમૃત છીનવી લે તેમ રૂકિમણિને ઉપાડી ગયા.' વિષ્ણુ-વિનષ્ટ
 થયું, વણસ્યું. હસર્ધ-હમે, મરકરી કરે, આપણા આવા શૌર્યનો
 ઉપહાસ કરે. (૩) 'કલ્ધ.' યુદ્ધખેલ; અ. ૫૪. વાહરધ-વાહારે,
 મદદે (સં. જુ-સંકટનું નિવારણ કરવું). પીંડાર-પીંડારો, હુંટારો
 (સં. પિંડ+હાર પિંડને લઈ જનારે; તે ઉપરથી કાગડો, હુંટારો.)
 આયુધ-(અ. ૫૪. ૮). જરાસંધનાં ગર્વવચનો: પણ બાગવતમાં
 પરાજય પછીનાં શોચવચનો છે: અ. ૫૪. ૧૦-૧૬. લાજયુ-
 લાજ્યો (હૃતદારમિવાતુરં, નષ્ટત્વિષં ગતોત્સાહં ૧૦ ।) ૧૭ 'બલો
 -સારો વિશેષ શરો રાહિત, રાજ.' શિશુપાલ, જરાસંધાદિ નાશી
 ગયા, પણ રૂકિમ બેનને પાછી લાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી કૃષ્ણની ખુઠે
 ધાયો (૧૭-૧૯: ૨૦; ૨૧-૨૨). ગાલિ-ખાળો (મદૂનાં કુલ્યાંસન

૨૩-૨૬ । માઉલ-માતુલઃ માંમા, કંસ. કાપ્તૃડ-તુચ્છકારભર્યો ઉદ્ધાર. શિરકુંચ-માથાના વાળની જટા (સં. કૂર્ચઃ) બન્નેનું યુદ્ધઃ ૨૨-૩૧. કાપરથાં-કાપ્થાં (હે. દે. કપ્પરિચં) વસ્ત્ર વડે બાંધીને તેનાં કાન અને કેશ કાપી વિરૂપ કર્યો (૩૫). રૂકિમણીએ, ગમે તેવો પણ એ પોતાનો ભાઈ હોવાથી તેને ન હણવાની આર્જવપૂર્વક વિનંતિ કરતાં (૩૨-૩૪) કૃષ્ણે વિરૂપ કરી છોડ્યો ૩૫. ' માન માંગે '—વિનવે; ' એ ગમે તેટલો પણ તમારો ભાઈ એટલે બાલક કહેવાય માટે તેના બંધ છોડો ' ક્ષમિ-ક્ષમો. ' મારશો તો તમને સાળો માર્યાની ખોડિ-કલંકો લાગશે ' બલભદ્રઃ કૃષ્ણને બોધ (૩૬-૩૯; ૪૧) : રૂકિમને પ્રબોધ (૪૦); રૂકિમણીને અનુશાસન નહીં કરવાની અને મમત્વ નિવારવાની શિખામણ (૪૨-૪૯) સંધિ-(બળરામે બન્ને વચ્ચે, સમાધાની કરાવી. નૈયર-નયર, નગર. ગણનાથ-વશકરી ટુકડીનો સેનાપતિ. ૧૭-૨૮ ' હાથ મેલાવો થયો, ' પરણ્યા (વિધિ-વદુપવેમે ૫૩ ॥ ભવ-ભારં સંસાર રૂપી બોખનાં બંધન છોડ્યાં.

પા. ૧૮૧-૨. ૧૯-૩૦ ૧૯ (અ. ૫૬) ' રૂકિમણીએ પ્રહુમ્ન પ્રસવ્યો, જન્મ્યો. ' શંકરે બાળેલો કામદેવ પ્રહુમ્ન રૂપે જન્મ્યો (૧). અસુર-' કાળરૂપી શંખર. ' તે એને જન્મ્યાને દશ દિવસ થયા ન હતા તેટલામાં ઉપાડી ગયો. માર્ગમાં તેના બલથી થાકી શંખરે એને સમુદ્રમાં નાંખી દીધો, મચ્છે તેને ગળ્યો, દીમરહાથે એ મચ્છ ચડ્યો, મચ્છ વિદારી પ્રહુમ્નને કાઢી, શંખરની રસોયણુ માયાવતીને સોંપ્યો. પૂર્વ જન્મની તે રતિ હતી, તેથી તેણે એને ઉછેર્યો અને મોટો થતાં પરણી. તેણે શંખરને મારવાનો ઉપાય દાખવતાં પ્રહુમ્ને તેને હણ્યો અને એને સ્ત્રી કરી તેની સાથે દ્વારાવતી આવ્યો, અને સત્કાર પામ્યો (અ. ૫૫. ૧-૪૦). ૨૦ જંબુવંત--જંબુવાન, રીંછ રામ અવતારમાં સીતા ખાતર રાવણ સામે ઝુઝનાર. ભીંછ-ભડવીર. સૂર્યના ભક્ત યાદવ સત્રાજિતે સૂર્યોપાસનાથી સ્વમંતક મળી મેળવ્યો. તેનો ભાઈ પ્રસેનજિત એ મણિ કંઠે ધાસી જંગલમાં ગયો. સિંહે

તેને ફાડી ખાધે, જંબુવાન રીંછ એ સિંહને મારી સ્થમંતક મણિ ગુફામાં લેઈ ગયો અને એને પોતાની પુત્રી સત્યભામાના પારણે લટકાવ્યો. આ પાસ સહુને કૃષ્ણે પ્રસેનજિતને મારી મણિ ચોર્યાનેા વ્હેમ ગયો. તે રાખવા કૃષ્ણે તપાસ કરી અને શોધતાં શોધતાં જંબુવાનની ગુફાની ભાળ લાધી અને તેમાં પેસી યુદ્ધ કરી, તેને હરાવી, તેની પુત્રી જંબુવતી અને મણિ બન્ને લેઈ દ્વારકા આવ્યા અને સત્રાજિતની કન્યા સત્યભામાને પણ પરણ્યા. આ સ્થમંતક આખ્યાન આખુંયે કવિએ છોડ્યું છે (અ. ૬૭). ૨૧ અ. ૫૮ અષ્ટ પટરાણીઓ સાથે લગ્ન : ૬ અહીં આપી છે તે, ૬ઠ્ઠી રુકિમણી ૭મી જંબુવતી, ૮મી સત્યભામા. કૃષ્ણ યુધિષ્ઠિરાદિને મળવા ઇન્દ્રપ્રસ્થ ગયા. ત્યાં સૌએ તેમને સત્કાર્યા અને ચાતુર્માસ રહ્યા (અ. ૫૮. ૧-૧૨). ૫ઠ્ઠી ખાંડવ વન અર્જુન પાસે બળાવ્યું (૧૩-૧૬). યમુનાતટે અર્જુને કાલિ દીને જોઈ, કૃષ્ણ તેને પરણ્યા (૧૭-૨૩). મિત્રવૃંદા (૩૭-૩૧) અવંતીના રાજા વિન્દ અને અનુવિન્દની બેન, સ્વયંવરમાં અપહરણ. નાગવતી-નાગ્નજિતી (૩૨-૫૨) કોશલ દેશના રાજાની પુત્રી, સાત ઉગ્રંખલ બળદોને એક સાથે લંકાવી પણ પાળી પરણ્યા; ભદ્રા (૫૬) પોતાની માશી શ્રુતકીર્તિની પુત્રી કેકેયી. લક્ષ્મણ (૫૭) મદ્ર દેશના રાજાની પુત્રીને સ્વયંવરમાં પરણ્યા. ૨૨-૩ નરકાસુરે કેદ કરેલી સોળ સહસ્ત્ર સુંદરીઓ. (શ્લોક ૫૮) નરકાસુરવધનો પ્રસંગ (અ. ૫૯. ૧-૬૫) આમ એક જ પંક્તિમાં કવિ પતાવે છે, પારિજાતકહરણ (અ. ૫૮ દેવમાતા અદિતિના કાનનાં કુંડલ ભૌમાસુર (ભૂમિપુત્ર) નરકે હરી ગયો હતો, એ કુંડલ નરકાસુરને મારતાં હાથ આવ્યાં, એટલે તે લેઈ કૃષ્ણ સ્વર્ગે ગયા અને દેવમાતાને સોંપ્યાં (૩૭-૩૮). સત્યભામા સાથે હતાં તેને નંદન વનનું પારિજાતિક વૃક્ષ દ્વારકા લેવાનું મન થતાં દેવસૈન્ય સાથે લઢી, દ્વારકાં આવ્યું અને સત્યભામાના પ્રાસાદની વાડીમાં રોપ્યું (૩૯). ‘ ધણુઈ બલઈ ’-ધણે બલે. ૨૪ ‘ એક વાર એકાન્તમાં શ્રીકાન્તે (કાન્ત + ઈ) હુશ-મસ્કરી કરી : ’ અ.

૬૦ મો આખોયે રસોતકર્ષી છે. આ, કૃષ્ણે રૂકિમણીને ચીલવી તેનો અનુનય કર્યોનો પ્રસંગ છે. આમાં ગૃહસ્થાને શોભાવતો માનુષી ભાવ નીતરે છે. અહું-નિષ્કિન્નના વયં શશ્વન્નિષ્કિન્નજનપ્રિયાઃ । તસ્માત્પ્રાયેષ જઘ્યાઘ્યા માં મજન્તિ સુમધ્યમે । અ. ૬૦. ૧૪ । કૃષ્ણનર્મવચનઃ ૯-૨૦. વૃતા વયં ગુણેર્હીના મિશ્રુમિઃ શ્વાષિતા મુધા ૧૬ । ઉદાસીના વયં નૂનં ન જ્યપ-ત્યાર્થકામુક્તઃ । આત્મલગ્ન્યાસ્મદે પૂર્ણા ગેહ્યાજ્યોતેરક્રિયાઃ ૨૦ । ૨૫ “ રાજેન્દ્ર (જરાસંધના ભયથી ભાગીને દ્વારકા નાઠો આવ્યો અને સમુદ્રના રક્ષણરૂપી સમ્યક્ શરણુને પામ્યો. ” રાજમ્યઃ વીમ્યતઃ સુમ્નઃ સમુદ્રં શરણં ગતાન-અમને ૧૨. સમવડિ (સમવડધ)-ખરોખરી-માં ૨૬ કૃષ્ણવચનથી રૂકિમણીનું દુઃખ ૨૧-૨૪; ૨૭ કૃષ્ણનો અનુનય ૨૫-૨૮ અને સાંત્વનનાં વચન; ૨૯-૩૨. આ પછીનો પરસ્પર સંવાદ પણ રસભર અને આધ્યાત્મિક તત્ત્વથી નિર્ભર છે. ૨૮ વિરુદ્ધ-રૂકિમણીના ભાઈ સાથે કૃષ્ણને થયેલો વિરોધ ટાળવા-મીટાવવા તેની પુત્રી રોચના (૨૧) પ્રણમના પુત્ર અનિરુદ્ધને પરણાવી (અ. ૬૧. ૧૯-૨૬). આ લગ્નપ્રસંગે ચોપટ ખેલતાં બલરામ અને રૂકિમ વઢી પડ્યા અને બલરામે તેને હણ્યો (૩૨). હસિયુ-મસ્કરીનાં વચન બોલ્યો. ૨૯ ઉષાહરણઃ આનરુદ્ધઆનયનઃ અ. ૬૨ અને ૬૩. શોણિત-પુરના રાજા બાણાસુરની પુત્રી ઉષાએ સ્વપ્નમાં કૃષ્ણપૌત્ર આનરુદ્ધ સાથે સમાગમ અનુભવ્યો અને તેની સખી અનિરુદ્ધને દ્વારકાથી અદ્ધર લઈ આવી, બાણના સૈનિકો ન જાણે તેમ એ બન્નેને રાખ્યાં. પણ થવા કાળ તે બાણને જાણ થઈ અને તેણે અનિરુદ્ધને બાંધ્યો-કેદમાં ધાલ્યો. નારદ દ્વારા કૃષ્ણને ખબર પડતાં યાદવસૈન્ય સાથે કૃષ્ણ ત્યાં આવ્યા, રુદ્ર અને કૃષ્ણ વચ્ચે ઘોર સંગ્રામ આરંભાયો; બાણ હાર્યો અને અનિરુદ્ધને ઉષા પરણાવી અને દ્વારકા સંધ પાછો આવ્યો. આગાધ-આગળ, હરિલીલાના રચન-કાળ પૂર્વે કવિએ ઉષાહરણ લખ્યાનું આ સૂચન દીસે છે. અપાર-સવિસ્તર; બોલીડો-કહેલું છે.

પા. ૧૮૨ ૩. ૩૧-૩૭. ૩૧ નૃગ રાજ, બ્રાહ્મણને દાનમાં આપેલી ગાયનું બૂલમાં પુનઃ દાન કર્યાથી, 'કૃકલાશ'—કાચડો. ચર્ધ અવતર્યો હતો; તે દારકાના ઉપવનના કૂવામાં પડ્યો હતો, તેને કૃષ્ણે કાઢી, દુઃખપાશથી મુક્ત કરી સ્વધામ પહોંચાડ્યો (અ. ૬૪). યમુના—અન્નરામ એકદા ગોકુલ ગયા. ત્યાં ગોપીઓ સાથે વિનાદ કરતાં, યમુનાને ક્રીડાર્થે બોલાવી, તે ગર્વથી તેમની પાસે ન ગઈ, એટલે તેના પટમાં હળ નાંખી તેને અનેક શાખાઓમાં વહેવડાવવા તત્પર થયા. પણ તેણે ક્ષમા માગી (અ. ૬૫). ૩૨ કાશીશ—કાશીનો ઈશ રાજ, એ પોતાને વાસુદેવ કૃષ્ણ મનાવતો, તેથી તેનો ગર્વ કૃષ્ણે તોડ્યો. (અ. ૬૬). દ્વિવિદ—રૈવત પર્વતમાં લલનાઓને પળવતો હતો. તેને બલરામે હણ્યો. (અ. ૬૭). શ્રીહરિ—કર્વિ અન્નરામના આ કૃત્યને કૃષ્ણમાં આરોપણ કરે છે. ૩૩ દુર્યોધનની પુત્રી લક્ષ્મણાના સ્વયંવરમાં વગર નિમંત્રણે કૃષ્ણપુત્ર સાથે જઈ ચડ્યો અને તેણે તેનું હરણ કર્યું, પણ કૌરવોએ તેને હરાવ્યો. અન્નરામ તેની વહારે ચડ્યા, દુર્યોધન તેમનો મદાંશિક્ષામાં શિષ્ય હતો, પણ ઉદ્ધતાઈથી બલરામને તેણે કહેવા ન કહેવાનાં વેણ કહ્યાં. એટલે હસ્તિનાપુર હલ વડે ઉધું વાળવા તે તૈયાર થયા અને દુર્યોધને નમી કન્યા સાંજને પરણાવી (અ. ૬૮). ૩૪ કૃષ્ણનો ગૃહસ્થાશ્રમવૈભવ અ. ૬૯. અનેક પત્નીઓના ઘરમાં એકી વેળા કૃષ્ણને જોતાં નારદ વિસ્મયસ્તંભિત થયા. (૩૮-૩૯) ૩૫-૩૬ જરાસંધ રાજાઓને કેદમાં ધાતી સતાવતો હતો, તેથી તેમને છોડાવવા એક દૂત વિષ્ટિ લઈ કૃષ્ણ પાસે આવ્યો (અ. ૭૦. ૨૨; ૨૪-૩૦). એટલામાં નારદ આવ્યા અને કૃષ્ણને પાંડવોના રાજસૂય યજ્ઞને સહાય આપવા વિનવ્યા (૩૭-૪૬). 'એક પંથ ને દો કાજ' એમ ધારી, રાજસૂયયજ્ઞ નિમિત્તે જરાસંધનો વધ ભીમ પાસે કરાવવાના નિર્ધારની ઉદ્ધવ સાથે મંત્રણા કરી (અ. ૭૧. ૧-૧૦) કૃષ્ણ ઈન્દ્રપ્રસ્થ ગયા. ત્યાંથી કૃષ્ણ, અર્જુન અને ભીમ બ્રાહ્મણવેશે જરાસંધના નગરમાં (મગધ દેશમાં) ગયા, અને ભીમે દંડયુદ્ધમાં

મુકેલીથી જરાસંધને માર્યો. (અ. ૭૨-૭૨) કેદ થયલા રાજાઓને કૃષ્ણે છોડ્યા અને રાજાનુદ્ધિ સાથે ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવ્યા (અ. ૭૩). સીમ-અર્જુને, પોતાના રાજ્યની સધળી સીમાઓ જિતી. રાજાઓનું જેને એકચક્રે સત્રાપ્ત મળે તે રાજસૂય યજ્ઞ કરે, એટલે અર્જુને સહુને હરાવ્યા. યજ્ઞમાં પૂજ્યતમની પૂજા કરવાનો પ્રસંગ આવતાં ભીષ્મે કૃષ્ણપૂજન કરવા કહ્યું. શિશુપાલ સામે થયો અને કૃષ્ણે તેને હણ્યો (અ. ૭૪) પરિભ્રમ-માનખંડનઃ મય દાનવે ખનાવેલી રાજ્યસભામાં જલને સ્થળે ભૂમિ અને ભૂમિને સ્થળે જલ જેતાં સંબ્રમમાં પડ્યો, ભીમ અને સ્ત્રીઓ હસી પડ્યાં. અને વૈર લેવાની પ્રતિજ્ઞા લેઈ ચીઠાયલો દુર્યોધન હસ્તિનાપુર ગયો (અ. ૭૫). ૩૭ શાલ્વિ-શાલ્વે; જરાસંધ અને શિશુપાલનો મિત્ર; સૌલ દેશનો રાજા. એ નગર મોહમય હતું (અ. ૭૬-૭૬); તેણે વિમાનમાં જઈ દ્વારકાને ઘેર્યું (૬) તેને કૃષ્ણે હણ્યો (અ. ૭૭). દંતવક્ર કશ્પ દેશનો રાજા, શાલ્વ હણાયો. જાણી વઢવા આવ્યો, તેને કૃષ્ણે માર્યો (અ. ૭૮. ૧-૧૩). વ્યાસ-રોમહર્ષણુ, વ્યાસ શિષ્ય (૨૨) બલરામ તીર્થાટન કરતા નૈમિષારણ્યમાં ગયા ત્યાં રોમહર્ષણુ તેમને ન સત્કાર્યા, એટલે બલરામે તેમને હણ્યા. (૨૦-૨૮) અને કૃષ્ણે બલરામને એ વધના પ્રાયશ્ચિત્તથી મુક્ત કર્યા (૨૯-૩૪). વલ્ક-બલ્લલ, ઇલ્વલનો પુત્ર. બ્રાહ્મણના યજ્ઞ રંગડતો તેને બલરામે માર્યો (અ. ૭૮. ૩૭-૪૦). અ. ૭૯ મો કવિએ છોડ્યો છે.

પા. ૧૮૩-૫. ૩૮-૫૧. (અ. ૮૦-૮૧) ૩૮ ‘હુધાથી જે પીડિત-પીડાતો હતો તે.’ ક્ષામ-સુકલકરી (લાગવતમાં આ બે વિશેષણો મુદામાની પત્નીને લગાડેલાં છે. (અ. ૮૦-૭) કણ્ઠીષ-રોજનું કણકણ (આધુંપાતળું) અનાજ. ‘માત્ર ભોજન પૂરતું અન્ન પણ આમ-આ રીતિથી ન મિલે મળે’ ૩૯ કાં-શા કારણ-ઈ-આ પીડા સહુ-સહો છો? ૪૦ કાં-શા કારણ-ઈ-આ દુખરૂપી વૃત્તિ-જીવન વ્યવહાર તું આચરઈ-આચરે છે. છતો પતિતપાવની

ગંગાનો કાઠો નિકટ છે અને તરસે શા માટે મરે (છે) ? ' ૪૧ ' જગનાથને કેમ મળાય ? ' મિલિધ-(અકર્તરી) મળાય (મારાથી). ૪૨ સૂખડી-મીઠાઈ. ૪૩ ' મિદ્યુસ '-(હું) મળાશ, મારાથી કેમ મળાશે ? જેમ ' સોનાના અંખાર મેરુને ત્યાં અદ્ય સોનું ભેટે, મળવા જાય તેમ. ' ૪૫ શ્રી રંગ(ધ)-ગે. ૪૯ સરખાવો. પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યોમે મત્તયા પ્રચ્છતિ-વિ. ૫૦ જસિ-જેવી. દેવી-ધ-એ.

પા. ૧૮૫-૬. ૫૨-૫૫ (અ. ૮૨-૮૩) મુહુત-‘ મુહુદ ’ જોઈએ એમ લાગે છે. કુરુક્ષેત્ર-સ્થમંત પંચક ક્ષેત્ર. સૂર્યગ્રહણવેળા કૃષ્ણ યાદવો સાથે પવિત્ર કુરુક્ષેત્રે ગયા; વ્રજમાંથી નંદ-યશોદા અને ગોપ-ગોપીઓને પણ બોલાવ્યાં. આનંદાદિ ગોપ, અને ગોપીઓનાં મનનું સમાધાન કર્યું. અ. ૮૨. ૧૪-૧૭; અને ૩૦-૪૯૩ બેન પૃથા-કુંતી અને ભાઈ વસુદેવ મળ્યાં (૧૯-૩૧). કવિ અ. ૮૨ મો અને ૮૩ ના ૧-૫ છોડી દે છે. ભાગવતમાં સ્ત્રીસમાજ મળતાં દ્રૌપદી કૃષ્ણની અષ્ટ પટરાણીઓ અને બીજી રાણીઓને તેમણે કૃષ્ણ સાથે તેના શા ગુણથી મોહીને વિવાહ-લગ્ન કર્યું એ પૂછે છે, અને પ્રત્યેક પોતપોતાનું મોહકારણ કહે છે (અ. ૮૩. ૫-૪૩). ૫૩. (અ. ૮૪) ત્યાં નારદાદિ મુનિ આવ્યા; આ પ્રસંગનો કૃષ્ણ અને નારદનો સંવાદ વિચારણીય છે. (અ. ૮૪. ૯-૨૭). વસુદેવે મુનિઓને કર્મનાશનો ઉપાય પૂછ્યો. (૨૯) નારદનું વચન શ્રવણીય છે. (૩૦-૪૧). પછી તેમની મદદથી વસુદેવે યજ્ઞ કર્યો. પછી નંદને ત્રણ મહીનાના સમાગમ પછી વ્રજમાં પાછા મોકલ્યા (૬૬). ૫૩ દેવકીને તેના પહેલા છ પુત્રોને પાતાળમાંથી આણી દાખવ્યા (અ. ૮૫). ૫૪ (અ. ૮૬) મૈથિલમાં બે વિષ્ણુ ભક્ત હતા: રાજા બહુલાશ્વ (જનકના વંશનો) અને બ્રાહ્મણ શ્રુતદેવ. બન્નેય સમાન કક્ષાના વૈષ્ણવ હતા: એક રાજા અને બીજો રંક. કૃષ્ણ બળરામ આદિ સાથે ત્યાં ગયા; બન્નેએ સત્કાર્યો અને (દ્વયોઃ પ્રિય-ચિકીર્ષયા । ઉમયોરવિશેગ્રેહમુમાખ્યાં તદલક્ષિતઃ ૨૬) બન્નેને ઘેર એકીવેળા ઉતર્યા. (અ. ૮૬. ૧૩-૫૯ આમાં આ પ્રસંગ જોવો). ૫૫ મુલદ્રાહરણ; અ. ૮૬. ૧-૧૨. ઠામ-વૈકુંઠ.

પા. ૧૮૭-૭. ૫૬-૬૧. ૫૬ (અ. ૮૭) પરીક્ષિતે પ્રશ્ન કર્યો
 કથં ચરન્તિ શ્રુતયઃ સાક્ષાત્સદસતઃ પરે ૧ । આ સંબંધમાં નારદ અને
 નારાયણનો સંવાદ નિરૂપી, સનન્દને શ્વેતદ્વીપના બ્રહ્મવાદીઓને શ્રુતિનું
 જનહિતકાર્ય અને બ્રહ્મસ્તુતિ સમજાવેલાં તેનું વ્યાખ્યાન ભાગવત-
 કારે કરેલું છે. ૫૭-૫૮ રુદ્રમોક્ષનો ૮૭ મો અધ્યાય કવિ છોડે છે.
 (અ. ૮૯) સરસ્વતીતટે સત્રમાં ભેગા થયેલા ઋષિઓને પ્રશ્ન
 થયોઃ વિતર્કઃ સમમૂલેષાં ત્રીજ્વધીશેષુ કો મહાન્ ૧ । બ્રહ્મા, રુદ્ર અને
 વિષ્ણુમાં મોટો કોણ ? આની ખાતરી કરવા તેમણે બ્રહ્માપુત્ર ભૃગુને
 મોકલ્યા. તે પહેલાં બ્રહ્માને ત્યાં ગયા, તેમને વંદન ન કર્યું, એટલે તે
 ક્રોધે ભરાયા. તેમને શાન્ત કરી ભૃગુ રુદ્રની પાસે ગયા; તેમને કટુ વેણુ કહ્યાં,
 તે ક્રોધાન્વિત થયા. તેમને શાન્ત કરી ભૃગુ પરભાર્યા વૈકુંઠ ગયા.
 વિષ્ણુ સૂતા હતા, તેમની છાતીમાં લાત મારી, તે ગુસ્સે ન થયા, પણ
 ઉલટા શાન્તિથી ભૃગુને તમારા પગને તો નથી વાગ્યું એવી પૃચ્છા કરી
 તેમનો પગ ચાંપવા લાગ્યા. આમ વિષ્ણુ મોટા એ સિદ્ધ કરી ભૃગુ
 પાછા બ્રાહ્મણો પાસે આવ્યા. (અ. ૮૯. ૧-૨૦). હૈર્ધ-હેરે,
 છાતી ઉપર. પસાધ-કૃપા. ‘ બ્રહ્મા અને રુદ્રનો ભૂપ, તેમનાથી ચઢી-
 થાતા વિષ્ણુ છે. ’ ૬૦ (અ. ૮૯) અર્જુનનો ગર્વ ઉતારનારો આ
 પ્રસંગ છે. દ્વારકાના એક બ્રાહ્મણના પુત્રો જન્મતાં વેત જ મરતા;
 આમ આઠ પુત્રો મુઆ, એટલે તેણે કૃષ્ણની સલામમાં આવી, આકંઠ
 કરી, યાદવોનાં બલને હીણ્યાં. અર્જુન ત્યાં હતો, જેણે દશમા પુત્રને તેના
 જન્મવેળા તેને ત્યાં હાજર રહી, ઉગારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. પ્રસંગ
 આવતાં અર્જુન ત્યાં ગયો પણ તેના પુત્રને ઉગારી ન શક્યો. બ્રાહ્મણે
 તેની ધણી નિર્ભત્સના કરી, અર્જુન બળવા તૈયાર થયો. કૃષ્ણ તેને
 રથમાં સાથે લેઈ અનેક લોકાલોક વટાવી, વિષ્ણુલોકમાં લેઈ ગયા; જ્યાં
 અર્જુનનો ગર્વ ઉતાર્યો અને બ્રાહ્મણપુત્રને પાછા આણ્યા. પ્રભાસ
 અ. ૯૦. ૬૧ નિઉ-તેવુ. પ્રમેહ-આનંદકર વૃદ્ધિ.

કલા ૧૫ મી, નવમી લીલા સુક્તિ, સ્કંધ ૧૧ મો.

(આમાં ૧૧ સ્કંધના ૩૧ અધ્યાયનો સંક્ષેપ છે. ભાગવત ધર્મ વા ભક્તિસંપ્રદાયનું રહસ્ય વા નિષ્કર્ષ આ સ્કંધમાં નિરૂપાયાથી આ અધ્યાય ભાગવતના સુવર્ણ કળશ ૩૫ લેખાય છે; પરમ ભાગવત ઉદ્ધવને શ્રીકૃષ્ણે સ્વધામ સીધારવા પૂર્વે તેનાં આતુરતા અને અધિકાર જોઈ આ રહસ્ય સરસ અને સુંદર રીતે સમજાવ્યું છે. ૨૧ અધ્યાય આ નિરૂપણ તથા સંવાદે રોકેલા છે; તેમાં ઉદ્ધવના ૨૨ મુખ્ય પ્રશ્નોનું નિરાકરણ થયું છે. આ સ્કંધમાં નવમી લીલા સુક્તિ, આત્યંતિક(absolute)મોક્ષ નિરૂપાયેલો છે. તેનાં બે પ્રકરણો છે: કર્મનિષ્ઠા અને જ્ઞાનનિષ્ઠા. પહેલા અધ્યાયમાં યદુકુલનો સ્વતઃ સંહાર થાય એવો એકસામટા વિનાશનો ઉપાય શાપ દ્વારા ચિતવી, શ્રી કૃષ્ણ યાદવો દ્વારા જ એ ઉપાય યોગ્ય છે; જીગ્મથી પાંચમા સુધી વાસુદેવ નારદ પાસેથી નવ પ્રશ્નોનું સમાધાન (કર્મનિષ્ઠા અને પ્રભુ-પ્રાપ્તિનો સંબંધ) જનક-યોગેશ્વર સંવાદ દ્વારા મેળવે છે. ૭ ટામાં દેવો શ્રી કૃષ્ણને સ્વધામ આવવા વિનવે છે. ઉદ્ધવનું હૃદય આ સમાચારથી કળકળે છે, પણ તેને સાથે નહીં લઈ જતાં સંસારમાં રહી હજી વિશેષ ચિત્ત-શુદ્ધિ અને યોગ્યતા સંપાદવા શ્રી કૃષ્ણ તેને દત્તાત્રેય આખ્યાન-ચોવીસ ગુરુપ્રાપ્તિનું કથાનક (અ. ૭), પિંગલાખ્યાન આદિ (અ. ૮. ૯. કહી પ્રમોદે છે. પછી મુમુક્ષુની જીજ્ઞાસાને ઉત્કટ કરનારા, આધ્યાત્મિક તેમ જ તાત્ત્વિક ૨૨ પ્રશ્નો પૂછી ઉદ્ધવ પોતાના મનની શંકાઓનું સંપૂર્ણ સમાધાન કરી લે છે. (અ. ૧૦ થી અ. ૨૯) આ ૨૯ મા અધ્યાયમાં ભાગવત ધર્મનું રહસ્ય સંક્ષેપમાં શ્રી ભગવાને પુનઃ નિરૂપ્યું છે. તે પછી ઉદ્ધવ અદરીકદાર જઈ વસે છે. ૩૦ મામાં યદુ-કુળનો સંહાર અને ૩૧ મામાં શ્રી કૃષ્ણનું સ્વધામગમન વર્ણવાયેલ છે.)

પા. ૧૮૭-૯. ૧-૨. ૧. યોલીધ-કહેવાય (અર્કર્તરી).
 દેવેશ-શ્રીકૃષ્ણ. ૨. ઉલા-સજ્જ રહેલા મન્યેડવનેર્નનુ ગતોડપ્યગતં હિ
 મારં યદાદવં કુલમહો અવિષ્ણમાસ્તે અ. ૧-૩. ૩. ભુજ-આસરિયા-

ભુજથી આશ્રય પામેલા (મત્સંઘયસ્ય ૪) મારા આશ્રયે વિભવ ભોગવતા, સ્વચ્છંદપણે વર્તતા યાદવોનો પરાજય અન્યથી ના થાય, એ તો વાંસનું વન જેમ સ્વસંઘર્ષથી ઉઠતા અગ્નિથી બળે છે તેમ અંદરઅંદરના કલહથી જ તેનો એકસામટો સંહાર થવો ધટે છે. (અ. ૧-૪). મશિં-મિષે, નિમિત્તે. ૪. અથુઝ-(સં અ + બુઝ) યુઝ-કંદર વિનાના, મશ્કરી કે નર્મહાસ્યથી અર્જાણ. ' બ્રાહ્મણ શાપ દે કે હણે તોયે તે પૂજ્ય લેખાવા જોઈએ છે. ' ૫. પિંડારક (' પિંડતારક ' ભૂલ છે) પિતૃએને પિંડ આપવાનું તીર્થ, પ્રભાસ. કાણ્વ, દુર્વાસાદિ ઋષિમુનિઓ (અ. ૧ ૧૧-૨) શુદ્ધિ-વિવેકાદિ આચાર (અવિ-નીતા વિનીતવત્ ૧૩) ૬. ' આ વારે આ સ્ત્રી શું છોરૂં (છોકરી કે છોકરો) જણશે; તે વિચાર કરી કહો. ' જણિશિ-(જણ + ઈ + શિ; ભવિષ્ય તૃતીય પુરૂષ) ૭. કારણુ-મશ્કરી (જનચિષ્ચતિ વો મન્દા મુસલં કુલનાશનમ્ ૧૬) ૮. જંબુવતીના પુત્ર સાંબને સગર્ભા સ્ત્રીનો વેષ પહેરાવી યાદવોએ મુનિઓ પાસે તેને લેઈ જઈ આ પ્રશ્ન પૂછ્યો અને ઉત્તર મળતાં વેષ ઉતાર્યો તો ખરે જ મુસલ નીકળ્યું. ' અવધારી. ' ૯. ' મચ્છ મુસલના ચૂર્ણને ગળી ગયો, અને વઘેલ લોહી કીનારે આવતાં ' તેમાંથી વનસ્પતી ઊગી. મત્સ્યને પાર-ધીએ પકડ્યો અને પેટ ચીરતાં વઘેલા મુસલનો કટકો પણ નીકળ્યો, તેનું તેણે શલ્ય બનાવ્યું (૨૧-૨૩) વિદારી-પેટ ચીરી વ્યાધિ-વ્યાધે, પારધીએ.

પા. ૧૮૬-૯૦. ૧૦-૧૮. (અ. ૨) રિષિ-નારદ. કર્મિ-કર્મ વડે. વસુદેવ: ' દેવોને જેઓ જેવી રીતે ભજે છે તેવી રીતે દેવો તેમને ભજે છે. ' ' દેવા: । છાયેવ કર્મસચિવા: સાધવો દીનવત્સલા: ૬ પણ સાધુઓ તો દીનવત્સલ છે. ' પૃષ્ઠામ્નો ધર્માન્ ભાગવતાંસ્તવ ૭ । વસુદેવે કે નિમિ રાજાએ ' કર્મ યા કર્મનો નાશ ' કેમ થાય એવો સીધો સવાલ પૂછ્યો નથી. પણ અ. ૩૭ના શ્લો. ૬ થી ૧૭ માંથી તેને કવિએ, સંદેહ રૂપે ઉપયોગ્ય છે ! કર્માણિ કર્મભિઃ કુર્વન્ સનિમિત્તાનિ દેહમૃત્ ।

તત્કર્મફલં ગૃહ્નન્મતીહ સુખેતરમ્ અ. ૩. ૬ । યથૈતામૈશ્વરીં માયામ્ દુસ્તરાં
 અકૃતાત્મભિઃ । તરન્ત્યજઃ સ્થૂલધિયો મહર્ષે હ્રદમુચ્યતામ્ અ. ૩. ૧૭ । ૧૧
 નારદ પોતાની શુદ્ધિથી વસુદેવની શંકાનો નિરાસ ન કરતાં ઋષભદેવજીના,
 પુત્રો નવ યોગેશ્વરો અને વિદેહ નિમિ, જનક વગેરે આવા જ નવ પ્રશ્ન
 સંબંધમાં થયેલો સંવાદ સવિસ્તર કહી તેની શંકા નિવારે છે: (અ. ૨. ૧૩થી
 અ. ૫. ૪૯). આ ગહન.વનમાં કવિ અટવાતો નથી, માત્ર તેનું તારણ-નવ-
 નીત (ક. ૧૨) તારવી તેનો નિચોડ ૧૩-૧૬ માં કહે છે. ૧૧ નિમિ-
 અજનાભ ખંડનો રાજા, વિદેહ જનક (અ. ૨-૨૪). પૂછ્યા-પૂછી: નવ-
 (અ. ૨-૨૧) કવિ, હરિ, પિપ્પ્લાયન આદિ. ૧૨-૧૬-કેરું-‘ કેરું ’
 જોઈએ, કવિ નવ યોગેશ્વરોમાંના એક નિમિની બે શંકાના નિરાસ
 કરે છે: (૧) અ. ૨. ૩૨-૩૬ સુધીમાં ભાગવત ધર્મનું રહસ્ય: કરોતિ-
 ચયત્સક્લં પરસ્મે નારાયણાયેતિ સમર્પયેત્તત્ અ. ૨. ૩૬ । વાસુદેવને સર્વ કર્મ
 અર્પણ કરવાં. (૨) ભગવત્પ્રભોધ અને વૈષ્ણવ ભાગવતનાં લક્ષણ
 ૩૭-૫૫. પ્રણયરશનયા ધૃતાક્ષિપદ્મ: સ ભવતિ ભાગવતપ્રધાન ઉક્ત: । અ. ૨. ૫૫ ।
 (૩) અ. ૩ જો: ૧-૧૬-માયાસ્વરૂપ, જોડું દર્શન વસ્તુનું થાય તે
 માયા. (૪) મોહને તરવાનો ઉપાય; અ. ૩. ૧૭-૩૩ જગ્યાસુ
 મુમુક્ષુએ સદ્ગુરુને શરણે જઈ વસ્તુવિવેક સમજવો. (૫) બ્રહ્મનું
 સ્વરૂપ-પિપ્પ્લાયન કહે છે: અ. ૩. ૩૪-૪૦. (૬) કર્મયોગ; ૪૨-૫૫
 વેદાગમમાં વિહિત કરેલા પ્રકારે પૂજન કરવું પિષ્કં વિશોધ્ય સંન્યાસકૃત-
 રક્ષોઽર્ચયેદ્દર્શિમ્ ૪૯ । વેદોક્તમેવ કુર્વાણો...નૈષ્કર્મ્યાં લભતે સિદ્ધિ ૪૬ ।
 (૭) અ. ૪. ૧-૨૩ ભગવાને લીધેલા મત્સ્ય, કમ્બુપ, તૃસિહ, રામ
 આદિ અવતારો. (૮) અ. ૫. ૧-૧૮-અભક્તિ-હરિનું ભજન ન
 કરે તેને સંસારની રહેટમાળમાં ચાલવું અને જવું એટલે તમો વિશન્ત્ય
 નિચ્છન્તો વાસુદેવપરાક્ષમુસ્તા: ૧૮ । અને (૯) અ. ૫. ૧૯-૪૨-
 હરિપૂજના યુગાનુકૂલ ત્રિધિઓ: एवं युगानुरूपभ्यां भगवद्गुणवर्तिभिः ।
 મનુજૈરિજ્યતે ૩૫ । સત્યમાં ધ્યાન-તપસા...૨૨ ।; ત્રેતામાં યાગ (૨૬)
 દ્વાપરમાં અર્ચન યજન્તિ વેદતન્ત્રાભ્યાં પરં જિજ્ઞાસવો ૨૮ ।; અને કલિમાં

સંકીર્તન કલિ સમાજયન્ત્યાયાં ગુણજ્ઞાઃ સારમાગિનઃ । યત્ર સંકીર્તનેનૈવ સર્વઃ
સ્વાયોઽમિલમ્યતે ૩૬ । ૧૩ કરયા-કૃતાઃ ૧૭ ‘આપણે ઠામે નારદ
પહેંચ્યા’ પંચ-અગીઆરમા સંકંધના પહેલા પ્રકરણ કર્મનિધાના પહેલા
પાંચ અધ્યાય. ૧૮ આરોહુ-(સ્વધામે ઊર્ધ્વ લોકમાં) સ્વધામં
વિશસ્વ ૨૭. ચઢો (અ. ૬. ૧-૨૭). શ્રી કૃષ્ણને એ વચનનો
સ્વીકાર. (૨૮-૩૧) કવિ છોડે છે.

પા. ૧૯૦-૩. ૧૯-૩૬. શ્રીજી પ્રકરણ અહીંથી જ્ઞાનનિષ્ઠા
આરંભાય છે. ૧૯ છઠ્ઠી-છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પૂછિ-ઉદ્ધવ પૂછે (મનની,
જીવભાવની શાન્તિનું કારણ શ્લો. ૪૨-૪૭): કૃષ્ણે યાદવોને દારકાથી
પ્રભાસ તીર્થમાં જવા પ્રમોદ્યા અને સૌ સજ્જ થઈ ચાલ્યાત્યારે ઉદ્ધવે પૂછ્યું:
સ્વધામ નય મામપિ ૪૩ । કથં ત્વાં પ્રિયમાત્માનં વયં મક્તાસ્ત્યજેમહિ ૪૫ ।
૨૦. (અ. ૬). એકમનુ-એક જ મન-નિશ્ચયવાળો; શ્રી કૃષ્ણે
ઉદ્ધવને ભૂતકાળ પર ફરવા આજ્ઞા કરી: મમ્યાવેશ્ય મનઃ સમ્યક્ સમદગ્ધિ-
ચરસ્વ ગામ્ ૬ । જુઓ ૧-૧૨. ઉદ્ધવ કહે છે: (૧૩-૧૮) વિષયાત્મ
પુરૂષોથી કામનાનો ત્યાગ દુષ્કર છે માટે તત્ત્વજ્ઞસા નિગદિતં ભવતા
યથાઽહં સંસાધયામિ મગવન્નનુ શાધિ મૃત્યમ્ ૧૬ । ૨૧ ત્યારે કૃષ્ણ કહે
છે: (૧૯-૨૩) આત્મનો ગુરુરાત્મેવ પુરુષસ્ય વિશેષતઃ ૨૦ । ‘મને
(જે) જાણે (તે) જગદીશ કહે (છે).’ ૨૨ મિથ્યા-ખોટા આ-
ભાસ ૩૫. કલ્પિત-જીવે પોતાના મનથી કલ્પેલો. ‘સંસાર-પ્રપંચ,
જે આકારમાં દીસે છે તે કલ્પિત છે, ‘દેખવા માત્ર છે,’ એનો સાચો
આધાર તો નિત્ય અવિકારી સર્વવ્યાપી વિષ્ણુ છે.’ ૨૩ સમીપિ-
સમીપે, દરેક જીવના હૃદયમાં. ચિંતવિ-(આત્માર્થ) ચિંતન કર.
પ્રતીતિ-એ સમજાય તે માટે તેના પ્રમાણરૂપે દત્તાત્રેયે ચોવીસ ગુરુઓ
કર્યા હતા તેનું આખ્યાન ભગવાન કહે (છે) (અ. ૭ના શ્લો. ૨૪થી અ.
૧૦). ૨૪ યાદવોના પૂર્વજ યદુ વનમાં ફરતા હતા ત્યાં એક (અવધૂતં દ્વિજં)
બ્રાહ્મણ (દત્તાત્રેય) ને જોયા અને પૂછ્યું: (અ. ૭. ૨૬-૩૧) કુતો બુદ્ધિરિયં
બ્રહ્મન્નકર્તુઃ સુવિશારદા । યામાસાઘ મવાલ્લોકં વિદ્વાંશ્વરતિ વાલવત-જેના

વડે વિદ્વાન હોવા છતાં નિર્દોષ બાળક જેવે આપ આ લોકમાં વિચરી
 શકે છે, એવી સુવિશારદ બુદ્ધિ આપે શી રીતે મેળવી ? ૨૬
 ત્યારે ' અવધૂત કહે ' : સન્તિ મે ગુરવો રાજન્બહવો બુદ્ધયુગાશ્રિતા : ।
 ચતો બુદ્ધિસુપાદાય મુક્તોઽડ્યામીહ તાન્શ્રુણુ ૩૨ । ૨૫. પછી દત્તાત્રેય પ્રત્યેક
 ગુરુ પાસેથી પોતે શું શું શીખ્યા તે નિવેદે છે. સરીસ-સાથે ચોવીસઃ
 (શ્લો. ૩૩) ૨૬. ૧ પ્રશ્નીઃ નિષ્કંપ-ક્ષમાઃ ઇષ્ટ માર્ગથી, ભૂતોનાં
 આક્રમણ-છલ છતાં ન ચળાય એવું ધૈર્ય-(૩૭-૩૯). ૨. વાયુઃ
 નિઃસંગઃ; નાના પ્રકારના વિષયોમાં ફરવા છતાં નિરાસકિતઃ (૪૦-૪૪)
 ' નઇસંગ ' ' નિઃસંગ ' જોઇએ. ૩ આકાશઃ ઉદાસીનપણુંઃ નિર્લેપઃ
 સ્થાવરજંગમ સૃષ્ટિમાં વ્યાપક હોવા છતાં તેના ખીલાવ કે નાશથી તટસ્થ
 લાગણી રહિત-અસંગ રહેવું તે (૪૨-૪૩). ૪ જલઃ નિર્મલતાઃ જેમ
 જલ સ્વચ્છ, સ્નિગ્ધ, અને મધુર છે અને તે મૈત્રી, ઉપસ્પર્શ અને
 કર્તનથી પવિત્ર કરે છે, તેમ વિશેષકે થવું તે. (૪૪) ૫ પાવકઃ,
 અગ્નિઃ મહત્યાગઃ સર્વલક્ષી હોવા છતાં મલને ન સ્વીકારવાનો-પોતાનામાં
 ન રાખવાનો ગુણ (૪૫-૪૭). ૬ શશિ-ચંદ્ર. શિશિ તયા- ' શશિ
 તયા ' જોઇએ. તયા-(સં. તજ્) ક્ષયઃ વિક્રિયાનું વર્જનઃ કલાઓના
 હાસ-ક્ષય, વૃદ્ધિ થવા છતાં, એ દેહના ધર્મ છે, આત્માના નથી, તેથી
 ચન્દ્ર એ વિક્રિયા જાણે ન જ થતી હોય તેવા ભાવથી વર્તે છે, તેમ
 મુનિએ દેહસંસ્કારોથી વિરક્ત રહેવાનું. (૪૮) ૨૭-૭ રવિઃ અભેદઃ
 ભેદશૂન્યતાઃ જેમ કાલવશાત્ ગો(કિરણ) પતિ સૂર્ય ગો(કિરણ)
 વડે ગો(જલ) ને શોષે છે અને પડ્મી તેને આકાશમાં છોડી દે છે
 તેમ યોગી, ગુણો (ઇન્દ્રિય ધર્મો) વડે ગુણો(વિષયો) ને સ્વીકારે
 છે અને છોડે છે, પરંતુ તેમાં લપટાયલા રહેતા નથી. એટલે કે
 ઉપાધિથી ભિન્ન (ભેદવાન) દેખાય છે, પણ વસ્તુતઃ અભિન્ન-ભેદ-
 શૂન્ય છે. (૪૯-૫૧). ૮ કપોતઃ કબૂતરઃ નિઃસ્નેહતાઃ (જુઓ
 આખ્યાન અ. ૭. ૫૨-૭૪) એક અરણ્યમાં કપોતકપોતિની સ્નેહથી
 નિબદ્ધ રહેતાં, અમનચમન ઉડાવતાં હતાં. પછી તેમને સંતતિ થઈ અને

અને આનંદકલ્લોલ કરવા લાગ્યાં. એક વેળા પારધીએ જાળ નાંખી તેમનાં
 બચ્ચાં પકડ્યાં. કપોતિનીએ બહારથી આવતાં તે જોયું અને એલાન બની
 પોતે જ એ જાળમાં સપડાઈ. પછી કપોત આવ્યો. કુટુંબવિહોણો થતાં
 સંતાપગ્રસ્ત થતાં તે પણ તેમાં પડ્યો. આથી ગૃહસ્થાશ્રમી અતિસ્નેહ વા
 આસક્તિ રાખે તો સંતાપ સહેવો પડે, માટે નિઃસ્નેહ થવું. આ આઠ હીન—
 કનિષ્ઠ ગુરુઓ. ૯ અજગરઃ દૈવથી જેટલું અને જેવું પ્રાપ્ત થાય તેટલાથી
 અને તેવાથી સંતોષઃ અરણ્યમાં અજગરને લાગ્યવશાત્ શિકાર મળી
 રહે છે, શોધવા ભટકવું પડતું નથી, જે વેળા જે મળ્યું તેથી સંતોષ
 માને છે (અ. ૮. ૧-૪.). ૧૦. સમુદ્રઃ જલકાર્ધ ન જવું તે; અનેક
 અનેક નદીઓનાં પાણી આવે છે, છતાં તે સ્વમયોદ્ધા ત્યજતો નથી;
 તેમ સૂર્યોદિના તાપથી શોષાય છે છતાં સૂકાઈ જતો નથીઃ ન ઉદ્ધત
 થવું, તેમ ન વિષાદી થવું (૫-૭). ૧૧ પતંગ-પતંગીઉઃ રૂપથી ન લોભાવું
 તે; પતંગીઉં રૂપથી લોભાતાં દીવામાં પડી જળી મરે છે, માટે ગૃહસ્થા-
 શ્રમીએ માયાવાળાં, વનિતા, સંપત્તિ આદિમાં લોભાઈ ગુંથાઈ સ્વનાશ ન
 કરવો. ૨૮. ૧૨. મધુકરઃ ભમરોઃ મધુકરી વૃત્તિ, જે પુષ્પમાંથી મધ મળ્યું
 તે લેખ, બીજા ઉપર જવું, એકમાં જ સપડાઈ ન રહેવું, પણ સર્વમાંથી સાર
 સાર સંગ્રહવો; તેમ મુનિએ નાનાંમોટાં શાસ્ત્રાદિમાંથી સાર સંગ્રહવો;
 વળી માખીની પેઠે મધપૂડો ન કરવો, નહીં તો મધલોભી પારધી મારીને
 સંગ્રહેલું મધ લેઈ જાય; સરખાવો; સાંખ્ય ૬. ૪-૧૩ (સૂત્ર) बहु-
 शास्त्ररूपासनेऽपि सारादानं षट्पदवत् । વળી મુનિએ ભિક્ષા અર્થે
 અન્નાદિ ન સંગ્રહવાં અને દેહ ટકે તે પૂરતું જ ખાવું, તેને તો હાથ એ જ
 પાત્ર અને ઉદર એ જ સંગ્રહસ્થાન હોવું જોઈએ. (૬-૧૨). ૧૩
 હાથી; સ્પર્શ, અંગસંગ ન કરવો તે; હાથીને પકડનારાઓ ખાડામાં
 કૃત્રિમ હાથિણી ઉભી કરી તેને તેમાં આકર્ષી પકડે છે, માટે મુનિએ
 સ્પર્શ વા અંગસંગતોયે લોભ ન રાખવો (૧૩-૧૪). ૨૪ મધુહાઃ
 સંચિતત્યાગ; નિર્લોભ; પારધી મધપૂડો માખીએ સાંચેલું મધ લેવાના
 લોભથી તેને તોડી મધ હરે છે, પણ તે તો માત્ર વેચી પૈસા

કરવા પૂરતો મધનો ગ્રાહક હોઇને તેનો ભોગ તો ખીજાએ લે છે. માટે યતિએ કાંઈ જ સાંચવું કે સાટવું નહીં (૧૫-૧૬) ૧૫ હરિણુ-મૃગઃ શ્રવણમોહઃ ગીતમાં મુગ્ધ કરી પારધી મારે છે, માટે યતિએ સ્ત્રીનૃત્યાદિથી દૂર રહેવું (૧૭-૧૮). ૧૫ મીનઃ માછલુંઃ રસમોહત્યાગઃ જિતેન્દ્રિયપણુંઃ ઢીમર આદિ ખાવાની ચીજવાળા 'અડિશ્વ' (લોહાના કાંટા) વડે માછલાંને પકડે છે, એથી મુનિએ જીવહારસ ન રાખવો (૧૯-૨૧). કહેવતઃ- 'રસ એટલી વ્યાધિ અને સ્વાદ એટલો વટાળ.' ૨૯ તાં (જીવહારસ) તાવજિતેન્દ્રિયો ન સ્વા-દ્વિજિતાન્દ્રિયઃ પુમાન્ । ન જયેદ્રસનં યાવજ્જિતં સર્વં રસે જિતે ૨૧ । પંડિત-વિદ્વાન ગર્વ માં ધરશોઃ કાંઈ વિદ્યાપ્રાપ્તિથી ઇન્દ્રિયજન્ય નથી થતો, જીવહારસ જ્યાં સુધી જિતાયો નથી, ત્યાં સુધી કાંઈ જિતાયું જ નથી. આ આઠ મધ્યમ. ૩૦. ૧૭. પિંગલા; નિરાશપણું, આશા-રહિતપણું. જીએ આખ્યાન અ. ૮. ૨૨-૪૪. વિદેહ નગરમાં એક વેશ્યા પિંગલા રહેતી. તે નિત્ય શણગારાઈ ધનલોભને અર્થે પુરુષોને લલચાવતી. તેને એકદા મધ્ય રાત્રિ વીત્યા છતાં કોઈકામુક ન મળ્યો, એટલે તીવ્ર વૈરાગ્ય થયો, અને આશા છોડી સુખેથી શયન કરી ગઈઃ આશા હિ પરમં દુઃખં નૈરાશ્યં પરમં સુખમ્ ૪૪ । સરખાવોઃ સાંખ્યદર્શન ૪-૧૧ નિરાશી મુક્તી પિજ્જલાવત્ । પૂરા-પૂર્વે. ૧૮. ટીટોડું-પક્ષી, અપરિગ્રહઃ મનુષ્યને જે અતિ પ્રિય વસ્તુ હોય છે તેનો પરિગ્રહ આપંદે દુઃખને અર્થે છે, માટે અકિંચન, અપરિગ્રહવાળો અનન્ત સુખ મેળવે છેઃ જેમ ટીટોડાએ એક માંસનો ટુકડો પકડયો હતો, તે એના મુખમાંથી પડાવવાને ગીધ આદિ બલવાનોએ મથન કર્યું, અને ટીટોડો એ કટકો પડતો મૂકતાં સુખી થયો (અ. ૯. ૧-૨). સરખાવોઃ " જ્યેનવત્ સુખી દુઃખી ત્યાગવિયોગાભ્યામ્ " સાંખ્યઃ ૪-૫. ૧૯ બાલક-નિરભિમાન-બાલકને ચિંતા નથી હોતી તેમ માન કે અપમાનની લાગણી ટકી રહેતી નથી; એથી અવધૂત કહે છેઃ આત્મકીદ આત્મરતિવિચરા-મીહ બાલવત્ । વિમુગ્ધ અને જડ બાલક ગુણોથી પર ગયો હોય છે.

(અ. ૯. ૩-૪) ૩૧. આ પંક્તિ આમ જોઇએ: 'કુમારી નહ શરકારેણ એકાકી, એકમના તેણુ' ૨૦ કુમારીકંકણુ: એકાકી-પણું; બંધુઓને ત્યાં એક કુમારી રહેતી હતી. તેનું માણું કરવા પરા-ણાઓ આવ્યા. તેમના આતિથ્ય માટે કુમારી ડાંગર છડવા બેડી. મુસળ ઉપાડતાં મૂકતાં હાથનાં કંકણ (શંખ-બંગડી) ખખડ્યાં, એટલે એક પછી એક કાઢી નાંખી, અકકેકું રાખતાં વગર અવાજે સુખેથી કામ કરી શકી. તેમ યોગીએ એકલા રહેવું (અ. ૯. ૫-૧૦) સરખાવો : बहुर्मियोने विरोधो रागादिभिः कुमारी शङ्खवत् । સાંખ્ય ૪-૯ તેમ ૨૧ શરકાર-(શરકારેણ-શરકાર પાસેથી) એકચિત્ત: બાણ બનાવનારો તેમાં જ ચિત્ત પરાવાતાં રાજ પાસે આવ્યો હોય છતાં તે તરફ અલક્ષ્ય રહે છે તેમ એક જ ભગવાનમાં મન રોકી અન્ય વસ્તુમાં લક્ષ ન રાખવું (૧૧-૧૪). તેણુ-તેની પેડે. ૨૨ સાપ: ધરખારની કડાકૂટના આરંભ-પ્રયત્નનો અભાવ: સાપ જેમ ઉદર વગેરેએ રચેલા દરમાં સુખથી રહે છે, તેમ ગૃહ, દેહ આદિ નાશવંત હોઈ તેની બાંધણી કે દહારાનો પ્રયત્ન તેમ આદર મમત્વ નહીં કરવાનાં (૧૫). સરખાવો: अनाग्नेऽपि परगृहे सुखी सर्ववत् સાંખ્ય. ૪-૧૨. ૨૩ ઊરણનાભ-(નાભીમાંથી તંતુની લાળ-જાળ કાઢનાર કરોળીઓ) કરોળીઓ પોતાની નાભીમાંથી લાળ મુખ વાટે કાઢી જાળ પ્રસારે, રચે છે અને પાછી સંકેલી લે છે તેમ મહંશ્વર પણ જગતને પોતાના-માંથી સર્જે. તેમાં રમી રહ્યા પછી પાછું તેનો ત્રાસ કરી જાય છે. યોગીએ નિશ્ચયપૂર્વક આ ભાવથી એક જ બ્રહ્મ ઈશની આ સહુ કૃતિ છે એ ભાવ સેવવો (૧૬-૨૧). ૨૪ ધ્યેય: તદ્વાકારવૃત્તિ ધ્યાતાએ ધ્યેય રૂપ થવું તે. ભમરી કીડાને પકડી દરમાં પૂરે છે, પછી તે કીડાને એકદમ ન મારતાં જતી આવતી તેને ટોચ્યાં જ કરે છે, આખરે એ કીડો, 'ઓ ભમરી આવી' એવા એક જ ધ્યાનમાં પડી પોતે ભમરી બની જાય છે, તેમ જીવે ધ્યેય બ્રહ્મ રૂપ થવું (૧૭-૨૩). આ આઠ ઉત્તમ. પચીસમો ગુરુ તે આ દેહ. અચિર-અસ્થિર. એની પાસેથી ' નશ્વર

ભાવ' શીખવો (૨૪-૩૦) એ શ્રેષ્ઠ ગુરુ છે, માટે તેનો પૃથક્ ઉદ્દેશ કરાવ્યો છે. અવધૂત અંતે કહે છે: “એક ગુરુથી સુસ્થિર પુષ્કળ જ્ઞાન થતું નથી.” ૩૩ ‘હિત-કલ્યાણ સાધવાનું કારણ-હેતુ જાણી-સમજી.’ ૩૩-૩૭ માં કવિ અ. ૧૦-૧૧ નો સાર તારવે છે અને અ. ૧૨ મો છોડી દે છે; જેમાં સત્સંગ અને નિઃસંગનો ઉપદેશ છે. અ. ૧૦-૧૧ માં વર્ણાશ્રમ, ને કુલાચાર, વૈષ્ણવ ભક્તે વિચારવા અને આચરવા યોગ્ય અધ્યાત્મ જ્ઞાન, પરમાર્થતત્ત્વ અને વિજ્ઞાન-એ સહુ વર્ણવેલું છે. “સંસારનું અનાદિપણું, અને પરમાર્થ તત્ત્વ તથા વિજ્ઞાનના વિવેક સંબંધી કથા ભગવાન બોલે છે.” ૩૪ શ્રદ્ધાવંત-અવહિતઃ સ્વર્ગેષુ મદાશ્રયઃ વર્ણાશ્રમકુલચારમકામાત્મા સમાચરેત્ અ. ૧૦-૧૧ । કામનાવર્જિત-દ્વંદ્વની આશા વગર કર્તવ્ય કરનાર જોઈ-સમજે. જેમ જેમ એક ક્રમ સધાય તેમ તેમ એ નીચો ક્રમ છોડે અને ઉંચે ક્રમે આરોહિ-ચઢે. ‘આરોહિ-આરોહ-ધ’ જોઈએ. ૩૫ ગુણ એ જ માયાનું મૂલ છે. બંધ અને મોક્ષ એ બિહુનું કારણ ગુણ છે, કારણ ગુણ વડે જ એ બે ભાવ બંધાય છે. (ગુણેવિરચિતો દેહોઽયં...મંસારસ્યનિબંધઃ...૩ વિદ્યાચ્છિદાત્મનઃ ૧૦ । આત્મ-અતિ નિર્મલશુદ્ધિ ગુણથી પ્રસૂત-ઉત્પન્ન માયાને ધૂએ છે, આ વિશ્વ જેનું રૂપ છે એ ગુણોને બાળે છે, અને કાષ્ટ રહિત અગ્નિની પેઠે પોતે જ શાન્ત થઈ જાય છે. ” અ. ૧૦-૧૩. (દશમો અધ્યાય વિચારવો) ‘બંધ અને મોક્ષ એ બંને ભ્રમ છે અને મૂલ રહિત છે.’ જુઓ અ. ૧૧-૧. ગુણસ્ય માયામૂલત્વાન્ન મે મોક્ષો ન બન્ધનમ્ । યંત્રારૂઢ-સરખાવો ભગવદ્ગીતાઃ ભ્રામયન્સર્વભૂતાનિ યન્ત્રારૂઢાનિ માયયા । ઉપાધ-ઉપાય. જુઓ અ. ૧૧. ૧-૪૧, તથા ૩૩-૪૧. ૩૭ પૂજા-સૂર્યોન્નિર્વાદ્ધાણો ગાવો વૈષ્ણવઃ સ્વં મરુજ્જલમ્ । ભૂતાત્મા સર્વભૂતાનિ મદ-પૂજાપદાનિ મે ૪૨ । “ આ સહુ સ્થાનોમાં શીખ્યકાદિથી યુક્ત ચતુર્ભુજનું ધ્યાન ધરતાં ભક્ત મારે વિષે સદ્ભક્તિ મેળવે છે ” ૪૬-૪૭. અ. ૧૨ કવિ છોડે છે.

પા. ૧૯૪-૬. ૩૮-૫૧. અ. ૧૩. ૩૮ 'સત્વ, રજસ અને તમસ, એ શુદ્ધિના ગુણો છે (બુદ્ધેર્ન ચાત્મનઃ ૧૩. ૧.) 'સત્વથી ભક્તિરૂપ ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે રજસ તથા તમસને હણે છે (૨), આ ત્રણ ગુણના હેતુ દર્શ છે: “ ભાગમોડપઃ પ્રજા દેશઃ કાલ કર્મ ચ જન્મ ચ । ધ્યાનં મંત્રોડર્યસંસ્કારો દશૈતે ગુણહેતવઃ । અ. ૧૩. ૪ । જાણિ-(આરાથે) જાણ. વૃદ્ધં વૃદ્ધ પુરુષો આમાંથી જેને સેવે-વખાણે તે સાત્વિક, અને ત્યજે-નિન્દે તે તામસ, અને ઉવેષે તે રાજસ. ’ અ. ૧૩-૫. ૫૨-૫૨૦, આધો. ઉવેષી-(ઉપેક્ષિતઃ). નિરવાણિ-ચોક્કસ. ૩૯ ઉદ્ધવના પ્રશ્ન(શ્લો. ૮.)નો ઉત્તર. વિષયા (બહુ) અને ચિત્ત એકમેકથી સંલગ્ન છે. (ગુણેષ્વા-વિશ્વતે ચેતો ગુણાથેતસિ ચ પ્રમો ૧૭ । સમંધ-સંબંધઃ હંસસનંદન-સંવાદઃ અ. ૧૩. ૧૫-૪૧. સનકાદિકોએ ભગવાનને વિષયત્યાગનો માર્ગ પૂછતાં, શંકરની આવી જ જીરાસાની તૃપ્તિ અર્થે પોતે ‘ હંસ ’ રૂપ લેઈ આ સવાલની જે ખટપટ પોતે કરી હતી તે સમજાવી. બિહુનુ-ગુણો-વિષયો અને ચિત્ત-નો, રીક્ષેત (દેખાઈ) વિષ્રમમિદં મનસો વિલાસં ગુણવિસર્ગકૃતો વિકલ્પઃ માયા ૩૪ । ૪૦ (અ. ૧૪.) ઉદ્ધવ પૂછે છે: “ બ્રહ્મવાદીઓએ મોક્ષનાં સાધન બહુ બહુ કહ્યાં છે તેમાં કયાં પ્રધાન છે ? ” (૧) ભગવાન તેના ઉત્તરમાં ભક્તિયોગ વર્ણવે છે. એ પુરાણો યોગ તેમણે બ્રહ્માને, બ્રહ્માએ મનુને, અને એ પરંપરાએ દેવ, ગુણકાદિએ જાણ્યો. (૩-૬) ભાવધ-ભાવે, આદરથી ગ્રહે. પરંતુ “ વિવિધ વાસનાઓથી ભૂતોના પતિ ભેદવાળા થાય છે અને એ ભેદો પરંપરાથી વધે છે. (૭-૮) કોઈ યક્ષને, કામને, સત્યને, શમને, કોઈ તપને, દાનને, વ્રતને શ્રેયસ્સાધન માને છે (૧૦). ‘ ભગવાનની સેવા એ સહુથી મોટું સાધન ’-મત્તયાહમેકયા ગ્રાહ્યઃ શ્રદ્ધયાત્મા પ્રિયઃ સતામ્ ૨૧ । ભક્તિયોગનું વર્ણન જુઓ: (૨૧-૪૫) ચૌદમર્ધ-ચૌદમા અધ્યાયમાં, જે કવિ છોડી દે છે. ૪૧ (અ. ૧૫) ઉદ્ધવ પૂછે છે: કેવી ધારણાથી, શા પ્રકારની અને કેટલી સિદ્ધિઓ મળે છે ? તેના ઉત્તરમાં ભગવાન ૮ + ૧૪ મળી ૨૨ (જે કે ગણત્રીથી ૨૩)

સિદ્ધિઓ વર્ણવે છે. ૮ અણ્ણિમાદિ પ્રસિદ્ધ; ખીજી ૧૦-અનૂર્મિમમત્વ, દૂર-
 શ્રવણદર્શન, મનોજય, કામરૂપ, પરકાયપ્રવેશન, સ્વચ્છંદમૃત્યુ, દેવ-
 સહક્રીડાનુદર્શન, યથાસંકલ્પસિદ્ધિ, અપ્રતિહતગતિ, અને આરા
 (૬-૭); ખીજી ચાર (પાંચ) ત્રિકાલશત્વ, અદ્વંદ, પરચિતાલ્પભિચતા,
 અગ્ન્યાકાંશુવિષાદિપ્રતિષ્ઠા, અને અપરા (૮-૯). પનરમઘ-પંદરમા
 અધ્યાયમાં. આ સહુના વર્ણન આદિ માટે જુઓ ૧૦-૩૦. વાંછર્ધં
 આ સિદ્ધિઓ ઉત્તમ યોગમાં અંતરાય રૂપ છે (૩૩), સર્વનો હેતુ
 અને પતિ ભગવાન છે, (૩૫) જે માટે નિર્ગુણ-નિષ્કામ ભક્ત છે તે
 તે મનથીયે આ સિદ્ધિઓ ન વાંછે. ૪૨ સોલમઘ-સોળમા અધ્યાય-
 માં ઉદ્ધવનો પ્રશ્ન: પૃથ્વી, સ્વર્ગ, પાતાળ અને દિશાઓમાંની વિભૂ-
 તિઓ કહો (૫). ઉત્તર-ભગવદ્ગીતાના દશમા અધ્યાયનો સંક્ષેપ
 છે. પણ ભગવાન કહે છે: મનોવિકારા एवैते यथा वाचाभिधीयते ૪૧ ।
 યોદ્યુ-સાધનભક્તિનો ઉપાય કહ્યો. ઉદ્ધવનો પ્રશ્ન: ધર્મસ્ત્વદ્ભક્તિ-
 લક્ષણ:...વર્ણય મે પ્રસો । અ. ૧૭. ૭. ત્રિહુહુ-ત્રણમાં, ૧૭, ૧૮, અને
 ૧૯ માં. ચાર યુગ, તેનું ધર્મકર્મસ્વરૂપ (૧૦-૧૨); વર્ણુ અને
 આશ્રમનું વિધાન; શમદમાદિ, તે તે વર્ણુની (કુલ ૨૭) પ્રકૃતિઓ
 સ્વભાવ, સંસ્કાર અને કર્મો, તેના વિધિ અને નિષેધો, વગેરે, ‘ચારે’
 વર્ણુના મનુષ્યોના ધર્મોનો મહિમા કહ્યો. ત્રિણિ-અ. ૨૦, ૨૧
 અને ૨૨ માં ‘ જે એના અધિકારી, જાણવાને પાત્ર છે તેમને એનો
 વિચાર-વિવેક કહીશ: ૪૩ ‘ ત્રણ યોગ છે, એ સિવાય અન્ય કોઈ
 ઉપાય મોક્ષનો નથી ’ (અ. ૨૦-૬.) અધિકારી: (શ્લો. ૭-૮-૯) ૪૩
 કર્મયોગ: ‘ વિષયો અને સંભોગમાં જેનું મન રમે છે. ’ અનિર્વિણ-
 ચિત્તાનાં કામિનાં (૬). કરેણુ-કરવો. સર્વં જુઓ શ્લો. ૧૦. ૪૪
 ભક્તિયોગ: શ્લો. ૮; ને ૧૧. ૪૫ જ્ઞાનયોગ: ૬, ને ૧૧. ‘ દરશનિ ’
 ‘ દરશર્ધ ’ (જોધએ)-જુએ, સમજે. ૪૬ સલિંગ-સદેહ. વસુધાં-વસુધામાં.
 ૪૭ શાસ્ત્રહ-શાસ્ત્રનું (હ-છટ્ટીનો પ્રત્યય, ‘ તણું ’ પછી આવતાં બેવડાય
 છે). વિધિ-‘ આચરવા યોગ્ય કર્મ.

પા. ૧૯૭-૯. ૫૨-૬૪. હવઈ (અ. ૨૩) એક ભક્તની કથા: આ ' ભિક્ષુગીત ' કહેવાય છે (૫). ૫૩ શ્રી૦-લક્ષ્મીના મદ્યથી ભરપૂર. ૫૪ આવટધ-આવટે, ગુંચાયાં, ભટકારા માર્યા કરે: ' જાણે રખેને મારી માયા. ધન ઘટે, ઓછાં થાય, ૫૫ કંઠ્ય-કંજુસ. (૧૦) ગોત્રી-ખાઈ જવાનો ' સંબંધ ધરાવનારા. ૩ દાયાદા: વારસ, ગોત્રી: (ધર્મકાર્ય), ચોર, અગ્નિ અને રાજ, (૧૦) સૌથી મોટા વારસ ધર્મનું અપમાન, તેને કોપ થતાં ચોર, અગ્નિ અને રાજ કોપ્યા. ૪ દાનં એ ત્રણ ગતિ ભર્તૃહરિ નીતિશતકમાં છે. ૫૭ રાખંતા-ખાધા વિના સાંચતાં. [વણૂં-(વિનષ્ટ) નાશ પામ્યું (૧૧). અવહ-અવડ, અણ વપરાતાં. સીથ-સંચય. ભોગવ્યું-ખાધું. હાથી કોઠાને ખાય અને વિષ્ટા સાથે તે આખું જ બહાર પડે, પણ તેમાંનો ગર બધાયે હાથીના પેટમાં શોષાઈ, બળી ગયો હોય. ૫૯ ઉદાહિ-ઉછાળી. ' તોયે મનમાં શોક ન આણે ' ૬૦-૬૧ ગીત: ભીક્ષુગીત (અ. ૨૩. ૪૩-૫૮) સારસ્વ ગાથા: ૬૦-૬૨ ફર મનિ-મન વડે. મનસ્થં યોગવાસિષ્ઠનો શ્લોક છે. ૬૩ ' ચોવીસમા અધ્યાય ' માં ' પુરાતન ઋષિઓએ નિશ્ચિત કરેલું સાંખ્ય ' અને તેનાં ૨૪ તત્ત્વો, પુરૂષ, પ્રકૃતિ, અહંકાર, તન્માત્રા વગેરેનો ' વિચાર કહ્યો. ' ૬૪ અ. ૨૫ માં પણ તેનો જ વિસ્તાર છે. જેમ નેત્રમાં દોષવિકાર થતાં તેને લાઘે આખી પૃથ્વી ફરતી દેખાય, તેમ મન વિકાર પામતાં જે મન કરે તે લઘ, આત્મા કરતો દેખાય. ' મનનો વિકાર શમતાં સધળું શમે. ' ચન્દ્ર વસ્તુત: એક છે, આકાશસ્થ છે, પણ પાણીમાં પ્રતિબિંબ પડતાં, પાણી હાલે એટલે એ બિંબ અને સાથે ચંદ્ર હાલતાં દેખાય, પણ ખરી રીતે ચંદ્ર હાલતો નથી, જલમાં પ્રતિબિંબની ઉપાધિના ભેદથી એવો આભાસ થાય છે.

પા. ૧૯૯-૨૦૦. ૬૫-૭૩. ૬૫-૬૭. ચૈલ-પુરુરવા (આગળ આ કથા આવી છે: જુઓ. સ્કં. ૯. અ. ૧૪) અપ્સરા-ઉર્વશી. ઐલનાં વૈરાગ્ય, અને પ્રભુપદપ્રાપ્તિ: અ. ૨૬. ૪-૨૪ ઉર્વશીના જવાથી પુરુરવાને તીવ્રતમ વૈરાગ્ય થયો અને અંતે આત્મારામ થઈ મુક્તિ પામ્યો. (અધ્યાય

૨૬ મો જુઓ) ‘વિષયોનું બંધન મનમાં ભેદ-વિકાર થયાથી છે. અગર વિષયો બંધનરૂપ અને ભેદબુદ્ધિ ઉપજવનારા છે, એ રહસ્ય સમજ્યો.’ નિર્વેદ-તીવ્રતમ વૈરાગ્ય. વશુ-વસ્યો. ૬૮ હરિપૂજાવિધિ -૨૭ મા અધ્યાયમાં આરાધન-પૂજા-અર્ચનના વિધિ વર્ણવાયેલા છે, તે વિચારવા યોગ્ય છે. ઉદ્ધવના ‘આપ(ભગવાન)ના આરાધન રૂપ ક્રિયાયોગ, અર્ચનવિધિ’(૧)ના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાને શંકરે પાર્વતીને સમજાવેલા સર્વ વર્ણો, આશ્રમો, સ્ત્રી તથા શત્રોને માટે ઉત્તમ શ્રેયસ્કર ક્રિયાયોગ (૪) સંક્ષેપમાં કહ્યો, વૈદિક તાંત્રિક અને મિશ્ર એ ત્રિવિધ પ્રકાર(૭)માંથી જે, વિધિથી પૂજન કરવાનું (૭) અને, તે સ્વનિગમેનોક્તં દ્વિજત્વં પ્રાપ્ય... । યથા યજેત માં મત્તયા શ્રદ્ધયા...૮ । ખંધસિધ્ધ-એસે; ‘આણે, ’ ‘આસને. ’ ૬૯ અંતરિ-પૂજા કરતાં કરતાં ‘વચ્ચે’. ગીતા-(જુઓ શ્લો. ૩૧ મો)-પુરુષસૂક્ત સામગાન, મહાપુરુષવિદ્યા. ‘પ્રતિમાનો કરંડીયો (નાની ડાંગલી) કંઠમાં દોરી ધાણી છાતીએ લટકાવેલો. ’ શાની મૂર્તિ બનાવવી એ આમાં કહેલું છે; (૮ પ્રકાર: ૧૧-૧૩) આઠ જાતની મૂર્તિ; જીવમન્દિરમ્ અ. ૨૭. ૧૩ । ૭૦ ઓલી-કહી. ભક્તિનંધ-‘ ભક્ત ’(ઉદ્ધવ)નંધ-ને જોઈએ. ૭૧ ૨૮ મા અધ્યાયમાં ત્રણ ગુણ, ૭ વિકાર, જીવની ત્રણ અવસ્થા, તૃણાદિના ત્યાગ, માનાપમાનરહિતપણું વગેરે વર્ણવેલાં છે. કરિ-કર (આરાધ્ય). ૭ વિકાર: જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ, દુઃખદોષાનુદર્શન અને ક્ષયાસંક્રિત. ૭૨-૭૩ જાણિ-જાણ. ભક્તિ-યોગના અર્ક રૂપ ૨૯ મો અધ્યાય ઝીણવટથી વિચારવા યોગ્ય છે. ખરું રહસ્ય તારવી તારવીને સંક્ષેપમાં એમાં જ ભરેલું છે.

પા. ૨૦૧. ૭૪-૭૮. ત્યજિ-ત્યાગ કર. મઝનંધ-ગીતા: મય્યેવ મન આધત્સ્વ. વિચરિ-‘ વિચરિ ’ જોઈએ: વિચર (આરાધ્ય), ખદરીકાશ્રમ-દ્વિમાયજમાં (જુઓ ભગવદ્ગીતા અ. ૨૯. ૪૧-૪૪) ઉદ્ધવની ચિતા અને કૃષ્ણવિરહનું દુઃખ જુઓ (અ. ૨૯. ૪૫-૪૭) ઉદ્ધવનું નિર્વાણ: શ્લો. ૪૭-૪૮.

(૪૧૬)

પા. ૨૦૧-૩. ૭૯-૮૧ અ. ૩૦, યદુકુલસંહારઃ ૭૯ રહિધ-
રહેવાય (મુદ્ધર્તમપિ ન સ્વેયં ૫ ।) ૮૦ પ્રભાસિ-પ્રભાસમાં; સ્ત્રીઓને
શંખોદ્ધાર બેટમાં મોકલી યાદવોને પ્રભાસમાં મોકલ્યા. પરતક્ષ 'પરતક'
નેધએ. (ભાગવતમાં પ્રત્યક્સરસ્વતી) પશ્ચિમમાં વહેતી સરસ્વતી (શ્લો. ૬).
મદિર૧૦ મહાપાનં વપુર્મૈરેયકં મધુ । દિષ્ટત્રિઘ્નંશિતઘ્નિયો યદ્રવૈર્ઞ્યયતે મતિઃ
૧૨. કલહિં કલહથી વિનાશ માહોમાંહે કેરવા લાગ્યા. જેમ
વેણુ-વાંસના પરસ્પર ધસાવાથી નીકળેલો અમિ આખુંએ વન બાળે
તેમ સત્રળા યાદવો વિનાશ પામ્યા; જુઓ કલહઃ ૧૩-૨૪.

પા. ૨૦૨-૩. ૮૨-૮૭. ૮૨ શેષ-શેષનો અવતાર. બલરામ
પાતાલમાં સીધાર્યા (૨૬). ગોપાલ-કૃષ્ણ પિપળાના વૃક્ષ હેઠળ સ્વસ્થ
બેઠા. એક પારધીએ 'જીવ-મૃગ જાણી શરને સંધાન કરી છોડ્યું
અને કૃષ્ણના ચરણે વાગ્યું (૩૩). ૮૩ પારધીને પાસે આવતાં
કૃષ્ણ જણાયા અને તેણે ક્ષમા ચાચી (૩૫-૩૮). ૮૪ કૃષ્ણે તેને
સ્વર્ગ મોકલ્યો (૩૯). સારથી-દારકનું આગમન અને તેની વિનંતી.
(૪૧-૪૩) કૃષ્ણે તેને યાદવોનો સંહાર, બલરામનું નિર્વાણ અને
પોતાનું નિર્વાણ-એ સહુ સમાચાર બંધુઓને કહેવા અને દારકાં તત્કાલ
જૂડશે માટે બાકી રહેલાં સહુને અર્જુન સાથે ધન્વપ્રસ્થ જઈ રહેવાનું
જણાવવા મોકલ્યો. (૪૬-૪૯), ૮૫ ભાણુ-ભાનુ, સૂર્ય. કવિ ૩૧ મે.
અધ્યાય શ્રીકૃષ્ણનું સ્વધામગમન, દેવોએ હરિની કરેલી પ્રશંસા, દારકે
દારકાં જઈ વસુદેવાદિને કૃષ્ણનિર્વાણ અને યાદવ સંહારના ખબર
આપતાં વાસુદેવનું મરણશરણ અને યાદવી સતીઓનું અમિભક્ષણ
અને અવશેષ સ્ત્રીઓ સાથે અર્જુનનું ધન્વપ્રસ્થ પ્રયાણ, વગેરે પ્રસંગો
છોડે છે.

આવૃત્તિ પહેલી

વ્રત ૧૫૦૦

સને ૧૯૨૬

સંવત ૧૯૮૫
૧૮/૧

તા. ૬ : સંપાદકે લખેલો ઊપોદ્ધાત, જૂદો
હવે પછી મોકલી આપવામાં આવશે.
આસિ. સેક્રેટરી.

મુદ્રણસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડરોડ, અમદાવાદ

મુદ્રક : ગગનન વિશ્વનાથ પાઠક

